

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУМЕНЮК Вікторія Вікторівна

УДК 94(477.7):39(=1=89)]«1920/1930)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ЕТНОСПІЛЬНОТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(20-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 30-Х РР. ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Гуменюк

Науковий керівник

Журба Михайло Анатолійович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Гуменюк В. В. Повсякденне життя сільського населення етноспільнот Півдня України (20-ті – перша половина 30-х рр. ХХ ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 – Історія та археологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

Зміст анотації

Дисертаційна робота присвячена комплексному та поліаспектному аналізу повсякденного життя сільського населення етноспільнот Півдня України у контексті політичних, економічних і соціокультурних трансформацій 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

Враховуючи принципові відмінності в зображенні міжвоєнного періоду історії етноспільнот України, які залежали від змісту національної політики держави та відмінних методологічних підходів до наукових досліджень, огляд історіографії теми здійснено за такою схемою: 1) радянська історіографія; 2) наукові розвідки сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів. З'ясовано, що повсякденне життя селянства національних меншин південноукраїнського регіону є малодослідженим. Зазначена проблематика знайшла відображення в історичній літературі, однак присвячені їй наукові праці мають фрагментарний характер. Переважно автори досліджували повсякдення селянства Степової України у контексті соціально-економічного становища тієї чи іншої етноспільноти, часто зводячи географічні межі наукового пошуку до масштабів окремих районів або ж поселень.

Джерельну базу праці складає широкий комплекс різноманітних за походженням і змістом джерел. Це – документи та матеріали центральних архівних установ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. У роботі знайшли своє відображення документи із обласних архівних установ: Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву

Одеської області та Державного архіву Херсонської області. Оpubліковані джерела представлені низкою статистичних відомостей та збірників документів із зазначеної проблеми. Доповнює наявну джерельну базу поряд із спогадами та подорожніми нотатками очевидців досліджуваних подій цілий комплекс періодичних видань міжвоєнного періоду.

Методологічною основою дисертації стали загальнонаукові універсальні принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності. У роботі використані як загальнонаукові так і спеціально-історичні методи дослідження. До загальнонаукових належать методи аналізу і синтезу, індукції й дедукції, аналогії, термінологічного аналізу. Спеціально-історичні методи посприяли більш глибокому розгляду означеної проблеми, науковому трактуванню багатьох малодосліджених питань. Були залучені проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний, історико-системний та інші методи.

Південь України внаслідок тривалого процесу його заселення став регіоном співжиття й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі й побуті.

Громада, яка існувала у середовищі всіх національних меншин Півдня України виконувала роль базового соціального інституту на селі, виступала важливою одиницею взаємодії між окремими індивідами та опікувалася охороною ідентичності етноспільнот. Гендерна роль болгарок, грекинь, єврейок та німкеней у традиційних патріархальних сільських сім'ях зводилася до піклування про членів родини та виконання хатніх робіт. На прикладі примусового розширення участі жінок національних меншин у різних галузях сільськогосподарської діяльності та завдяки аналізу фактів їх залучення радянською владою до місцевого політичного життя визначено декларований і реальний статус жіноцтва у родині та сільській общині. Реакція населення на державні заходи у напрямі зрівняння прав чоловіків і жінок була бурхливою. Спроби залучення селянок до більш активного громадського життя не завжди

виявлялися ефективними. На перешкоді стояла затурканість жінки-селянки, її завантаженість побутовими роботами, тим часом як для партійних і радянських органів необхідно було змінити ситуацію, показати активну селянку, як доказ правильного проведення соціальної політики. Створюючи на селі дитячі садки та школи, держава намагалася перебрати на себе батьківські функції виховання дітей.

Вибір будівельних матеріалів, особливості спорудження житлових та господарських будівель національними меншинами залежали від характерних для південноукраїнського регіону кліматичних умов та економічних факторів. Німці, греки, болгары та євреї послуговувалися дещо відмінними типами селянського житла, що відрізнялися плануванням та інтер'єром, проте будинки мали й спільні елементи, а під час їх зведення використовувалися схожі техніки домобудівництва. Санітарно-гігієнічний стан помешкань переважно був незадовільним. Обрання конструкції будинку залежало не лише від особливостей традиції житлового будівництва у середовищі етноспільнот, а й від майнового стану та соціального статусу його власників. На уніфікацію історичних типів житла вплинули соціально-економічні процеси, що були пов'язані із колективізацією.

Використання чоловіками і жінками традиційного національного вбрання у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. було зведено до мінімуму. Національні меншини регіону для вдягання обирали фабричний міський костюм. Тяжке економічне становище на селі зумовлювало довготривале використання одягу та його власноручне пошиття. Кожна етноспільнота мала власну національну кухню, яку вирізняли з-поміж інших способи приготування їжі та інгредієнти. Важливу роль у виборі продуктів харчування відігравали сезонні зміни погоди, а також релігійні переконання. Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. споживання їжі звелось до мінімуму. Люди змушені були задовольнятися низькокалорійними сурогатами.

В дисертації проаналізовано господарську діяльність сільського населення етноспільнот Степової України, яка розвивалася за умов несприятливого для

хліборобства сухого клімату. Повсякденні практики господарювання національних меншин сільської місцевості Півдня України, що визначали їх виробничу діяльність упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. не зводилися до виконання робіт пов'язаних лише із обробітком землі. Господарська активність етноспільнот була багатогалузевою. У буденному житті національних меншин хліборобство поєднувалося із скотарством та допоміжними видами сільськогосподарської діяльності. Економічна політика більшовиків, що була спрямована на колективізацію сільського господарства негативно вплинула на усталені форми аграрного виробництва етноспільнот.

Слабка організація охорони здоров'я, брак лікарів і відсутність медикаментів, об'єктивно низький рівень гігієни, що був частково пов'язаний із незадовільними житловими умовами - зумовлювали слабку захищеність національних меншин від інфекційних захворювань, що нерідко набували ознак епідемій, причому показники захворюваності на недуги у всіх етноспільнот майже не відрізнялися. Певним винятком було значне поширення у німців трахоми, а у середовищі грецьких жінок туберкульозу. Влада намагалася ліквідувати існуючі негаразди, створюючи додаткові лікарняні ліжка та здійснюючи вакцинацію населення.

Міжнаціональні відносини у селах Степової України характеризувалися загостренням конфліктних ситуацій на етнічному ґрунті. Найбільше утисків зазнали євреї-переселенці, яких держава намагалася навчити хліборобству. Причиною негативного ставлення навколишнього населення до цієї національної меншини слугувало земельне питання. Євреїв категорично не задовольняло таке зневажливе ставлення відносно себе, і тому вони вели боротьбу із цим явищем несиловими методами. Політика більшовиків, що йшла у розріз з інтересами селянства національних меншин стала наслідком формування невдоволення радянською владою, що виявлялося під час виборів. Зростання протестної поведінки національних меншин південноукраїнського регіону, що варіювалася від поширення небажаних для більшовиків чуток до громадських виступів проти влади, які закінчувалися фізичною розправою з її

представниками, було реакцією на насадження комуністичною верхівкою власної моделі суспільно-економічного життя.

В дослідженні охарактеризовано традиційні та радянські форми дозвілля селянства Півдня України. До перших з них належали практики відзначення релігійних свят. Для того аби відсторонити етноспільноти від звичного заповнення вільного від роботи часу представники радянської влади на селі закликали жителів колоній до відвідування клубів. У руслі пануючого соціалістичного духу, більшовики намагалися послабити роль традиційного сільського укладу, розмити ментальні корені самобутнього світу етноспільнот. У сільбудах, за посередництва виступів лекторів, театралізованих дійств, кінопоказів відбувалося насадження у свідомість селянства національних меншин більшовицької ідеології.

Завдяки існуванню потреби у здійсненні культових обрядів, що супроводжували життя будь-якого віруючого, релігійне життя селянства національних меншин Півдня України було тісно пов'язане з конфесійними організаціями. Кожна людина була членом громади віруючих та мала виконувати низку обов'язків (відвідувати щотижневі та святкові богослужіння, брати участь у зборі коштів). Повноцінне задоволення етноспільнотами регіону, які належали до іудаїзму, католицької, православної церков та кількох протестантських течій, власних релігійних потреб, залежало від наявності у розпорядженні віруючих культових споруд. Серед німців була розвинена релігійно-просвітницька діяльність, що виявилася у створенні молодіжних гуртків, які діяли при храмах. Важливу роль у повсякденному житті членів релігійних громад відігравали священники, які були не лише духовними лідерами, а й очолювали віруючих у їх протистоянні з владою, яка намагалася знищити релігійний світогляд. Оскільки більшовики з кінця 1920-х рр. не лише поглибили масову антирелігійну пропаганду, а й розгорнули масштабну кампанію закриття культових споруд, що супроводжувалася репресивними заходами відносно кліру, віруючі змушені були розпочати задовольняти повсякденні релігійні потреби вдома.

Ключові слова: повсякденне життя, сільське населення, етноспільноти, Південь України, радянська влада, громада, сім'я, житло, одяг, їжа, суспільні настрої, дозвілля, релігійне життя.

ANNOTATION

Humeniuk V. V. Everyday life of the rural population of the Ukrainian South ethnical communities (20s – first half of the 30s of the XXth century). – The manuscript.

Dissertation on the of Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine (032 – History and archeology). – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2018.

Annotation content

The dissertation is devoted to the complex and multidimensional analysis of the everyday life of the rural population of the Ukrainian South ethnical communities in the context of political, economic and sociocultural transformations of the 20s – early 30s of the XXth century.

Given the fundamental differences in the interwar period depiction in the history of Ukrainian ethnical communities, which depended on the content of national policy and distinctive methodological approaches to research, the overview of the topic historiography was conducted through the following stages: 1) Soviet historiography; 2) scientific research of contemporary Ukrainian researchers; 3) foreign authors' works. It is found that the everyday life of the South Ukrainian national minorities' peasantry is barely explored. These problems are depicted in the historical literature; however, scientific work devoted to the topic is fragmentary. Primarily, the authors examined the daily life of Steppe Ukraine national minorities through socio-economic state of a particular ethnical community, often reducing the geographical scope of research to the scale of individual regions or settlements.

Source base of this work consists of a wide range of sources diverse in origin and content. They are documents and materials of Ukrainian archival institutions: Central state archives of supreme bodies of government and administration of Ukraine, Central

state archives of public associations of Ukraine. Documents from regional archival institutions were used and reflected in the work: State archives of Mykolaiv region, State archives of Odessa region and State archive of Kherson region.

Published sources are represented through statistical data and several documents collections on the identified problems. Existing database of memoirs and travel notes of the studied events witnesses are complemented with the whole complex of the interwar period periodicals.

The methodological basis of the thesis became scientific universal principles of objectivity, historicism, consistency and comprehensiveness. The study used the general scientific and historical research methods. General scientific methods included analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, terminological analysis. Special historical methods contributed to a deeper consideration of the problems of scientific interpretation of many unexplored issues. Problem-chronological, historical-typological, historical-comparative, historical-genetic, historical-psychological, historical-systemic and other methods were used.

In the result of a long process of settlement, South of Ukraine was a region of co-existence and active interference of many peoples who were significantly different from each other, and had a wide range of features of the economic life, culture and way of life inherent to each of them.

The community that existed among all the national minorities of the South of Ukraine acted as the basic social institution in the village, as an important interaction unit between individuals and engaged in the identity protection of ethnical communities. The gender role of Bulgarian, Greek, Jewish and German women in traditional patriarchal rural families was reduced to caring for family members and doing household work. As an example a forced expansion of national minorities women's participation in the various branches of agricultural activity and through analysis of the facts involving the Soviet authorities to local political life is determined by the declared and the real status of women in the family and rural community. The reaction of the population to state measures aimed at equalizing the rights of men and women was rapid. Attempts to involve peasants in more active social life have not

always been effective. The obstacle was the oppression of peasant women, her workload in household works, while for party and Soviet organs it was necessary to change the situation, to show an active farmer as proof of the correct social policy. By creating kindergartens and schools in the village, the state tried to take over the parental functions of raising children.

The problem of housing and living conditions of the rural population of ethnic communities of the South of Ukraine was covered. The choice of materials for construction, particularly the construction of residential and commercial buildings by the representatives of individual national minorities depended on the characteristic of the South Ukrainian region's climatic conditions and economic factors. Germans, Greeks, Bulgarians and Jews used some different types of peasant housing, differed in layout and interior, however, houses had common elements, and during their construction a similar technique of construction was used. The sanitary conditions of the premises were mostly unsatisfactory. The election of the house construction depended not only on the traditions of housing construction in the ethnic environment, but also on the economic status and social status of its owners. The transformation of the historical types of housing was affected by the socio-economic processes, which were connected with collectivization.

The use of traditional national dress by men and women in the 20s-the first half of the 30s of the XX century was minimized. National minorities of the region chose factory urban costumes for dressing. The factors were revealed that influenced, on the one hand, the dominance of urban costume in the environment of national minorities of the region, and on the other the hand – on the lack of clothing and forms of overcoming of this situation in the village. Each ethnopolity had its own national cuisine, which was distinguished from others with the ways of cooking and ingredients. An important role in food choices was played by seasonal weather changes, as well as religious beliefs. During the famine of 1932 – 1933 the consumption of food was reduced to a minimum. People were forced to settle for low-calorie substitutes.

Economic activity of the rural population of ethno-steppe of Ukraine developed in an unfavorable dry climate for agriculture. Everyday practices of managing national

minorities in rural areas of the South of Ukraine, which determined their production activities during the 1920s-the first half of the 1930s were not limited to the implementation of works related to land cultivation. Economic activity of ethnic groups was diversified. In the day-to-day life of national minorities, agriculture was combined with pastoralism and auxiliary agricultural activities. Economic policy of the Bolsheviks was aimed at the collectivization of agriculture and had a negative impact on established forms of agricultural production ethnic communities. Farmers were not interested in the results of their work on the socialized land, so the consequence of disregard for the implementation of the tasks set by the state was the flourishing of mismanagement in collective farms.

The sanitary-epidemiological situation in the South of Ukraine and health care of the regional ethnic communities are covered. Poor organization of health care, shortage of doctors and lack of medicines, objectively low level of hygiene that was partially associated with inadequate housing led to poor protection of national minorities from infectious diseases, that often acquired signs of epidemics, the incidence of these diseases is all ethnic communities is almost not different. With some exceptions, there was a significant spread of the trachoma among Germans, and of tuberculosis among the Greek women. The authorities tried to eliminate the existing problems by creating additional hospital beds and vaccinating the population.

The inter-ethnic relations in the villages of the Steppe Ukraine were marked by the exacerbation of conflict situations on ethnic grounds. Most of all, Jews-immigrants, whom the state tried to teach agriculture, were subjected to oppression. The reason for the negative attitude of the surrounding population to this national minority was the land issue. Jews were categorically not satisfied with such a dismissive attitude to themselves, and therefore they fought against this phenomenon by non-violent methods. The policy of the Bolsheviks that was contrary to the interests of the peasantry of national minorities was the result of the formation of discontent with the Soviet government, which was manifested during the elections. Growth of protest behavior of national minorities of the South Ukrainian region, varied from distribution of hearings, undesirable for Bolsheviks, to public performances against the power

which came to an end with physical violence with its representatives, was reaction to plantings by Communist top of own model of social and economic life.

The traditional Soviet forms of South Ukrainian peasantry leisure were reviewed. The first of these belonged to the practice of celebrating religious holidays. In order to remove ethnic communities from the familiar life the representatives of the Soviet authorities in the village called on the people of the colonies to visit clubs. Within the line with the ruling socialist spirit, the Bolsheviks tried to weaken the role of traditional rural way of life, to blur the mental roots of the original world of ethnic communities. In rural clubs with the mediation of speakers, theatrical performances, film screenings they were planting Bolshevik ideology into the minds of the peasantry, national minorities.

Due to the existence of the need to carry out religious rites that accompanied the life of any believer, the religious life of the peasantry of national minorities of the South of Ukraine was closely connected with religious organizations. Each person was a member of the community of believers and had to perform a number of duties (attend weekly and festive services, participate in fundraising). The satisfaction by the ethnic communities of the region of the own ritual needs, which belonged to Judaism, Catholic, Orthodox churches and several Protestant denominations depended on material factors. Among the Germans the religious-educational activity was well-developed, which was demonstrates in the establishment of youth clubs operating at temples. Priests played an important role in the daily life of members of religious communities, who were not only spiritual leaders, but also led the believers in their confrontation with the authorities, which tried to destroy the religious worldview. As the Bolsheviks resorted to mass anti-religious propaganda campaigns, the closure of religious buildings and repressive measures against the clergy forced believers to meet the daily religious needs at home.

Key words: everyday life, peasantry, national minorities, South of Ukraine, Soviet government, community, family, housing, clothes, food, leisure, public sentiment, religion life.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Гуменюк В. В. Релігійне життя євреїв та німців південноукраїнського регіону в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 105-111.

2. Гуменюк В. В. Повсякденна виробнича діяльність національних меншин сільської місцевості Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 18. – С. 55-64.

3. Гуменюк В. В. Побутовий вимір міжнаціональних відносин у селах Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – № 19-20. – 2017. – С. 97-101.

4. Гуменюк В. В. Житлово-побутові умови національних меншин Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 160-165.

5. Гуменюк В. В. Політичні настрої селянства національних меншин Степової України (друга половина 1920-х рр.) / В. В. Гуменюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 123(8). – С. 42-44.

6. Гуменюк В. В. Одяг міжвоєнної доби у повсякденному житті національних меншин Півдня України / В. В. Гуменюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 124(9). – С. 69-72.

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково

відображають результати досліджень

7. Гуменюк В. В. Мова як засіб повсякденної комунікації у мультикультурному середовищі Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 серпня 2017 року. – Київ: МЦНД, 2017. – С. 28-29.

8. Гуменюк В. В. Кіно у житті національних меншин українського Причорномор'я (1920-і – початок 1930-х рр.) / В. В. Гуменюк // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 76-77.

9. Гуменюк В. В. Соціалізація дітей національних меншин Степової України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. – С. 6-8.

10. Гуменюк В. В. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування у середовищі національних меншин Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Сучасні тенденції розвитку науки (частина I): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 17-18 березня 2018 року. – Київ: МЦНД, 2018. – С. 16-18.

11. Гуменюк В. В. Шлюбні відносини у повсякденному житті селянства національних меншин Степової України (20-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Пріоритети розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 квітня 2018 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 10-13.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.	16
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	22
1.1. Стан наукової розробки теми.	22
1.2. Огляд джерел.....	36
1.3. Методологія дослідження.	44
РОЗДІЛ 2	
БАЗОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ У 20-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.....	50
2.1. Історичні передумови, соціально-демографічні та комунікативні чинники формування побуту	50
2.2. Соціокультурний простір буденного життя: громада та сім'я.....	63
РОЗДІЛ 3	
МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.).....	87
3.1. Помешкання, одяг та особливості харчування.	87
3.2. Характер господарської діяльності.....	104
3.3. Санітарно-епідеміологічна ситуація і медичне обслуговування	124
РОЗДІЛ 4	
ТРАНСФОРМАЦІЯ ДУХОВНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОБУТУ СЕЛЯНСТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В 20-Х– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30 – Х РР. ХХ СТ.....	134
4.1. Зміни у суспільних настроях.	134
4.2. Традиційні та радянські форми дозвілля	151
4.3. Релігійне життя за умов державного атеїзму.....	167
ВИСНОВКИ.	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	187
ДОДАТКИ.....	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ДПУ – Державне політичне управління

КНС – Комітет незаможних селян

КомЗСТ – Комітет із землеоблаштування єврейських трудівників

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

МТС – Машинно-тракторна станція

НКО – Народний комісаріат освіти

НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТСОЗ – Товариство спільного обробітку землі

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЧХ – Український Червоний Хрест

ЦКНМ – Центральна комісія національних меншин

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Інтеграція України до Європейського Союзу, зважаючи на глобалізаційні виклики, вимагає врахування потреб населення різних регіонів країни з його етнічними та регіональними особливостями. Тому постає необхідність осмислення історичного минулого мешканців нашої країни на рівні повсякденності – специфічної сфери людської життєдіяльності. Адже у буденному житті відбувається соціалізація, формуються світоглядні уявлення, проходить процес утвердження системи морально-етичних цінностей.

Протягом останнього десятиріччя в працях істориків окреслилася чітка тенденція до наукового осмислення гуманітарних аспектів суспільного буття, де об'єктом пізнання минулого стає пересічна людина, яка формує внутрішній зміст історичного процесу. Межі наукових студій поступово розширюються не лише в напрямі розкриття глобальних, доленосних подій, а й фокусуються на повсякденному житті людини з усіма його складовими. Звернення до повсякдення – це перехід від аналізу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації, який дозволяє по-іншому висвітлити політичні, економічні та соціальні процеси. Акцент на соціально-антропологічному вимірі поступу українського суспільства, яке здавна формували носії відмінних культурних кодів, викликаний потребою більш повноцінно й усебічно відтворити події радянської доби, необхідністю переглянути традиційні інтерпретації відомих макроісторичних процесів та створити емоційно-зabarвлену й фактологічно-насичену картину минулого.

Україна належить до держав із складною та багаторівневою етнічною структурою населення. Історичний розвиток етнічних меншин відзначався різноманіттям форм та проявів. Міжетнічна взаємодія містила колізії національної, релігійної нетерпимості та спалахи ксенофобії. У цьому неоднозначному і часами драматичному соціальному контексті протягом століть формувався етнонаціональний ландшафт Українського Півдня. Тому

компаративне дослідження повсякденного життя сільського населення етноспільнот Півдня України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. допомагає зрозуміти унікальний досвід соціокультурного розвитку багатонаціонального та поліконфесійного населення регіону в умовах більшовицької моделі соціалістичного суспільного експерименту. Жорсткі методи регулювання виробничих відносин, морально-етичних норм та побутової поведінки, штучна заміна релігійних цінностей на нові ідеологічні настанови спричинили до змін не лише економічного характеру, а й світоглядних зсувів, морально-ціннісної дезорієнтації населення національних меншин Півдня України.

Значимість проблеми обумовлена і тим, що вона й досі не була предметом спеціального дисертаційного дослідження й не знайшла відображення у формі монографічної наукової праці.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 7 квітня 2015 року, протокол № 8.

Мета дослідження полягає у комплексному та поліаспектному аналізі повсякденного життя сільського населення етноспільнот Півдня України у контексті політичних, економічних і соціокультурних трансформацій 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

З огляду на мету, визначено наступні **завдання**:

- висвітлити ступінь наукової розробки теми дослідження; розглянути та систематизувати джерельну базу проблеми; визначити теоретико-методологічні засади роботи;

- визначити вплив історико-політичних обставин, соціально-демографічної ситуації та мовного чинника на формування та організаційні канони повсякденного життя селянства національних меншин Степової України;

- охарактеризувати громаду і сім'ю як цивілізаційний простір, у якому розгорталося повсякденне життя сільського населення етноспільнот;

- розкрити матеріально-побутову та виробничу сферу буденного життя

селянства етноспільнот;

- з'ясувати санітарно-епідеміологічну ситуацію в південноукраїнському регіоні та рівень медичного обслуговування його полінаціонального населення;

- проаналізувати міжнаціональні відносини та відображену у суспільних настроях і діях етноспільнот соціальну рефлексію на трансформацію усталених форм побутових відносин на селі;

- у сенсі насадження радянських форм дозвілля окреслити способи організації селянством національних меншин відпочинку та дослідити особливості задоволення етноконфесійними громадами релігійних потреб в умовах боротьби влади з церквою;

- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів для забезпечення етносоціального і культурного розвитку некорінних національностей незалежної України.

Об'єктом дослідження визначено сільське населення етноспільнот південноукраїнського регіону в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.

Предметом висвітлення обрано трансформації повсякденного життя селянства національних меншин Півдня України, які відбулися у період непу та на етапі становлення комуністичної тоталітарної системи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1920-х – першої половини 1930-х рр. Нижня межа обумовлена встановленням більшовицького режиму в Україні та початком політики коренізації. Верхня межа визначена серединою 1930-х рр., коли завершилося формування тоталітарної системи в УСРР та відбулося згортання заходів влади у напрямі сприяння розвитку національним меншинам республіки. З метою докладнішого висвітлення поставлених проблем здійснено екскурс до більш ранніх періодів історії етноспільнот України.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють південну частину УСРР у кордонах 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. та обумовлюються територіями із компактним проживанням сільського населення етноспільнот, що здебільшого співпадали із розташуванням національних районів.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. На основі

сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обґрунтовано авторську концепцію повсякденного життя сільського населення національних меншин Півдня України періоду 1920-х – першої половини 1930-х рр.

Уперше в українській історіографії:

– проведено цілісний аналіз стану дослідження повсякденного життя сільського населення етноспільнот південноукраїнського регіону в умовах радянської дійсності міжвоєнної доби, введено до наукового обігу нові пласти архівних джерел і документальних видань;

– розкрито основні стратегії реалізації життєво важливих потреб у житлі, одязі та їжі, визначено труднощі, які долало селянство етноспільнот Степової України на цьому шляху;

– з'ясовано незадовільний стан медичного обслуговування сільського населення національних меншин регіону та поширення у його середовищі низки епідемічних захворювань, зумовлених порушенням правил гігієни;

– простежено вплив національної та переселенської політики радянської влади на формування побуту етноспільнот на селі;

– досліджено виробничу сільськогосподарську буденну активність етноспільнот;

– встановлено особливості трансформації настроїв і поведінки селянських мас національних меншин за умов наростання тоталітарних тенденцій у радянському суспільстві.

Набуло подальшого розвитку:

– розкриття особливостей задоволення радянською владою культурних потреб населення національних меншин у сфері сільського дозвілля та його наповнення ідеологічним змістом;

– з'ясування взаємозв'язків буденних життєвих практик етноспільнот з їх релігійним світоглядом, психологічними стереотипами поведінки в процесі змін у соціально-економічній та антирелігійній політиці більшовиків.

Уточнено:

– зміст понять і термінів, пов'язаних із особливостями повсякденного життя сільського населення національних меншин Півдня України.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал може стати в нагоді вітчизняним і зарубіжним науковцями під час написання підручників, монографій, статей, присвячених дослідженню буденності радянської доби, розробці нормативних та спеціальних курсів з історії повсякденного життя та національних меншин України. Положення і висновки проведеної наукової роботи можуть бути використані у викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі, формуванні музейних композицій. Актуалізований історичний досвід може допомогти органам місцевого самоврядування і громадським об'єднанням гармонізувати державну політику у сфері організації побуту та дозвілля населення багатонаціональних регіонів України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації доповідалися та отримали схвалення на 5 міжнародних наукових конференціях, зокрема: II Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2017); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Одеса, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (Київ, 2018); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку науки» (Київ, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Одеса, 2018).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 11 публікаціях. Серед них 6 статей розміщено у фахових виданнях МОН України, у тому числі у виданнях, що індексуються міжнародними науково-метричними базами даних, 5 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертаційного дослідження відповідає поставленій меті, зумовленій проблематиці та завданням дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, які поділяються на одинадцять підрозділів,

висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 251 сторінку (із них: 186 сторінок – основного тексту, 62 сторінки – список використаних джерел і літератури (564 найменувань); 3 сторінки – додатки).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Враховуючи принципові відмінності в зображенні міжвоєнного періоду історії етноспільнот України, які залежали від змісту національної політики держави та відмінних методологічних підходів до наукових досліджень, огляд історіографії теми здійснено за такою схемою: 1) радянська історіографія; 2) наукові розвідки сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів. Історичні роботи, представлені в перших двох блоках, охоплюють три етапи в дослідженні теми, що нас цікавить. Хронологічні рамки першого етапу близькі до часових меж нашого дослідження, тобто охоплюють період 1920 – 1930-х рр. Другий період датовано 1940-ми – серединою 1980-х рр. Третій етап, який розпочався наприкінці 1980-х рр., триває дотепер. До нього належить вітчизняна історіографія повсякденного життя сільського населення національних меншин Півдня України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

Незважаючи на значний обсяг історіографії з дотичної проблематики, висвітлення, заявленої в назві дисертаційного дослідження теми, наштовхується на певні ускладнення. Це обумовлюється значними теоретико-методологічними розбіжностями між сучасною українською та радянською історіографією. Слід водночас наголосити, що ані радянська, ані вітчизняна наука донедавна не мала цікавості до історії повсякденності, цей напрямок наукових досліджень є відносно новим. Звичайно, що певні аспекти повсякденності знаходили свій відбиток в обох історіографічних блоках, однак ці «скалки» побуту, етнічної ментальності, традиційної культури слугували матеріалом для ілюстрації великих історичних подій, процесів, чи для обґрунтування певних політичних поглядів [496, с. 7].

Хронологічно першою історіографічною групою наукової літератури із досліджуваної проблеми є офіційні радянські праці, які друкувалися впродовж міжвоєнного періоду та присвячувалися питанням етнополітичного регулювання в УСРР. Найбільше інформації з повсякденного життя етноспільнот міститься в публікаціях керівників ЦКНМ при ВУЦВК та її секцій: А. Буценка, М. Василенка, А. Глинського, Я. Кантора, С. Ялі [161; 162; 251; 500].

Несумісні із більшовицькою ідеологією аспекти життя менонітів намагалися виявити і затаврувати М. Кривохатський [271] та А. Клібанов [255]. Попри тенденційність робіт цих авторів, вони містять значний фактологічний матеріал, завдяки якому вдалося дізнатися про особливості релігійного життя етноконфесійної спільноти, загострення соціальних суперечностей всередині її громад, що мали місце під час голоду 1921 – 1923 рр., вплив менонітських кооперативних організацій на окремі групи членів сільської общини, реакцію менонітів на заходи влади у напрямі їх відриву від традиційного способу життя та примусової праці на користь держави під час колективізації.

У другій половині 1920 – на початку 1930-х рр. з'явилося кілька невеликих за обсягом робіт, автори яких описували процес освоєння євреями-переселенцями досі необжитих просторів південної України [251; 280; 471]. Для нас тут видаються цікавими сюжети, які відображають характер запозичення прибульцями сільськогосподарських технік місцевого населення, взаємини між членами новоутворених громад. Привертають до себе увагу подані в брошурах описи колоністських поселень та будинків.

Надбання, власне, історичної науки виглядали доволі скромно. Традиційну культуру, лінгвістичні особливості окремих національних меншин досліджували Є. Рихлік [391], І. Соколов [418-420], С. Цветко [468-470]. Особливості проникнення неологізмів до мови болгарських селян УСРР на межі 1920 – 1930-рр. досліджував Д. Дрінов [210]. Завдяки науковому доробку В. Жирмунського [226] став відомим розподіл груп німецького населення на Півдні України за діалектологічною ознакою. Етнограф навів приклади запозичення колоністами українських слів та проаналізував пісенний репертуар німецьких селян. Також

дослідник зосередив увагу на плануванні німецького житла. Констатувавши факт витіснення національного костюму міським, М. Жирмунський навів приклади реліктового використання німкенями елементів традиційного строю.

Друга половина 1930-х рр. позначена згортанням політики коренізації та початком репресивних «національних операцій». Внаслідок цього, праці присвячені національним меншинам стали епізодичними, а ті, що все ж з'являлися, мали виразно ідеологічне спрямування. Як приклад можна навести роботу, що має назву «Калініндорфські нариси». Її співавтори, на відміну від своїх попередників, які, змальовуючи побут євреїв-переселенців, не забували вказувати на існуючі недоліки всередині колоній, створили виразно фальшиву картину життя єврейського населення Калініндорфського району, показавши його повсякдення безтурботним і забезпеченим [360]. Тому праці, які торкаються становища національних меншин України, що були надруковані у цей час, мають вкрай незначний інтерес для наукового осмислення проблеми.

Наступний етап дослідження проблеми хронологічно охоплює 1940-і – середину 1980-х рр. На довгі десятиліття як предмет дослідження національні меншини, за невеликим виключенням, зникли зі сторінок наукової літератури. У цей період окремі аспекти історії етнospільнот міжвоєнної доби розглядалися у контексті загальної історії УРСР.

Попри зазначені тенденції, у 60 – 80-х рр. ХХ ст. національні меншини все ж стають об'єктом вивчення небагатьох науковців, передусім етнографів. Вчені в своїх роботах унаочнили радикальні зміни, що були викликані системними заходами радянської влади впродовж міжвоєнних років у традиційній матеріальній і духовній культурі етнічних громад. Відомими стали роботи В. Наулка «Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження» [309-310] та «Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні. (Історично-етнографічний нарис)», Ю. Іванової «Особливості формування господарського комплексу багатонаціонального району Приазов'я» [243]. Проблем, що були тісно пов'язані із повсякденним життям болгар південноукраїнського регіону, торкалися у своїх дослідженнях Ю. Карпенко

[252], В. Колесник [262], І. Стоянов [422]. О. Будіна [160] у невеликому за обсягом дослідженні зупинилася на будівельних техніках, які використовували балканські етноспільноти Приазов'я, прослідкувала вплив «міської моди» на еволюцію одягу в греків та болгар регіону. У праці Л. Демиденко «Культура і побут болгарського населення в УРСР» [201] досліджено структуру та чисельний склад болгарської сім'ї, культурні зміни у її житті, родинну обрядовість. Особливості двоєдиної (релігійної і світської) структури менонітської громади визначив А. Іпатов [244]. Дослідник охарактеризував вплив релігійної освіти на менонітську молодь та ідеологічну боротьбу влади із населенням колоній, яке було невдоволене втручанням більшовиків у повсякденне життя членів спільноти. У працях О. Слущкого [414] та М. Бистрова [152] розглянуто заходи, які стосувалися розбудови культурно-просвітницьких закладів в Україні впродовж другої половини 1920-х років, у тому числі й серед національних меншин. Незважаючи на те, що 1960 – 1980-і рр. стали часом дослідження традиційної культури греків і болгар, за межами вивчення продовжували залишатися проблеми історії та культури євреїв, поляків, частково німців.

Перетворення культурно-побутового характеру, які завдяки радянській владі розпочалися в українському доколгоспному та продовжилися в колективізованому селі, стали об'єктом дослідження А. Єрмака та С. Кульчицького [213; 275]. Історики пов'язали трансформацію звичного укладу життя селянства із ліквідацією серед них неписьменності, поширенням засобів масової інформації, розгортанням клубної роботи, активізацією участі жінок у суспільно-політичному житті.

Після здобуття Україною незалежності відчутно активізувалися дослідження пов'язані з тематикою сільського населення національних меншин України. Сучасний український історіографічний дискурс історії народів, які населяли Україну в міжвоєнну добу, нараховує значну кількість праць.

Проте, характеристика історіографії буде неповною без аналізу узагальнюючих досліджень, присвячених вивченню минулого України у період між двома світовими війнами. Адже для розуміння умов, в яких формувалося

повсякдення селянства національних меншин, необхідно вміти виокремити загальні тенденції розвитку українського суспільства на тлі формування тоталітарної держави.

Зважаючи на сказане, важливими видаються праці М. Дмитрієнка, Т. Євсєєвої, Г. Єфіменко [204; 220; 224], у яких проаналізовано політичні та соціально-економічні зміни, що упродовж міжвоєнного періоду позначилися на повсякденному житті українського суспільства.

Досить актуальними для нашого дослідження є наукові праці, присвячені особливостям соціокультурного життя селянства України в 1920 – 1930-і рр. та деформації його традиційної культури в означений період. Даний напрям привернув увагу М. Захарченко [237-238], яка охарактеризувала розвиток соціально-побутової інфраструктури українського села та проаналізувала заходи органів радянської влади у напрямі покращення культурно-освітнього рівня селянства УСРР. О. Стасюк [558], з метою висвітлення у дисертаційному дослідженні процесу руйнації традиційного способу життя українського селянства, зосередилася на деморалізації поведінки селян, змінах в народному харчуванні, деформації сімейної обрядовості, нищенні його релігійності та насадженні радянських свят. Ю. Данільєва [534], проаналізувавши в дисертаційному дослідженні особливості співіснування міської та сільської культур у контексті повсякденного життя радянської України 20–30-х рр. ХХ ст., визначила специфіку духовно-культурних потреб населення країни та простежила механізм проникнення нових радянських стандартів до традиційних поглядів, ментальності, національної свідомості громадян УСРР. Життя українського села досліджував також С. Плахотнюк [350]. Розлогою фактологічною базою, що сформована на основі значного обсягу опрацьованих матеріалів архівних установ, характеризується науковий доробок С. Білана [153-154]. У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917 – 1933 рр.)» С. Марковій [546] вдалося встановити фактори творення «нової людини» в УСРР, висвітлити механізм розв'язання

«гендерного питання», який забезпечував нову гендерну ідентичність чоловіків та жінок в умовах радянського соціально-економічного повсякдення села, а також з'ясувати формування колективної свідомості та поведінки як одного з основних чинників легітимації та підтримки нової влади.

Н. Бем досліджувала політичні настрої українського селянства у 1928–1933 рр. Вчена проаналізувала вплив сталінської «революції згори» на громадську атмосферу в українському селі та встановила, що така політика спричинила масштабний сплеск негативної активності значної частини хліборобської людності. Н. Бем висвітлила ставлення різних прошарків українського селянства до розпочатої суцільної колективізації сільського господарства; визначила співвідношення між прихильниками державного аграрного курсу і тими селянами, які не сприйняли сталінську колективізацію й опирались їй в тих чи інших формах. Авторка охарактеризувала домінуючі вияви протестної поведінки українських селян в умовах насильницького усупільнення землі та показала особливості сприйняття жіноцтвом політичних та економічних кампаній на селі [147-148; 525].

О. Лукашевич [282-283; 545] дослідив основні напрями діяльності радянської влади у сфері трансформації сільського побуту, розкрив причини та наслідки соціальних перетворень на селі. Автор охарактеризував стан задоволення матеріальних та культурних потреб селянства. Дослідником були розглянуті зміни у побуті та дозвіллі селян у взаємозв'язку з соціальними перетвореннями більшовиків, насадження соціалістичного побуту під впливом колективізації сільського господарства.

Монографія Ю. Котляра «Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.)» [267] стала першим узагальненим дослідженням історії селянства південноукраїнського регіону в період НЕПу. Вченим були запропоновані нові підходи до висвітлення становища селянства у відбудовний період, показано репресивні заходи радянської влади проти селянства та типологію активних і пасивних форм протесту. В окремому розділі

наукової праці проаналізовано становище нацменшин південноукраїнського села.

Неабияке значення для нашого дослідження мають монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921 – 1928 рр.)» [308] та «Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя» [447], що були написані колективом вчених Інституту історії України Національної академії наук України. Книги є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя населення УСРР в роки нової економічної політики та сталінської «революції зверху». Автори дослідили повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Дослідження винесеної в назву роботи проблематики буде неповним без врахування особливостей простору, в межах якого розгорталося життя етноспільнот. Тому дуже важливо звернутися до огляду монографії Я. Верменича «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі» [169], яка виконана у руслі методологічних підходів регіональних студій. У науковому дослідженні представлений соціокультурний і ментальний образ Південної України – регіону, який сформувався на перехресті різноспрямованих політичних, економічних, культурних впливів. Уведення фронтального аналізу у контексті дослідження регіону надало можливість прояснити як переваги культурного розмаїття, так і витoki підвищеної конфліктності та ментальних незбігів на Півдні України.

У багатьох працях, присвячених національним меншинам України, що почали з'являтися протягом 1990-х рр., неодмінно знаходила місце проблематика побуту [198; 333; 473]. Проте, у цих дослідженнях аспектам повсякденного життя автори, як правило, не приділяли належної уваги, надаючи, передусім, перевагу висвітленню економічного становища національних меншин. Переважно відображалися ті елементи повсякденного життя представників, взятої за предмет дослідження етноспільноти, які були пов'язані із реалізацією культурно-освітньої програми більшовиків.

Праця Н. Осташевої «На зламі епох... Менонітська спільнота України в 1914–1931 рр.» [332] стала першим значним дослідженням з історії українських менонітів у вітчизняній історіографії. Незважаючи на те, що дослідження не було присвячено повсякденню етноконфесійної спільноти, деякі його аспекти знайшли відображення у характеристиці незадовільної економічної атмосфери, у якій перебували меноніти внаслідок дій влади.

Упродовж 1990-х рр. з'являлися праці, присвячені національним меншинам України, що мали етнографічне спрямування. Так, наукові студії Л. Маркової [291] містили опис відзначення традиційних релігійних свят українськими болгарами. Звернувши увагу на народний фольклор, дослідниця охарактеризувала весільну обрядовість етноспільноти. Традиції святкування весіль у греків Приазов'я, різноманітні аспекти матеріальної культури цієї національної меншини досліджені авторами праць, що увійшли до збірки «Греки України: пошук і формування національної культури» [180].

Розпочинаючи з 2000-х рр. значно збільшилася кількість монографій, статей та дисертаційних досліджень, у яких розглядалося дедалі більше сюжетів багатогранного життя національних меншин України.

У цей час з історії українських євреїв з'явилися ретельно підготовлені монографії М. Журби і В. Доценка [234], А. Наймана [306], В. Орлянського [327]. Науковці проілюстрували труднощі колонізації євреями південноукраїнських земель та особливості переходу до спільного обробітку землі, конкретними прикладами охарактеризували антисемітські настрої, що супроводжували землеоблаштування переселенців.

М. Зябко [241], у короткій статті присвяченій побуту єврейського населення землеробських колоній у 20-х роках ХХ ст., вдалося пунктирно означити рівень релігійності представників національної меншини, родинні взаємини, охарактеризувати матеріальну складову буденного життя євреїв-хліборобів – одяг та харчування.

Низка праць, які з'явилися на початку ХХІ ст., стосувалася дослідження регіональних аспектів повсякденного життя німецької меншини. Колектив

авторів монографії «Німці півдня України: історія і сучасність» [315] не залишив поза увагою такі аспекти матеріальної складової побуту етнospільноти, як особливості планування поселень і будинків, національну кухню та одяг. У збірнику доповідей «Німці Одеси та Одеського регіону» [314] охарактеризовано види діяльності, якими займалися представники етнospільноти, особливості конструкцій житлових та господарських споруд, подано опис одягу, в який вбиралися німці Одещини.

Чимало науковців досліджувало історію греків України. В. Івацький [246-247] простежив генезу греко-татарської та греко-еллінської ідентичностей. Дослідник з'ясував місце політики коренізації в УСРР у процесі трансформації грецької ідентичності з конфесійної в етнонаціональну. Акцентував увагу на російському та грецькому компонентах національної ідентичності, а також засобах їх фіксації.

У праці «Грецькі сторінки української історії» В. Томазов [436], подаючи короткий огляд минулого причорноморських греків, зокрема, згадує про такі особливості повсякденного життя етнospільноти, як участь у політичному житті та конфлікти з оточуючим населенням.

Етнокультурний розвиток грецької спільноти Приазов'я детально вивчений відомою маріупольською вченою І. Пономарьовою. Слід окремо відмітити монографію авторки «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.)», яка по суті є енциклопедією історії та культури греків Українського Північного Приазов'я. Дослідження цінне конкретно визначеними висновками щодо лінгвістичного та побутового розвитку грецької громади в регіоні [362].

Не припиняли бути об'єктом дослідження істориків українські болгари. Дослідник історії болгарської меншини в Україні Л. Жавжаров [225], розглядаючи побут та звичаї етнospільноти, охарактеризував взаємини між молодшими та старшими членами болгарської сім'ї, зовнішній вигляд і кулінарні вподобання болгар.

Низка історичних розвідок присвячена міжнаціональним взаєминам на Півдні України. Так, О. Акуніним [139] були розкриті штучно створені

радянською владою міжконфесійні та міжетнічні протиріччя, що мали місце упродовж 1920-х рр. на Миколаївщині, а М. Козирева [258] дослідила взаємовідносини єврейського і німецького населення в цьому ж регіоні. Зв'язки між названими меншинами Сталіндорфського району, що знаходився на Криворіжжі, стали предметом дослідження А. Венгер [166].

Окремі аспекти повсякденного життя національних меншин України відображені в дослідженнях, які присвячені діяльності громадських об'єднань. У 2002 році вийшла друком монографія М. Журби «Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.)» [234], у якій наведено епізоди життя пересічних селян, що ілюструють буденність національних меншин південноукраїнського регіону в контексті аграрних та культурних перетворень міжвоєнної доби. Е. Левандовська охарактеризувала ставлення селянства до КНС та виявила побутові фактори, що перешкоджали організації бути дієвим механізмом впровадження соціалістичних перетворень на селі, зумовлювали відсутність інтересу до громадської роботи у її членів [279]. Діяльність Товариства Червоного Хреста серед населення Півдня України досліджувала М. Срібна [424].

Варто охарактеризувати праці, які присвячені релігійному життю національних меншин України. Серед них слід виокремити дисертацію та публікації М. Жолоба [227-232], який дослідив структуру культових громад, визначив базові напрями їх діяльності, встановив основні вектори радянської антирелігійної репресивної політики та її вплив на віруючих національних меншин України. Історик, разом із Т. Стоян [426], досліджував неформальні релігійні об'єднання польського, німецького та єврейського населення УСРР в межах яких відбувалося прищеплення молоді традиційних духовних цінностей. Релігійної проблематики стосуються наукові студії В. Марчука [295].

Чи не найбільше уваги проблемам повсякденного життя національних меншин України 20 – 30-х рр. ХХ ст. приділила Л. Якубова [496]. Зазначену проблему дослідниця намагалася осмислити у контексті зламу багатовікового укладу життя селянства, його деформації під впливом нових соціально-

економічних і культурних чинників. Вчена проаналізувала практично всі складові буття національних меншин, починаючи від форм організації громадського життя та закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю. Л. Якубова відома не лише як експерт з повсякдення етноспільнот України міжвоєнного періоду, а й як дослідниця грецької меншини. Зокрема, вчена вивчала процеси маскулінізації та емансипації, які відбувалися у грецькій маріупольській громаді впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. [497].

Слід також звернути увагу на низку праць, у яких знайшли відображення ті ознаки повсякденного життя етноспільнот Півдня України, які існували серед них ще задовго до захоплення більшовиками влади та не зникли у міжвоєнний період, а отже, є актуальними для нашого дослідження.

Я. Комар [264] розглянув історію та побут болгар Донбасу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. С. Арабаджи [141-143] дослідив традиційні заняття чоловіків у грецьких поселеннях Маріупольщини наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Ним було охарактеризовано основні види виробничої діяльності греків та проаналізовано вплив їх професійних вподобань на стан здоров'я. Науковець розглянув дитинство та юність жінки, процес підготовки до призначення бути дружиною та матір'ю, проаналізував особливості внутрішньосімейних взаємин грекині з батьками, чоловіком та його родиною. С. Арабаджи охарактеризував також ставлення жінки до пологів та безпліддя. Історик розглянув деякі аспекти виховання дітей у контексті їх залучення до праці та регламентації дозвілля.

Численні наукові дослідження присвячені окремим складовим повсякденного життя населення України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

Серед них важливе місце посідає науковий доробок О. Драч та Н. Земзюліної [209; 239], які займалися проблемами встановлення радянською владою гендерного паритету, впливом відповідної політики більшовиків на відносини між чоловіком і жінкою. Функції жінки у традиційних сім'ї та громаді, вплив науково-технічного прогресу та радянської гендерної політики на трансформацію її статусу в суспільстві досліджено у колективній монографії «Українські жінки у горнілі модернізації» [449].

В. Савченко [404] розглядала процеси виховання дітей в українських селах 20 – 30-х рр. ХХ ст. Вчена зацентрувала увагу на шкільному навчанні, трудовому вихованні, іграх, визначила зміни, які відбувалися у процесі здобуття дітьми освіти.

Ю. Глушко [174] встановив зв'язок між трансформацією радянського костюму й економічними, політичними, соціальними та культурними умовами розвитку радянського суспільства.

З огляду на те, що важливе місце у заповненні дозвілля національних меншин посідало кіно, досить важливими є праці, які стосуються донесення цього виду мистецтва до населення України. О. Кузюк [544], проаналізувавши державну політику в галузі кінематографа в Україні наприкінці 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст., дійшла висновку, що для малоосвіченої селянської аудиторії документальне кіно стало найбільш ефективним джерелом інформації, агітації та пропаганди.

Певні зусилля у напрямі розробки винесеної в назву дисертаційного проекту проблематики доклали вчені української діаспори. Українські історики, які працювали за кордоном, намагалися порушити давно усталені традиційні погляди на минуле України. Послугуючись концепцією громадянської, а не етнічної нації, вони вийшли за межі запропонованої ще М. Грушевським націоцентричної схеми дослідження української історії та включили до власних праць розділи, що стосувалися етноспільнот. У своїх наративах С. Скульчик [222] та П.-Р. Магочій [286], намагаючись виокремити ознаки, які вказували на самобутність національних меншин, зверталися до тісно пов'язаних із повсякденням соціокультурних характеристик етноспільнот. П.-Р. Магочій відомий також тим, що із Й. Петровським-Штерном [287], у спільній науково-популярній праці «Євреї та українці: тисячоліття співіснування», намагався виокремити фактори, що, незважаючи на спорадичні вияви агресивної поведінки, все ж уможливили довготривале мирне співжиття євреїв на одній землі з українцями. Для цього вчені дослідили історію, економіку, традиційну культуру, релігійне життя та мову єврейського населення України.

Попри те, що закордонні історики безпосередньо не висвітлювали проблеми повсякденного життя національних меншин радянської України міжвоєнної доби, чимало фахівців-радянологів досліджували соціокультурні процеси, які відбувалися в СРСР.

Значна частина наукових праць, у яких здійснювалися спроби узагальнення досвіду життя пересічних жителів Радянського Союзу, були написані російськими вченими.

У 2009 році в Ростові-на-Дону вийшов друком збірник «Повсякденний світ радянської людини 1920 – 1940-х рр.» [352]. Дослідження окреслило контури вивчення повсякденності російськими науковцями як у проблемно-тематичній, так і у теоретико-методологічній площині. Зокрема, актуалізовано такі контексти її дослідження: радянська соціальна політика та стратегії виживання населення; жіноча повсякденність у добу соціальних катаклізмів; етнокультурні та регіональні особливості практик повсякденності; норма і девіація у просторі радянського повсякдення [452, с. 37].

Автор книги «Радянська повсякденність: норми і аномалії. Від воєнного комунізму до великого стилю» Н. Лебіна, використовуючи дихотомію «норма/аномалія», продемонструвала на матеріалах 1920 – 1950-х рр. трансформацію політики більшовиків у сфері харчування та житла, моди і дозвілля, релігійності та сексуальності, а також зміни у ставленні до традиційних девіацій – алкоголізму, суїциду, проституції. Основним предметом наукового інтересу дослідниці стала епоха утвердження сталінізму, коли буденне життя не лише втратило риси «надзвичайності» воєнного комунізму, а й полишило досягнення демократичних перетворень 1920-х рр., перетворившись на повсякденність тоталітарного типу з жорсткою системою вказівок і заборон [278].

У російській історіографії існує кілька праць, на сторінках яких знайшла висвітлення історія національних меншин України. Серед них слід звернути увагу на монографію «Греки Росії та України» [179], у якій колектив авторів досліджує різні аспекти історії маріупольських греків, у тому числі й побут.

Незважаючи на те, що у західній історіографії замало праць присвячених національним меншинам України, на Заході ніколи не бракувало вчених, які намагалися осмислити події, що відбувалися в СРСР. Визначальним явищем в англійській радянології останніх десятиліть став методологічний переворот у її студіях. Передусім, дослідники, виходячи із загальноприйнятих у минулому пояснювальних концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної, підтримуваної тоталітаристською школою англійської радянології, і модерністської, більшість прихильників якої було серед так званих радянологів-ревізіоністів, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші. Найбільші методологічні зміни в англійській радянології відбулися завдяки «культурному повороту» у цій галузі. Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами, повсякденним життям. З огляду на сказане, такі дослідники, як Д. Арель, Ф. Бернштейн, Л. Віола, Т. Вулф, Дж. Гейнзен, Й. Гелбек, П. Голквіст, С. Гупер, М. Метьюз, Р. Тьорстон, Г. Янг [503-510], зверталися у своїх працях до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, соціокультурних ідентичностей, девіантних форм поведінки [272, с. 34].

Праця С. Девіс «Народна думка в сталінській Росії: терор, пропаганда та інакодумство, 1934 – 1941» присвячена дослідженню відгуків пересічних людей на події в СРСР у відповідний період. У книзі розглянуто їх ставлення до соціальної й економічної політики, до терору, культу особистості [200].

Австралійська дослідниця Ш. Фіцпатрік, звернувшись у праці «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки» до історії проведення колективізації, розглянула різноманітні моделі поведінки, що були притаманні селянам під час усуспільнення землі, та дії, за допомогою яких вони намагалися використати колгоспну систему для забезпечення власних інтересів, а не лише вимог держави [460].

Англійський дослідник єврейського походження Г. Абрамсон у першому розділі монографії «Молитва за владу. Українці та євреї під час революції (1917 – 1920)» [138], яка присвячена українсько-єврейським стосункам у роки національно-визвольних змагань, доторкнувся різнопланових вимірів повсякдення етноспільноти, а саме: розглянув культові практики та релігійні настанови єврейського населення, зокрема, ті, які регламентували відносини між чоловіком та жінкою, з'ясував вплив української мови на ідиш, встановив кулінарні запозичення євреїв з української кухні.

Отже, огляд історіографії теми дослідження виявив відсутність спеціальної комплексної праці, присвяченій питанням змін та розвитку повсякденного життя етноспільнот Півдня України у 20-х першій половині 30-х рр. ХХ ст. Привертала увагу істориків у різні часи окремі аспекти повсякденного життя селянства, де знаходили відображення політичні, економічні, соціокультурні чинники формування повсякдення сільських мешканців південноукраїнського регіону в 20-і – першу половину 30-х рр. ХХ ст. Це обумовлює актуальність та необхідність дисертаційного дослідження у формі синтетичної наукової праці.

1.2. Огляд джерел

Джерельну базу праці складає широкий комплекс різноманітних за походженням і змістом джерел. Це – документи та матеріали центральних архівних установ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України. У роботі знайшли своє відображення документи із обласних архівних установ: Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області та Державного архіву Херсонської області.

Опубліковані джерела представлені низкою статистичних відомостей та збірників документів із означеної проблеми. Доповнює наявну джерельну базу,

поряд зі спогадами та подорожніми нотатками очевидців досліджуваних подій, цілий комплекс періодичних видань міжвоєнного періоду.

Інформаційна наповненість центральних та обласних історичних архівів України матеріалами про повсякденне життя національних меншин південноукраїнського регіону 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст., досить вагома. Наголосимо, що саме архівні документи та матеріали посідають головне місце в комплексі джерел досліджуваної нами проблеми.

Відзначимо, що джерельна база з міжвоєнної історії підрадянської України накопичувалася у складних умовах трансформації суспільних відносин. Постійні та динамічні зміни в адміністративно-територіальному поділі республіки, подвійний компартійно-радянський характер функціонування владного апарату, спрощені способи фіксації його діяльності й численні втрати документальних матеріалів негативно відбилися на повноті збереженості відомостей, що нас цікавлять. Однак, попри зазначені перепони, значний масив документів продовжує перебувати на державному архівному зберіганні й відкритий для очей сучасних науковців.

Вагомий фактичний матеріал зосереджений у фондах ЦДАВО України. У цьому архіві були досліджені матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ф. 1), зокрема, Комісії по соціалістичній перебудові побуту при ВУЦВК (ф. 1, оп. 6, 7). Використані у дослідженні документи вказаного сегменту фонду – це переважно плани робіт, звіти, відомості про діяльність та протоколи засідань районних комісій соціалістичної перебудови побуту. Вони містять інформацію про підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для роботи у сільському господарстві, стан жіночої праці та дитячих установ, культурно-побутове обслуговування колгоспів під час сільськогосподарських кампаній, становище громадського харчування, проведення оздоровчих кампаній, організацію святкування «міжнародного комуністичного жіночого дня 8-го березня», а також розвиток кінофікації.

Значний масив історичного матеріалу було знайдено у фонді Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР (ф. 413). Він

базується на актах, звітах та висновках з обстеження національних районів та інших місцевостей південної України, де компактно проживали етноспільноти. Фронтальні обстеження найбільш чисельних етнічних громад, які упродовж 1924 – 1925 рр. були здійснені співробітниками ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевичем, Ф. Бітнером, С. Ялі та іншими, за широтою досліджуваних питань та вдумливістю опрацювання матеріалу, сміливо можна віднести до архівних скарбів.

Звіти керівників національних секцій ЦКНМ при ВУЦВК містять різноманітний матеріал про повсякденне життя етнічних громад на початковому етапі коренізації. У справах фонду зосереджені документи, які стосуються соціального, економічного та культурного стану етноспільнот УСРР, проведення виборів до національних сілрад, створення національних судових камер та медичних установ, розбудови мережі закладів культури, що були покликані урізноманітнити дозвілля етноспільнот; охарактеризовано становлення освітніх установ, спрямованих на задоволення інтелектуальних потреб національних меншин. Працівники ЦКНМ при ВУЦВК вивчали структуру громад національних меншин, їх побут, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовували природу конфліктів на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування селянства етноспільнот, його політичні настрої та релігійну орієнтацію.

Також необхідно назвати підшиті до справ фонду та досліджені нами протоколи засідань ЦКНМ при ВУЦВК, листування комісії зі своїми місцевими органами, окружними та районними виконавчими комітетами, ЦК КП(б)У, низкою комісаріатів, зокрема НКО, етнографічною комісією при Всеукраїнській академії наук, про радянське будівництво, стан культурно-освітньої роботи, уведення національної мови у школах, забезпечення промисловою кооперацією, організацію взаємодопомоги та дешевого харчування, медико-санітарне обслуговування, заходи про виконання постанов уряду та з приводу значної кількості інших питань, що у сукупності допомогло поглибити розуміння таких аспектів повсякденного життя національних меншин: сільськогосподарська виробнича діяльність, відзначення радянських та релігійних свят, освітні та

лікувальні практики. Перелічені види документів допомогли з'ясувати участь державних органів влади у напрямі організації побуту етноспільнот і формуванні нового ментального простору в якому мав домінувати світогляд, який базувався б на засадах діалектичного матеріалізму.

У дисертаційному дослідженні були використані звіти окружних відділів НКОЗ, статистичні відомості про поширення інфекційних захворювань в Україні, листування НКОЗ з іншими комісаріатами з приводу медичного обслуговування національних меншин, записи щодо поліпшення лікарської справи у національних районах, що містяться серед матеріалів фонду Народного комісаріату охорони здоров'я Української РСР (ф. 342).

У невеликому за кількістю вміщених справ фонді науково-дослідної кафедри єврейської культури при Українській академії наук (ф. 3332) зберігається «Історична довідка про єврейські землеробські колонії Катеринославської губернії», яка датована 1916 роком. Документ, що містить результати обстеження єврейських поселень чиновниками Російської імперії на межі ХІХ – ХХ ст., викликає неабиякий інтерес в дослідників історії повсякдення з огляду на вміщений у ньому короткий, проте влучний, опис житлово-господарського комплексу мешканців колоній. Ця довідка надає вичерпну характеристику ставлення євреїв до сільського господарства, яке не зазнає змін і після приходу більшовиків до влади.

Документи про більшовицький вплив на повсякденне життя національних меншин південноукраїнського регіону зберігаються в фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (ф.1, оп. 20) ЦДАГО України. Завдяки матеріалам фонду, що містять інформацію про спроби прищеплення більшовицької ідеології населенню національних районах УСРР у ході пропагандистських акцій та кампаній різного типу, політичне та господарське становище у місцях компактного проживання національних меншин під час колективізації, стан релігійного та сіоністського рухів, наділення євреїв землею, діяльність Державного видавництва України, Всеукраїнського управління селянськими будинками, Всеукраїнського фото-кіно управління, Ради

національних меншин при НКВС, було встановлено результати роботи органів державної влади у напрямі втілення партійних рішень щодо трансформації побуту та дозвілля етноспільнот, досліджено зростання національної свідомості в їх середовищі, проаналізовано міжетнічні взаємини, зокрема, прояви антисемітизму, виявлено ставлення національних меншин до представників влади та громадських організацій, роботи в колгоспах, антирелігійних заходів тощо.

Характеризуючи використані у дисертації документи, можна виокремити протоколи засідань, виписки із протоколів, плани роботи, звіти, доповіді, резолюції, доповідні записки, довідки політбюро ЦК КП(б)У, болгарського і польського бюро, єврейської та німецької секцій при ЦК КП(б)У, колегій агітаційно-пропагандистських і жіночих відділів української компартії та її губернських комітетів, районних комітетів партії; листування ЦК КП(б)У з радянськими, профспілковими, культурно-просвітницькими організаціями, що було присвячене роботі з національними меншинами. Досить інформаційними є листи сількорів, селян на ім'я Й. Сталіна, у ЦК КП(б)У та до редакції газети «Радянське село» про колективізацію сільського господарства, боротьбу з куркульством, перебудову сільського життя. У процесі дослідження нами було використано відомості, які вдалося віднайти у доповідних записках, зведеннях, виписках із інформаційних листів ДПУ УСРР та його окружних відділів до ЦК КП(б)У про політичний стан в округах, виступи селян проти усупільнення господарств та прояви їх антирадянської поведінки.

Загалом, центральні архівні установи нашої держави репрезентують різні аспекти з історії повсякденного життя національних меншин Півдня України. В переважній більшості – вони розкривають матеріальне становище етноспільнот, показують їх суспільні настрої та зображають заходи влади у напрямі трансформації побуту і дозвілля поліетнічного населення досліджуваного регіону.

Значний рівень репрезентативності притаманний документам, що зберігаються у фондах державних обласних архівів. Попри офіційний характер

створеного масиву документів, їх авторам вдалося зафіксувати важливі аспекти повсякденного життя етнічних груп південної УСРР. У державних архівах Запорізької, Миколаївської та Одеської областей зберігаються документи, які зображують релігійне життя національних меншин та опір віруючих антирелігійним заходам влади.

Вагоме місце серед використаних джерел посідають збірники матеріалів з'їздів, резолюцій комуністичної партії, урядових постанов, законів, розпоряджень, окремих інструкцій, що упродовж міжвоєнного періоду визначали та регламентували характер повсякденного життя населення СРСР в цілому та національних меншин Півдня УСРР, зокрема [97-98].

Значний інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів, видані після здобуття Україною незалежності. Особливе значення мають видання, які містили розсекречені документи. До них належать збірники документів, присвячені окремим національним меншинам України, зокрема євреям та німцям [95-96; 99-103]. Попри те, що їх упорядники мали на меті показати становище етнічних спільнот у контексті ініційованої більшовиками трансформації суспільно-економічного устрою країни, більшості дібраних матеріалів бракує інформації, яка б детально розкривала матеріальний бік повсякденного життя та суспільні настрої нацменшин.

Важливою складовою джерельної бази нашого дослідження є матеріали центральних і республіканських періодичних видань, а також місцевих багатотиражок, які дозволяють проникнути в інформаційний простір підрадянської України. Газети і журнали містили кілька рубрик, що були насичені інформацією, переважно пропагандистського характеру, про місцеві події, соціально-економічне життя в регіонах, зміни в процесах виробництва після усупільнення землі. Вони також наповнювалися відомостями, що стосувалися різних форм агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків у середовищі етнospільнот. У цьому контексті варто виокремити російськомовну газету Одещини – «Коммунист», статті якої інколи присвячувалися діяльності національних клубів. Упродовж 1930-х рр., в Україні виходив журнал «Колбуда».

На сторінках цього періодичного видання деколи публікувалися статті, що стосувалися роботи будинків колективіста у поселеннях національних меншин. У всеукраїнському журналі «Радянське село» вдалося віднайти інформацію, яка розкриває функціонування та статус земельних громад, особливості участі етноспільнот у виборах до місцевих рад, роботу музичних і театральних колективів у національних районах та навіть опис традиційного грецького помешкання. Серед національних меншин УСРР були розповсюдженими наступні періодичні видання: «Коллективист» – у середовищі болгар, «Tribuna Radziecka» – читали поляки, на «Das Neue Dorf» були підписані німці. На межі 1920 – 1930-х рр. для єврейських переселенців Півдня України за сприяння КомЗСТу видавався журнал «Соціалістична борозна». Дифірамби дописувачів журналу на адресу єврейського населення, яке вчилося обробляти землю, не завадили появі у випусках видання критичних матеріалів з цього приводу. Так, наводилися приклади неадекватних аграрних рішень прийнятих під час сівби чи то жнив хліборобами-початківцями, що, однак, одразу списувалося на брак сільськогосподарського досвіду в колоністів. Майже у кожному номері журналу «Безвірник» та газети «Безбожник» розміщувалася якщо не стаття, то хоча б замітка про стан боротьби активістів атеїстичного руху з релігією та церквою у середовищі національних меншин. Крізь войовничу риторику кореспондентів просотувалася інформація, що стосувалася особливостей культової діяльності об'єднань віруючих, яка упродовж 1930-х набула напівлегального характеру.

Різні за своїм змістом масиви матеріалів, що розміщувалися на сторінках періодики, надали можливість здійснити широкомасштабну реконструкцію матеріального побуту, масових настроїв, соціальної свідомості та ментальної поведінки етноспільнот Півдня України упродовж 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

До джерел, які детально відтворюють буденність завдяки її особистому спогляданню і творенню, належать розповіді очевидців подій, адже вони безпосередньо дають змогу відчувати «дух епохи». Авторкою опрацьовано та

використано спогади одеських та криворізьких євреїв [133; 134]. На особливу увагу заслуговують проведені колективом запорізьких дослідників минулого інтерв'ю з болгарськими жителями Приазов'я, на основі свідчень яких було укомплектовано шостий том фундаментального десяти томника з історії повсякденного життя селянства Південної України радянського періоду, розказаної ними самими – «Усної історії Степової України» [136]. Записані спогади відображають не лише вплив соціально-економічних трансформацій міжвоєнного періоду на селянський побут, а й надають уявлення про традиційну виробничу діяльність болгар, що була тісно пов'язана із городництвом. Фундаментальна праця з історії менонітів, які мешкали в межах сучасної Дніпропетровщини «Живи і пам'ятай... Історія менонітських колоній Катеринославщини» [129] містить зібрані вченими спогади українців, що контактували з представниками етноконфесійної спільноти та залишили про них різноманітні відомості. Розповіді очевидців містять інформацію про господарську діяльність менонітів, особливості їх духовного життя, ілюструють вплив на соціокультурне життя етноконфесійної спільноти політичних процесів радянської доби.

У процесі написання роботи були залучені свідчення жителів Одещини та Запоріжжя – очевидців трагічних подій Голодомору 1932 – 1933 рр. [127; 128; 135].

Заслуговують на увагу книги присвячені побуту національних меншин, оформлені у вигляді подорожніх нотаток [130; 132]. Радянська влада, замовник подібних видань, на хвилі політики коренізації намагалася популяризувати власний варіант вирішення національного питання, що полягав у якнайширшому залученні етноспільнот до громадського та культурного життя країни, а у випадку з євреями – ще й у притягненні збіднілих представників меншини до програми аграрного освоєння південноукраїнського степу. Відвідуючи єврейські колонії, письменники відобразили сповнені клопотів будні переселенців, які, не встигнувши вирішити житлові проблеми, одразу змушені були привчатися до сільськогосподарських робіт за несприятливих природно-кліматичних умов. За

лаштунками звеличення зусиль євреїв у напрямі виконання завдань більшовицької партії авторам подорожніх есе, вдаючись до опису побуту, вдалося відобразили реальний стан справ у поселеннях.

Отже, розглянута джерельна база є представницькою та багатогранною. За умов комплексного використання з існуючою науковою літературою по даній проблематиці, вона уможливорює комплексне дослідження історії повсякденного життя селянства національних меншин Півдня України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

1.3. Методологія дослідження

Однією з важливих граней соціально-історичної цілісності є історія повсякденного життя. Підвищена увага до повсякденності – ознака зміни парадигм, злому, який супроводжується критикою глобальних пояснювальних схем, потягом до пошуку нових основ гуманітарних наук, повстанням проти класичних та соціальних інститутів, підвищеною увагою до культурної складової історії [257, с. 48]. Намагаючись подати об'єктивну картину світу, наука виключала суб'єктивну точку зору. Але цієї мети вона досягала шляхом перетворення життєвих практик, які досліджувалися, у знерухомлений корпус відомостей, що були ізольовані від того живого контексту, в якому вони реально функціонували [257, с. 50]. Нині історична наука повернулася обличчям до індивіда. Людина припинила розглядатися як «жертва структури». Відбувся «прорив» до людини як актора дійсності, до діючого, мислячого і чуттєвого в соціальному житті індивіда [376, с. 95].

Не дивлячись на зростання інтересу до вивчення історії повсякдення, методологічна основа цього наукового напрямку навіть сьогодні недостатньо зрозуміла. В історичній науці відсутнє універсальне поняття повсякденності, до цього часу не існує жодної термінологічної єдності. Але, у практиці досліджень найчастіше повсякденне життя розуміється як певний синтез елементів матеріальної і духовної культури, вивчення таких виявів людської буденності, як

житло, одяг, харчування, приватне життя. Повсякденне життя – це відображення характеру та мислення народу (індивіда чи якоїсь групи людей) у певному проміжку історичного часу та простору, сутність та зміст яких безпосередньо залежать від факторів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного, побутового, релігійного та морально-психологічного змісту [267, с. 58]. Історія повсякдення – це й історія побуту, і подієва історія, також історія казусів, історична психологія, а разом із нею – історія особистих переживань людини [376, с. 97].

В основі повсякденного життя перебуває суспільна ментальність, під якою науковці розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості і підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибинне джерело мислення, ідеології і віри, почуттів і емоцій. Ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури – у даному випадку селянства окремих етноспільнот, що дає змогу інтегрувати хаотичний потік різноманітних вражень у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу [267, с. 59].

Ментальність формують пласти соціальної пам'яті зі зразками адекватної і неадекватної щодо викликів часу поведінки. «Адекватність» визначає певна суспільна домовленість, певні ситуаційні, конкретні цінності якими індивіди керуються у побуті. «Адекватність» повсякденної поведінки забезпечує система сенсів, що їх поділяють різні люди. Будучи знаковими для певної спільноти, вони й складають обов'язковий набір переконань від яких залежить «правильне» прийняття рішень [325, с. 14].

Теоретичною основою дослідження національних меншин як групи громадян певної держави, що не є представниками титульної нації, проте на

основі наявності низки спільних ознак виявляють почуття колективної єдності, стали напрацювання сучасної етнополітології. Беручи до уваги понятійний апарат з етнонаціональної політики, який використовується у спеціальній політологічній та історичній літературі, під терміном «національна меншина» ми розуміємо групу людей, яку формує значно менша кількість осіб порівняно із чисельністю титульної нації. Національній меншині притаманна наявність етичних, релігійних та мовних особливостей, що відрізняє її від корінних мешканців країни, а прояви національної самосвідомості спрямовані на збереження власної культури та традицій.

При цьому ми чітко розмежували поняття «національне меншина» та «іноземці, які мешкають у країні». Це принципово, якщо врахувати статус громадянства, що тісно пов'язаний із обов'язками громадянина, можливістю легально жити і працювати в країні.

У контексті історичної регіоналістики здійснено спробу категоризації термінологічного апарату дослідження. Окреслення понять «Південна Україна», «південноукраїнський регіон», «Степова Україна» пропонується в історичному, географічному та етнокультурному вимірах. Визначальним для авторки став історико-географічний принцип: перелічені терміни використовуються на позначення історичного регіону з виразною соціокультурною специфікою, ментальністю та ідентичністю населення, який охоплює Північне Причорномор'я та Північне Приазов'я або Одеську, Миколаївську, Запорізьку, Херсонську області та південні частини Кіровоградської і Донецької областей. Вивчення території Південної України як просторової домінанти надало можливість структурувати та комплексно проаналізувати характер розселення національних меншин, розвиток їх культури, соціокультурні зв'язки етноспільнот в історичному та просторовому вимірах [532, с. 33-34].

Високий ступінь новизни даному проекту забезпечує уведення конкретного історико-культурного дослідження регіону у контекст порубіжності, як загальноприйнятої у світовій науці матриці осмислення перехідних станів і стикових погранич. Регіональній науці у її історичному вимірі сьогодні підвладні

порівняльні дослідження циклів господарського й соціокультурного освоєння територій, дослідження міграційної рухливості населення й напрямів колонізаційних потоків, простеження впливу локалітетів на процеси самоствердження й самоорганізації регіональних спільнот. Історичного прогресу досягнуто в осмисленні специфічності регіональних образних уявлень, місця й ролі символів, ритуалів, поведінкових і культурних стереотипів [169, с. 10-11].

Методологічною основою дисертації стали загальнонаукові універсальні принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності.

Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усєї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи викликають вони у дослідника захват чи, навпаки, відразу.

Принцип історизму, як один із загальних методологічних принципів наукового пізнання суспільних явищ, було використано при вивченні процесів і фактів, що визначили трансформацію повсякденного життя національних меншин Півдня України впродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. Це допомогло краще зрозуміти реакцію етноспільнот південноукраїнського регіону на ті чи інші заходи радянської влади та сприяло детальному відображенню усього спектру суперечностей досліджуваного періоду.

Принцип системності ставить перед нами завдання враховувати багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення.

У роботі ми використали як загальнонаукові так і спеціально-історичні методи дослідження. До загальнонаукових належать методи аналізу і синтезу, індукції й дедукції, аналогії, термінологічного аналізу та інші. Спеціально-історичні методи покликані сприяти глибшому розгляду означеної проблеми, науковому трактуванню багатьох маловивчених питань. У роботі використані проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний, історико-системний та інші методи.

Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили виокремити в темі дослідження придатні до наукового осмислення проблеми, визначити внутрішню періодизацію, простежити зміни у взаємодії між членами таких соціальних структур, як сім'я та громада, прослідкувати процес трансформації свідомості етноспільнот, виявити ставлення національних меншин до більшовицької влади та її політичного курсу.

Історико-порівняльний метод дослідження дав змогу шляхом співставлення подібних і відмінних ознак повсякденного життя національних меншин встановити основні компоненти селянської буденності у міжвоєнний період. Цей метод застосовано для аналізу політики різних органів влади з метою виявлення їх впливу на побут окремих національних меншин.

Важливим є застосування історико-психологічного методу, який дозволив висвітлити події 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. крізь призму аналізу характерних змін поведінки етноспільнот, психологічних особливостей сприйняття насаджених радянською владою цінностей і традицій.

Історико-генетичний метод вивчення історичних явищ дав можливість простежити їх в процесі розвитку, від зародження до припинення. У нашому випадку – це відтворення процесу формування основних для етноспільнот суспільних ідеалів, цінностей і норм поведінки, які визначали їх повсякденні дії.

У роботі ми також використали історико-системний метод. Він ґрунтується на вивченні об'єктів як систем, що дозволяє розкрити їх внутрішнє єство, принципи функціонування і генези. Метод надав можливість розглянути повсякденне життя національних меншин південноукраїнського регіону у контексті більшовицького соціокультурного та економічного експерименту як сукупність подій і явищ у їх цілісності та взаємозв'язку.

Отже, дослідження повсякденного життя селянства національних меншин Півдня України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. потребувало використання відповідного теоретико-методологічного інструментарію. Досягнення мети та реалізація поставлених дослідницьких завдань стали

можливими внаслідок застосуванню наукових принципів та методів, завдяки яким належним чином вдалося розкрити предмет дослідження.

Висновки до розділу 1

Таким чином, можемо констатувати, що досліджень присвячених історії національних меншин України досить багато. Необхідно зазначити, що окремі сюжети, які торкаються історії етноспільнот Півдня України міжвоєнного періоду можна знайти у великій кількості наукових розвідок, присвячених цій історичній добі. Оскільки вченим, зазвичай, притаманна вузька спеціалізація, тому історія національних меншин, у більшості випадків досліджувалися за окремими часовими проміжками або проблемами. Проте, теми, які пов'язані із повсякденням національних меншин південноукраїнського регіону 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст., тривалий час науковцями майже не опрацьовувалися. Тільки в останні роки українська історична наука розпочала наповнюватися дослідженнями, що відтворюють повсякдення певної історичної доби, тієї або іншої групи людей.

Проаналізована джерельна база дисертаційної роботи є цілком достатньою. Найбільшою за обсягом групою джерел є документальні матеріали, що зберігаються в центральних і регіональних архівосховищах України. У них знайшли відображення різноманітні вияви повсякденного життя селянства національних меншин Півдня України міжвоєнного періоду. Буденність етноспільнот відображена на сторінках періодичної преси. Велике значення мають спогади очевидців.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано проблемно-хронологічний, історико-типологічний та історико-порівняльний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли історико-психологічний та історико-генетичний методи.

РОЗДІЛ 2

БАЗОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНСЬКОГО ПІВДНЯ У 20-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.

2.1. Історичні передумови, соціально-демографічні та комунікативні чинники формування побуту

Південь України здавна був своєрідним культурним пограниччям між групами цивілізацій, де пролягало кілька природних і антропогенних кордонів. На дотуку степу і лісу, басейнів Чорного і Балтійського морів, кочівництва і осілого землеробства, християнського й ісламського світів тривалий час відбувалося взаємопроникнення різних етносів, конфесій, діалектів. Цей процес сегментував територію регіону на якій здавна співіснувало кілька відмінних соціоекономічних укладів та життєвих світів [169, с. 9].

Поява та розселення низки етносів на території південної України стали наслідком геополітичного протистояння Російської й Османської імперій у Північному Причорномор'ї, що переросло в серію кровопролитних війн XVIII ст. Заволодівши величезними малозаселеними територіями навколо Чорного та Азовського морів, перед царським урядом постала проблема їх освоєння, вихід із якої самодержавство знайшло у стимулюванні притоку іноземців [532, с. 37].

Після російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. й підписання Кючук-Кайнарджійського миру масштаби переселення іноземного населення на Південь України значно зросли, поступово набувши надзвичайно високих темпів [198, с. 5].

Одними з перших серед іноземних переселенців на Півдні України з'явилися греки, які у 1778 році, переселились з Криму до Приазов'я. Вони склалися з двох етнічних груп, що розрізнялися за мовою: греко-елінів (близько 60% загальної чисельності), які розмовляли на маріупольському

діалекті новогрецької мови, та греко-татар (40%), мовою яких була урумська, подібна до татарської. На обох цих групах позначилося багатовікове співіснування із татарами у Криму [198, с. 15].

У цей же час відбулося перше організоване переселення болгар на територію України, яке призвело до заснування у Херсонській губернії с. Вільшанка. Упродовж 1797 – 1805 рр. стрімко відбувалося заселення сусідньої Катеринославської губернії. Перше масове переміщення болгар до приазовських степів відбулося після підписання 26 грудня 1860 р. Олександром II указу, який дозволив їх організоване переселення до Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній [532, с. 42].

З 1786 року на Півдні України з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: сектанти-анабаптисти голландського походження, а з 1803 року – вихідці з Пруссії та Баварії [198, с. 5].

Населення етноспільнот Півдня України переважно складало селянство, самоусвідомлення якого продовжувало базуватися на позначених традицією ідентифікаційних маркерах, характерних для аграрних, патріархальних суспільств – релігійній та общинній належностях. Уявлення селянства продовжували визначати циклічні природні явища, що були тісно пов'язані з тривалим досвідом землеробства. Набір законсервованих традицією звичаїв та насичений обрядовістю календарний цикл свят надавали життю пересічного селянина сакралізованої впорядкованості. Побут і ментальність мешканців колоній, які були консервативними за своєю суттю залишалися майже незмінними упродовж багатьох десятиліть.

Велика протяжність і незначна освоєність степової зони, слабка комунікація були істотним гальмівним чинником інтеграційних процесів у середовищі етноспільнот південноукраїнського регіону. Ситуація почала змінюватися лише наприкінці XIX ст., в епоху інтенсифікації промислово-аграрного розвитку, появи нових засобів зв'язку та технологій [532, с. 48]. Нові тенденції здійснювали вплив на існуючі у селі суспільні відносини. Перебуваючи у стані пошуку відповідей на виклики модерної доби, селянство етноспільнот пережило

Першу світову війну, національно-визвольні змагання та зустріло приход до влади в Україні більшовиків.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису 1926 року на території УСРР мешкало 1574 тис. євреїв, що становило 5,4% загальної кількості населення республіки. Переважна більшість єврейства (74,4%) проживала у містах, меншість (22,6%) – у сільській місцевості. Скасування після революції 1917 року «смуги осілості» та надання євреям права на вільний вибір місця проживання викликало їх масове переселення зі штетлів (містечок) до великих міст. За результатами перепису 1926 р., євреї склали вагомий частку міського населення Півдня України: 41% жителів Одеси були представниками саме цієї національності, 37,7% євреїв мешкало у Зінов'ївську, 33,1% – Херсоні, 32,8% – Первомайську, 26,6% – Миколаєві, 20,3% – Запоріжжі. Єврейське населення Одеси впродовж 1926 – 1932 рр. збільшилося з 153 до 310 тис., Дніпропетровська – з 62 до 85 тис. Переїжджаючи до великих міст, євреї влаштувалися працювати на промислові підприємства. Так, в Одесі вони становили 2/3 працівників підприємств харчової та легкої промисловості, установ громадського харчування, виробничо-збутових об'єднань кооперативного типу. Велика частка єврейства працювала у сфері обслуговування. Працювали євреї і в державних установах – бухгалтерами, касирами, друкарями тощо [307, с. 144]. Разом із збільшенням частки євреїв у містах південної України у регіоні продовжувало зростати населення давно існуючих та новоутворених єврейських сільських поселень.

Напередодні революційних подій 1917 року на території Катеринославської губернії знаходилося 17 єврейських хліборобських колоній у яких проживало більш ніж 13 тис. осіб. Формування перших єврейських сільськогосподарських поселень відбулося протягом 1847 – 1863 рр. Переселення євреїв було викликане потребою у «розвантаженні» густонаселених штетлів північно-західних, головним чином білоруських губерній Російської імперії, а також зумовлювалося необхідністю освоєння цілих земель Степової України [62, арк. 7 зв.-8].

Громадянська війна, яку супроводжували єврейські погроми, що не залишили осторонь жодного штетла, у поєднанні з політикою воєнного комунізму, розробники якої засуджували поширену у містечках підприємницьку діяльність, зруйнували єврейське економічне життя [72, арк. 150]. Аби покращити долю єврейського населення у 1920-х рр. держава розпочала кампанію переселення містечкових євреїв у південну Україну. Збіднілі та розорені ремісники, кустарі, крамарі, які не витримали конкуренції з кооперативною торгівлею та були позбавлені змоги отримувати засоби для існування традиційним способом, мусили навчитися здобувати їх, обробляючи землю [19, арк. 31]. Товариство по землеустрою трудящих євреїв займалося перевезенням переселенців, зводило для них будівлі, здійснювало землеустрій, водопостачання, забезпечувало худобою та реманентом. При цьому уряд опирався на широку економічну підтримку американських і західноєвропейських євреїв. За рекомендацією Комітету по земельному устрою трудящих євреїв із земельних фондів України було виділено 320 тис. десятин землі [487, с. 86].

Попри зусилля радянської влади та неурядових організацій, покращити життя переселенців, перед очима прибулих до місць призначення євреїв зазвичай поставав голий безкрайній степ. Швидко потрібно було ладнати собі житло, розпочинати оранку незайманої плугом землі. Постійним супутником єврейських хліборобів було життя під відкритим небом, тягар обробітку ґрунту, досить часто за допомогою неякісного сільськогосподарського інвентарю, відсутність засобів для початкового облаштування, життя впроголодь [265, с. 9]. Від переселенців досить часто можна було почути: «Поживу до жовтня, нагодуюся, зберу врожай та й поїду» [459, с. 35]. У «Політико-економічному огляді Херсонської округи за липень-серпень 1925 року» зазначалося: «Матеріальне становище більшості переселенців критичне, посівів немає у зв'язку з пізнім прибуттям на ділянки. Хліба і взагалі продовольства не мають. Грошей, для придбання його, теж немає, а тому переселенців хвилює питання де ними будуть віднайдені кошти для існування. На ділянці ніхто не буває як з боку

місцевої влади, так і субсидійованих органів. Представники Агроджойнт приїжджають рідко, поводження з переселенцями паршиве, що відбивається на переселенцях і викликає часті поїздки до міста для з'ясування становища». В іншому повідомленні вказувалося: «У поселеннях Ленін і Володарський абсолютно відсутній хліб і колоністи сидять на одному молоці, але все-таки у роботі не відстають від інших» [436, с. 438-439].

У 1925 – 1928 рр. на Херсонщину, Катеринославщину переїхало із Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини декілька тисяч єврейських родин [487, с. 87]. Як правило, найкращі якості хліборобів мали євреї-полтавці та чернігівці, гіршими господарями були вихідці з Київщини, зовсім нездібними до праці на землі виявлялися волиняни та подоляни [132, с. 72]. Останні не привозили із собою сільськогосподарського реманенту, оскільки його в них ніколи не було. Іноді переселенці не знали навіть назви та призначення хліборобських знарядь праці, не кажучи вже про способи їх практичного застосування. Євреї нездатні були оцінити важливість найпростіших предметів, що могли знадобитися у сільському господарстві, таких, як цвях чи мотузка [471]. Усі переселенці прибували вже організованими в колективи. Однак вони швидко розпадалися, оскільки люди не знали один одного і між ними не існувало довіри. До того ж євреї не були звиклими до спільної сільськогосподарської діяльності [137, с. 11].

Незважаючи на це, наприкінці 1920-х рр. чисельність євреїв-хліборобів в Україні досягла 180 тисяч, тобто утричі більше ніж у 1921 році. Більшу половину з них складала колишні кустарі та торговці, безробітні. Упродовж 1924 – 1926 рр. на території Херсонщини та Миколаївщини виникло 200 єврейських поселень, у яких було створено 300 сільськогосподарських формувань фермерського типу, 14 сільгоспартілей та 8 землеробських колективів [487, с. 87]. У зв'язку з цим постала необхідність в організації адміністративно-територіальних об'єднань, які б піклувалися про інтереси та потреби переселенців. Вже незабаром на Півдні України було створено три єврейські національні райони: Калініндорфський, Новозлатопільський та

Сталіндорфський [216, с. 95]. 22 березня 1927 року на Першому з'їзді делегатів переселенських поселень було вирішено організувати єврейський національний адміністративний район з центром у Великій Сейдеминусі, незабаром перейменованій у Калініндорф. До складу цього району увійшли 4 старі й 33 нові єврейські колонії, а також 10 українських і німецьких поселень. З 2900 існуючих на території району індивідуальних господарств 2500 були єврейськими. 22 липня 1929 року до новоствореного єврейського Новозлатопільського району увійшло сім сільрад Запорізької округи – Новозлатопільська, Розкошинська, Межиріцька, Красносільська, Майндорфська, Святодухівська, Фрайдорфська, а також три сільради Маріупольської округи – Зеленопільська, Солодководненська, Ротендорфська. Наступного року неподалік від Кривого Рогу було засновано Сталіндорфський район, до складу якого увійшло 11 єврейських землеробських колоній. У межах району мешкало 10245 осіб, які були власниками 1687 господарств [464, с. 71].

Наприкінці 1932 року частка єврейського населення у Калініндорфському районі склав 83,3%, Новозлатопільському – 69%, Сталіндорфському – майже 50%. У Калініндорфському районі з 11 сільрад було 8 єврейських, у Новозлатопільському – з 10 було 9 єврейських, а у Сталіндорфському – з 23 було 16 єврейських [306, с. 393].

На території України проживало 393924 німці, тобто 40% від їх загальної кількості в СРСР. З них 340 тис. – у сільській місцевості південноукраїнського регіону [266, с. 88]. У Велико-Олександрівському районі Херсонської округи існувало 16 менонітських колоній у яких жило 4736 осіб [69, арк. 21]. Станом на 1924 рік існувало п'ять німецьких національних районів, а саме: Зельцький, Ландауський (у травні 1926 року перейменовано на Карл-Лібкнехтівський), Люксембурзький, Молочанський і Пришибський. Двоє останніх у 1928 році були об'єднані в один, з центром у с. Молочанськ. Дещо напруженим виявилось створення Гросс-Лібентальського німецького національного району. Та все ж наприкінці серпня 1925 року на засіданні Президії Одеського окрвиконкому було затверджено проект виокремлення цього району. На 1926 рік припадає створення

Високопільського німецького національного району на території Херсонської округи.

В Україні проживало 104 тис. греків, більшість яких мешкала у селах з виключно грецьким населенням (87,2%), тоді як в національно змішаних – лише 2,5%, решта були містянами. Найбільше греків в Україні перебувало у Приазов'ї [436, с. 189]. Згідно перепису 1923 року, що був проведений за наказом Донецького губвиконкому ради робітничих, червоноармійських і козацьких депутатів, у губернії мешкало 86615 греків, із них 41773 – особи чоловічої (48,2%) і 44842 (51,8%) – жіночої статі. Більшість греків губернії жило у сільській місцевості – 80477 (93%) [436, с. 186]. Постановою Президії ВУЦВК «Про створення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи», що була затверджена 30 травня 1928 року на адміністративно-територіальній карті УСРР з'явилися два грецьких національні райони – Мангуський та Сартанський. У жовтні того ж року було організовано третій грецький район – Великоянисольський, що знаходився на території Сталінської округи [197, с. 110-111]. На території Маріупольської округи знаходилося 20 грецьких національних сільрад – 12 румейських (Анадольська, Бугаська, Каллеровська, Македонська, Мало-Янисольська, Ново-Каракубська, Ново-Янисольська, Сартанська, Урзуфська, Чердаклицька, Чермалцька, Ялтинська) і 8 урумських (Ласпинська, Мангушська, Ново-Каранська, Старо-Ігнатівська, Ново-Кременчикська, Старо-Кременчикська, Старо-Каранська, Старо-Ігнатівська, Старо-Кримська). У Сталінській окрузі було 10 грецьких сільрад, у тому числі 4 румейські (Велико-Каракубська, Велико-Янисольська, Константинопольська, Стельська) і 6 урумських (Богатирська, Комарська, Ново-Богатирська, Старо-Бешівська, Ново-Бешівська, Улаклиська) [436, с. 189].

У 1926 році на Півдні України мешкало 92 тис. болгар. Болгарська меншина компактно проживала у селах Первомайської округи (де 1927 року було створено Вільшанський болгарський національний район), Великобуяльницькому болгарському національному районі Одеської округи (у березні 1926 року перейменовано на Благоевський), Романівському (у жовтні 1926 році

перейменованому на Коларівський) та Цареводарівському (в 1927 році перейменованому на Ботевський) болгарських національних районах Мелітопольської округи [487, с. 88]. У Мелітопольській округі мешкало 66 тис. болгар, на території Одеської – 26,5 тис., у межах Первомайської – 11 тис., у Миколаївській – 6,5 тис. [17, арк. 84].

На початку 1922 року лише у Запорізькій губернії проживало 10 тис. поляків, з яких 6 тис. – на Мелітопольщині [65, арк. 55]. Евакуація польських біженців до відновленої Речі Посполитої та переселення голодуючих поляків в інші губернії республіки позначилося на скороченні чисельності національної меншини у південній Україні [65, арк. 60]. У середині 1920-х рр. на півдні УСРР проживало 23368 поляків, що становили 0,69% населення регіону. На території Лепетихського та Ново-Сірагозького районів сучасної Херсонської області діяли 3 польські сільради. Була створена сільрада у селі Киселівка Снігурівського району на Миколаївщині, де проживало 11369 поляків [487, с. 89].

У радянському баченні адміністративно-територіальна одиниця являла собою штучно-створений просторово-політичний інститут, підпорядкований модернізаційним завданням. Саме ця штучність, яка допускала нескінченні зміни територіальних конфігурацій, і зумовлювала крайню нестійкість територіальних утворень і нестабільність специфічних місцевих інтересів. Запровадження в 1920-х рр. районного рівня адміністративно-територіального устрою не ґрунтувалося на якихось реальних потребах, а мало на меті створення вузлових пунктів реалізації директив партії та радянської влади.

На території Південної України знаходилася переважна більшість національних районів (виняток становили лише Пулинський німецький та Мархлевський польський). Необхідність їх запровадження мотивувалася тим, що протягом першої половини 1920-х рр. регіони компактного проживання етностільнот перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що погано піддавалися заходам державного управління [169, с. 334-335].

Початкова позитивна оцінка радянськими державними структурами практики створення національних адміністративно-територіальних одиниць змінилася негативним ставленням до самого факту їхнього існування, що поступово призвело до остаточної ліквідації цих утворень наприкінці 1930-х рр. [259, с. 78].

Соціальна структура сільського населення Півдня України мала власні особливості. Селянської бідноти тут було менше, ніж в інших регіонах, до того ж потреба в землі значною мірою задовольнялася за рахунок поміщицьких земель. Питома вага середнього селянства була відносно високою – 30%, але приблизно такою ж, як і на решті території України. А от прошарок заможного селянства найбільшим був саме на півдні. Він становив 22% селянських господарств, або 30% всього населення краю [198, с. 28]. Зокрема, соціальне розшарування німецьких селян можна проілюструвати на прикладі колонії Зельци. У поселенні найбільше було середняцьких господарств, 30% – бідняцьких та 25% – заможних [236, с. 100]. Від специфіки майнового становища сукупності селянських господарств окремої етноспільноти залежало ставлення радянської влади до кожної з них. Соціальне розшарування болгарської меншини, 97,4% представників якої були селянами, з яких наймитами – 9%, бідняками – 38%, середняками – 41%, заможними – 12% давало привід більшовикам до формування невігідних для етноспільноти взаємин. Це тільки тому, що порівняно з українськими селянами рівень заможності болгарських селян був вищим. З огляду на сказане, та пам'ятаючи про привілеї, якими користувалися болгари у часи існування Російської імперії, більшовики начепили на них ярлик «політично-неблагонадійних елементів» [487, с. 88].

Мова виступала найміцнішим елементом, що об'єднувала окремих людей в один народ, в одну націю та відокремлювала їх від сусідів. У поліетнічному середовищі Півдня України вона відігравала роль чи не найважливішого консолідуючого чинника. Деякі етнічні громади регіону, склалися з низки регіональних субкультурних груп, а тому їх члени спілкувалися на різних діалектах однієї мови, а то й взагалі розмовляли відмінними мовами. У

середовищі етнічних громад практично кожне національне село було осередком певної мовної говірки. На Півдні України мешкали носії різних варіантів нижньонімецького та середньонімецького діалектів німецької мови. Усі колоністські діалекти були змішані у різний спосіб, оскільки у кожному селищі мешкали нащадки переселенців із різних регіонів Німеччини. Внаслідок поширення укладання шлюбів між жителями різних сіл у березанських колоніях Миколаївської округи, кучурганських Одеської округи та молочанських Мелітопольської округи формувалася койне, яка витісняла мовні особливості мешканців окремих поселень. Вплив літературної мови був особливо помітним у діалектах, які значно відрізнялися від загальнонаціональної норми, як наприклад, швабський, що побутував серед жителів Лютсдорфа і Гросс-Лібенталя на Одещині та верхньогессенський, поширений поміж мешканцями колонії Ней-Ямбург, що знаходилася на Маріупольщині [226, с. 95, 97, 98]. Грецька людність України була носієм більш ніж 70 грецьких та малоазійських говірок, що в умовах масової неграмотності правили за безписемні мови спілкування у відносно нечисленних спільнотах [496, с. 94]. Майже півтора століття, упродовж яких маріупольські греки прожили під скіпетром Російської імперії, не сприяли зближенню мов урумів та ромеїв. Ізолюваність грецьких громад лише поглиблювала розходження між двома мовами, хоча, певним чином, і захищала їх від русифікації [436, с. 147].

Унаслідок того, що в межах багатьох південноукраїнських поселень мирно співіснували представники різних національностей, їм вдавалося швидко засвоювати мову сусідів. Будівлі та подвір'я сільських шкіл ставали тим простором, де учні різного етнічного походження, намагаючись порозумітися, невимушено оволодівали незнайомою мовою. Оскільки у поліетнічній колонії Хлібодарівка Мелітопольської округи разом із єврейськими дітьми навчалися німецькі школярі, останні швидко вивчили ідиш та вільно розмовляли цією мовою [25, арк. 74]. У деяких колоніях єврейські діти навіть між собою спілкувалися українською мовою [132, с. 42].

Негативні тенденції мовної асиміляції, яка була започаткована у часи існування Російської імперії, позначилися на ставленні етноспільнот до політики коренізації. Освічені греки, як представники народу у середовищі якого панувала традиційна культура, швидко інтегрувалися у модерний російський національний простір. Тому російська ділова мова, література, «картина світу» були засвоєні ними як рідні [246, с. 67]. Не дивлячись на те, що вдома більшість міського, а у селах усе грецьке населення спілкувалося рідною мовою, значна частина грецької інтелігенції, яка здобула освіту російською мовою, не підтримувала більшовицьку політику в напрямі відродження національної писемності [25, арк. 42]. Як наслідок, грецькими селами розповсюджувалися неприємні для їх жителів чутки про те, що у школах не буде вивчатися російська та українська мови. Щоб обґрунтувати непотрібність вивчення рідної мови наводилися докази типу: «з нашою мовою далі сусіднього села не підеш» або «нам наша мова і вдома набридла, ми її й так знаємо, дайте нам російську». Наводилося твердження, що, знаючи рідну мову, діти не зможуть вступити до вищої школи [30, арк. 55]. У постанові батьківських зборів Другої Великоянисольської трудової школи від 5 березня 1929 року була задекларована вимога присутніх про використання у навчанні та діловодстві української або російської мови, а не грецької, як того вимагала влада. Невдоволені греки вважали, що радянська національна політика у мовному питанні унеможливило розвиток етноспільноти, дистанціює її від суспільного життя в Україні та СРСР в цілому. Грецьке населення вважало, що власну культуру воно вже давно втратило, і, наразі, йому українська культура набагато важливіша ніж своя [40, арк. 15].

Історичними мовами євреїв України були їдиш та іврит, кожна з яких виконувала власну функцію. Розмовною мовою був їдиш, тоді як письмовою – іврит. Крім того, євреї (особливо чоловіки) зазвичай володіли мовою населення серед якого вони проживали [512]. Подекуди старше покоління євреїв спілкувалося між собою на неймовірному суржику з єврейських, українських, російських слів [425, с. 409]. Їдиш – складена, композитивна мова, яка базується,

головним чином, на кількох середньовісхньонімецьких діалектах, і зазнала значного впливу івриту, арамейських, романських і слов'янських мов. Їдиш, яким говорили в Україні, зазнав глибокого впливу української мови. Зокрема, граматично їдиш виказує такі форми, що наявні в українській і відсутні в середньовісхньонімецькій («іх гоб гешрібн» [«я писав»], «іх гоб онгешрібн» [«я написав»]). Їдиш також увібрав у себе багатство українських сполучників, прийменників і прислівників, наприклад: «і... і» та «ну». Багата розмаїтість українських зменшувальних і пестливих форм була пристосована до єврейських імен (Хаїмке – зменшувальне від Хаїм), а часом єврейські діти навіть отримували українські імена, особливо дівчата (наприклад, Бадане – від Богдани). Словник їдишу також збагатився незліченними українськими словами, наприклад, «хрейн» («хрін») чи «нуднік» («нудний»). Варто зазначити вплив української мови на приватні аспекти родинного життя. Наприклад, єврейські дітлахи звали своїх бабусь «бобе», що походить від слов'янського «баба», а не з німецького – «ома» чи «савта» – з івриту; так само батька – «тате» від українського «тато», а не від арамейсько-івритського «аба» чи німецького «фатер» [138, с. 40].

З метою дискредитації ролі релігії та знищення паростків сіонізму в єврейському середовищі радянська влада намагалася, відкинувши біблійний і «контрреволюційний» іврит, створити прокомуністичну єврейську культуру, засновану на «пролетарській мові» їдиш. Більшість євреїв України, однак, не брали участі в діяльності з підтримки окремої єврейської світської культури – чи то мовою їдиш, чи то на івриті. Якщо говорити про комунікацію євреїв за межами власної спільноти, то вони традиційно ототожнювали себе із панівною культурою та мовою Радянського Союзу – російською та віддаючи належне політиці українізації – у деяких випадках українською [286, с. 302-303]. Значна частина єврейської людності бажала, щоб їхні діти навчалися російською мовою [25, арк. 72].

Розуміючи згубні для збереження ідентичності етнічних спільнот наслідки впливу асиміляційних русифікаторських практик царського уряду, свідомі представники національних меншин вимагали від радянської влади рішучих дій

у напрямі відродження національних мов та розширення сфери їх ужитку. 1924 року в письмовому зверненні до державної установи небайдужий до проблеми громадянин, який мешкав у с. Ново-Миколаївка Цареводарівського району констатував: «Болгари мали власну мову, побут та первісно-середньовічні звичаї із самобутніми піснями, іграми, весільними та іншими обрядами. Свою культуру вони краще розвинути не були в змозі, оскільки самодержавство не дало їм національної школи, а завело по селах мережу російських навчальних закладів, які нічого не дали болгарському народу, окрім російської грамоти та знайомства з російською мовою. Під її впливом болгари розпочали забувати традиції моральності та початки суспільної культури, а за посередництва низів російських міст та злодіїв під стінами трактирів знайомилися з п'янством та розпустою» [1, арк. 63].

Прихід більшовиків до влади та трансформація ними усталеного порядку увели у суспільне життя національних меншин низку нових понять, для позначення яких пересічний колоніст не міг віднайти слів у рідній мові. Упродовж міжвоєнного періоду словниковий запас етноспільнот Півдня України розширився за рахунок слів, які відображали зміни, що відбулися у суспільно-політичній сфері («марксизм», «партія», «комсомол»), стосувалися нових форм організації праці («колгосп», «бригадир», «комбайн») та були пов'язанні із трансформацією культури і побуту («вісник», «театр», «фізкультура», «радіо»). Одночасно зникали із вжитку терміни, які відображали суспільно-економічні відносини доколгоспного села («наймит») та були пов'язані із релігією («церква», «священик») [210, с. 88].

Отже, болгари, греки та німці з'явилися на Півдні України в другій половині XVIII ст., тоді як євреї розпочали колонізацію степу спершу в середині XIX ст., а потім, з новою наснагою за сприяння радянської влади та закордонних благодійних організацій у 20-х рр. XX ст. Унаслідок цього Степова Україна стала регіоном співжиття й активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманною кожному з них широкою гамою особливостей в господарському житті, культурі й побуті. Більшість сільського населення

етноспільнот південноукраїнського регіону мешкало в межах національних районів, що були створені більшовиками з політичною метою – для регламентації повсякдення їх жителів шляхом виконання розпоряджень радянської влади. Зростання населення та існуюча серед селянства майнова диференціація не мали помітного впливу на побут етноспільнот. Мова, яка була головним засобом обміну думок у мультикультурному середовищі Півдня України та виступала важливим консолідуючим чинником, відображала творення нової повсякденної дійсності.

2.2. Соціокультурний простір буденного життя: громада та сім'я

Значна частина представників національних меншин України існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього світу. Тому громада для них була об'єднуючим етнічним фактором. Общинний спосіб життя був притаманний усім етноспільнотам. Лише поляки відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірського типу поселень. Національні меншини України мали колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Водночас слід визнати, що об'єктивні процеси соціально-економічної та культурної модернізації, що потужно розвивалися в пореформеній Російській імперії, вже наприкінці XIX ст. зробили помітні проломи в оборонних мурах низки міських за своїм складом етнічних громад, зокрема, єврейської [496, с. 81-82].

Громада була тим соціальним інститутом контролю, який протидіяв девіантній поведінці членів общини з метою підтримки соціальної стабільності і збереження встановлених правил, традицій та ритуалів [315, с. 173]. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми життя. Община регулювала усі аспекти життєдіяльності етноспільнот –

господарський, побутовий, морально-етичний, релігійний [561, с. 67]. Унаслідок цього між односельцями панувала довіра в основі якої перебував принцип поваги до особистого майна, набутого чесною працею. Свідченням стійкості зв'язків особистого характеру всередині общин було те, що сільські будинки за відсутності їх господарів залишалися відімкнутими [129, с. 235].

Громаду продовжували цементувати традиції кругової поруки. Так, упродовж 1920-х рр. у середовищі болгар зберігався звичай «тлаки» – громадської допомоги – при збиранні врожаю, винограду, луценні кукурудзи, будівництві будинку тощо. Платою за допомогу у такому випадку була спільна трапеза [496, с. 70].

Одним з факторів, які забезпечували стійкість сільської громади була належність її членів до спільного церковного приходу, що найяскравіше ілюструє структура менонітських громад. Вони мали двоєдину основу у вигляді релігійної і світської організацій, які у реальному житті не лише не були відособленими та незалежними, а, навпаки, існування одної визначало буття іншої. Внутрішні зв'язки у цих громадах будувалися на складному комплексі соціальних, сімейно-шлюбних та ритуально-обрядових відносин, які були узаконені менонітськими традиціями; за їх дотриманням слідкували не лише обрані менонітами відповідні світські та церковні органи, а й громада в цілому. Світська сфера громадського устрою менонітів втілювалася в «общині-власнику», яка складалася за схемою «двір – колонія» із власним «мирським» управлінням і громадськими інститутами (каси взаємодопомоги, «сирітські каси», товариства взаємного страхування від пожежі, від нещасних випадків, від падіння худоби). До складу типового двору входило подвір'я із житловою спорудою, земельний наділ, відповідна частка у праві користування випасами та іншими не оброблювальними землями, які не розмежовувала громада, що уособлювала соціальне об'єднання власників цих дворів [244, с. 71].

Поруч із сільрадами та на рівних з ними правах продовжували існувати сільські сходи. Причому останні збиралися навіть частіше ніж відбувалися засідання членів офіційного органу радянської влади на селі. Траплялися

випадки, коли сільському сходу місцеве населення надавало практичну перевагу над сільрадою. У цьому разі постанови останньої затверджував сход, що був за уявленнями хліборобів вищою інстанцією на селі [121, с. 71]. Цементуючим елементом общини був спільний інтерес її членів до земельних ресурсів. Земельні відносини регулювали земельні громади. Останні, у кількості 6-8, перебували під юрисдикцією сільської ради, відрізнялися значною ефективністю та користувалися більшою прихильністю ніж встановлені більшовиками місцеві органи адміністративної влади. Вони могли обкладати збором своїх членів та мати інші джерела прибутків, наприклад, здавати в оренду землю. Община, яка була юридичною особою, могла укладати договори, подавати судові позови. Вона знаходилася в офіційних зносинах з державними закладами, а її керівник, як правило, належав до кола «ділових та впливових осіб» й умів знайти спільну мову з представниками влади [460, с. 38].

Кістяк громади становили заможні господарі, які були об'єктом одночасно захвату та заздросі жителів села. Їх голос мав особливу вагу в громаді. Вони, зазвичай, були найосвіченішими на селі, краще за інших їм вдавалося знайти спільну мову з містянами та чиновниками. Слабкі господарі не насмілювалися суперечити багатшим та впливовішим односельцям, оскільки їм могла знадобитися їх допомога, наприклад, позика зерна у найбільш тяжкі місяці перед збором урожаю. У скрутному становищі селянину не було до кого звернутися, окрім, як до більш заможного односельчанина. Умови, на яких заможні селяни надавали допомогу та позики, створювали відносини залежності поряд з відносинами експлуатації [460, с. 42].

Існування всередині громади випадків нерівного обміну послугами між її членами, обумовлених матеріальною скрутою частини селян, сприймалося представниками національних меншин за «тяжке належне», а тому не викликало у них невдоволення існуючим станом внутрішньообщинних відносин та не загрожувало статусу заможних односельчан, авторитет яких базувався на засадах, що, здавалося, перебували за межами економічних факторів. Тридцятого червня 1924 року в Херсоні відбувся суд над членами «комісії з

боротьби із місцевим безладом», що після приходу більшовиків до влади в Україні була утворена заможним прошарком жителів менонітських колоній для упокорення частини місцевого збіднілого населення, яке зазнавши впливу агітації радянської влади, визнало існування потреби у проведенні перерозподілу земельних наділів на свою користь. Однак, бідняки вважали за потрібне змовчати про неправомірні дії учасників комісії відносно себе, оскільки продовжували перебувати у полоні страху перед притягненими до відповідальності односельцями, які погрожували у разі надання компрометуючих свідчень ув'язнити самих постраждалих [69, арк. 23].

Майнове розшарування членів громад, що було викликане поглибленням товарно-грошових відносин на селі, сприяло накопиченню непорозумінь між колоністами. Неоднозначно сприймався порядок розподілу матеріальної допомоги (посівного матеріалу, продуктів харчування) у середовищі німецьких колоністів, яку тим надавали деякі фірми та благодійні організації з Німеччини під час голоду 1921 – 1923 рр. Вона адресувалася, насамперед, міцним господарствам, бідняки фактично ж не отримували її. Це загострювало стосунки серед колоністів, поглиблювало розшарування громад [164, с. 24-25]. Заможні меноніти, користуючись тяжким положенням зголоднілих односельців, зважувалися на знуцання: коли біднота приходила до «куркулів за милостинею», останні, зважаючи лише на те, що у прохачів були брудні руки, відмовляли їм у кусні хліба. У колонії Широке Хортицького району заможні меноніти, присвоївши надіслані з Америки посилки, створили собі чималий запас продуктів харчування. У найтяжчий період голоду сільські багатії виставили напоказ біля вікон своїх будинків короваї хліба та окорока. Вони нахабно посміхалися, коли виснажені бідняки зупинялися та жадібно дивилися на їжу за склом. Якось кілька голодних жінок розбили вікна, дістали хліб та зарізали порося. За вчинені дії жінки одразу поплатилися. Вони були побиті власниками майна, а коли оговталися від завданих ударів, їх змусили повзти на колінах сільською вулицею, кланятися перехожим та проказувати слова: «Вибачте, ми вкрали» [255, с. 101-102]. Конфронтація між збіднілими та заможними членами

громади існувала і в єврейських колоніях. 1921 року єврейський хлопчина, повертаючись із заробітків до родини у Сейденемусі, побачив на полі коня свого колишнього роботодавця. Виснажений зголоднілий юнак вирішив дістатися додому верхи. Однак, реалізувати задум хлопцю завадили власники тварини, які були поряд. Стягнувши вершника з коня, вони почали з нього жорстоко знущатися. Юнака привезли до сільради, підвісили за ноги та завдали безліч ударів. Потім кинули до льоху, через деякий час витягли, облили водою та продовжили побиття [360, с. 34].

Однією з причин диференціації селянства, незважаючи на хвилю зрівняльних переділів землі, продовжувала залишатися відмінність в землекористуванні. Це пояснювалося тим, що зрівняння, яке проводилося стихійно і за надто важких економічних умов, замикалося в обмеженій території кожного окремого села. Землезабезпеченість, навіть у межах одного поселення, була неоднакова внаслідок різниці між нормами наділення, за якими наділялася біднота, і нормами залишення, за якими визначалися наділи середняків і відрізалися лишки у «куркулів» [308, с. 126]. Економічна залежність бідняків від середняків і «куркулів», була постійним предметом турботи радянської влади, яка намагалася цей зв'язок розірвати, надаючи малозабезпеченим селянам пільги і можливості для зміцнення власних господарств. Майнова диференціація у більшості випадків не означала наявності суттєвих відмінностей в укладі життя бідноти, середняків та заможних селян, різниця між якими виявлялася в обсязі споживання матеріальних благ, а не в засобах їх отримання [279, с. 121].

Комуністична влада намагалася посягти ворожнечу всередині громад національних меншин, протиставити інтереси основного виробника сільськогосподарської продукції прагненням найбідніших верств селянства, формування в останніх негативного ставлення до заможних селян [148, с. 232]. Загострити соціальні суперечності більшовики намагалися шляхом залякування, цькування, ідеологічного клішування, навішування назв-ярликів, експлуатації людських слабкощів [546, с. 284]. Штучно розпалюючи «класову ворожнечу», радянська влада руйнувала традиційні соціальні зв'язки (сусідські, кумівські,

сватівські тощо), які за рахунок усталених і дієвих практик взаємодопомоги підтримували стабільність селянської спільноти [449, с. 161]. Однак, під час розкуркулення, об'єднанні круговою порукою члени громади, у незалежності від обсягів своїх статків, вдавалися до захисту тих, кого радянська влада намагалася скривдити шляхом примусового вилучення майна. Попри довготривале існування спорадичних виявів антагонізму між окремими категоріями населення німецького села, воно виявило свою непіддатливість діям влади в справі насадження класових принципів, а отже роздмухуванню ворожнечі всередині громади на ґрунті соціального розшарування. Німці висміювали поняття «куркуль», «середняк» та «бідняк». На їх думку цієї різниці взагалі не існувало в колоніях [266, с. 89]. Під час розкуркулення на Запоріжжі місцеві меноніти намагалися оборонити заможних колоністів від репресивних заходів, які на них чекали. Так, у березні 1930 року меноніти с. Широке, для того аби захистити п'ятьох розкуркулених односельчан, провели мітинг, на який зібралось 600 осіб, у тому числі бідняки та середняки. Під час проведення акції розкуркулення у поселенні Кічкаський Виселок із 40 осіб, які взяли участь у голосуванні, вісім опротестували рішення. У Бабурці влада натрапила на організований опір жителів, які заявили: «Якщо одного відішлете, ми з ним поїдемо» [332, с. 142]. У с. Нейбург Спартаківського району натовп із 60 осіб «відбив» у міліціонерів сім'ю німців, яку мали розкуркулити [81, арк. 178]. Населення колоній вважало аморальним залишати односельців без продовольства. У доповідній записці до ЦК КП(б)У уповноваженого по хлібозаготівля в Люксембурзькому районі від 19 листопада 1930 року констатовалося: «Біднота слабо вказує куди, де і скільки куркулі і заможні заховали хліба, не дивлячись на те, що вони одержують 25% натурою або грішми, якщо вони вказують на прихований хліб» [234, с. 163]. У поселеннях Ніколайпольської сільради бідняки відмовлялися переселятися до будинків розкуркулених односельчан та не приймали конфісковане майно [332, с. 143]

Одночасно існували випадки, коли окремі члени громад підтримували заходи влади з розкуркулення односельчан та добровільно брали участь у подібних акціях.

Серед чинників, що спонукали незаможні прошарки до участі у пограбуванні своїх односельців, суттєву роль відігравали обмеженість, заздрість, егоїзм та інші низькі почуття, які підігрівалися місцевою владою [148, с. 232]. Під час складання переліку осіб, майно яких підлягало вилученню, члени зборів, що збиралися з цією метою, пригадували давні образи. На одному з таких сходів, що відбувся у Калініндорфі, його мешканка на ім'я Маріам зазначала: «Щойно говорили про найогиднішого куркуля Шмуліка Зубкова. Пам'ятаю, наче це тільки що було. Зимнього, дуже морозного дня прийшла я зі своїм немовлям одержати свої гроші, які я своїм потом у нього заробила. «Геть з хати», – сказав він мені. – «Твоя дитина смердить» [280, с. 34].

Штучна трансформація устрою сільської громади із структури якої більшовицьким режимом був вилучений заможний прошарок селян зумовлювалася створенням колгоспної системи. Попри апатію, яку викликала у селян колгоспна праця, частина общин національних меншин мусила швидко адаптуватися до нових умов. Незважаючи на те, що громади старих єврейських та німецьких поселень досить болісно сприйняли колективізацію, вони виявили стійкість соціальної групи, для котрої колгосп став ніби общиною, і тому більшість працювала на благо цієї структури [216, с. 97].

Сім'я для населення етноспільнот України поряд із громадою була головною життєвою опорою та священним інститутом. Тому традиції сімейного життя продовжували залишатися стійкими до зовнішніх впливів. Офіційною нормою вважалася гетерогенна сім'я і моногамний шлюб, засудження адюльтеру та ускладнена процедура розлучення [278, с. 225]. Традиційний шлюб мав низку усталених ознак: багатодітність і заборона абортів, багатопокілність, спільне проживання значної кількості родичів, жорстка ієрархічна структура, у якій всю владу зосереджував у своїх руках чоловік – глава сім'ї (до прав останнього, зокрема, належало розпорядження родинними ресурсами, керування долею

дорослих дітей, представництво інтересів родини у зовнішньому світі). Традиційний шлюб виконував важливі соціальні функції, здійснюючи первинну соціалізацію величезної кількості населення за рахунок внутрішнього алгоритму функціонування патріархальної родини [496, с. 107].

У селянському середовищі форми сексуальної поведінки молоді були пов'язані зі створенням нової сім'ї та регулювалися усталеними умовами життя, пов'язаними з природою, – чергуванням тяжких польових робіт, гендерним розмежуванням видів трудової діяльності і, нарешті, системою релігійних заборон [278, с. 231].

Шлюбна угода несла у собі кілька смислових навантажень: вважалася запорукою продовження роду та відтворення спільноти, а також мала важливе для ведення натурального господарства економічне підґрунтя. Її укладення пов'язувалося з виконанням циклу узвичаєних обрядів.

Так, весільне святкування у болгар тривало кілька днів. Розпочиналося воно у четвер із обряду запрошення; далі йшли два молодіжних вечора вдома у жениха та нареченої за участю родичів та друзів; у суботу виготовляли весільні вінки та відбувався показ приданого; у неділю – святкова трапеза в будинку нареченої, святковий вихід нареченої та перевезення її у дім жениха, де з неї знімали фату. Весільна гулянка відбувалася ввечері та вночі. Зранку в понеділок здійснювали перевірку господарських здібностей молодої жінки та виводили її до колодязя, тобто до сільської громади. Рідня чоловіка відвідувала кума і тестя. У четвер молоді йшли до батьків жінки, де й залишалися ночувати [291, с. 82].

Традиційне грецьке весілля було добре продуманою складною виставою, якою керував народний диригент – кашві (розпорядник весілля). Важливе місце у сімейній обрядовості греків належало хрещеним. До храму, аби повінчатися, жених та наречена їхали окремо. Після укладення церковного шлюбу подружжя поверталось додому, де розпочиналася гулянка, яка супроводжувалася співами і танцями [361, с. 181, 183].

Напередодні весілля німці прикрашали подвір'я квітами, розвішували зелені гілки. Будь-хто міг зайти до двору, однак до будинку впускали лише

запрошених осіб [129, с. 259]. Під час гулянки не лише молодь, а й літні гості співали традиційні весільні пісні. За столом можна було почути комічні шванки та пісні жартівливого змісту [226, с. 101].

Більшовицька агітація, пересічне погіршення умов господарювання й, відповідно, зменшення заможності сімей суттєво вплинуло на вигляд весільного дійства. Як і по всій Україні упродовж 1920-х рр. серед етнічних спільнот поступово скорочувався шлюбний цикл (традиційне весілля у греків та болгар могло продовжуватися тиждень), а відповідна обрядовість спрощувалася і вимушено секуляризувалася. Після запровадження декрету ВУЦВК та РНК про громадянський шлюб тенденція до зростання частки таких шлюбів стала універсальною, її активними пропагандистами ставали радянсько-партійні функціонери, сільські активісти, які вимушено дотримувалися нових форм взаємин відповідно до вимог партійного статусу [497, с. 233-234].

Прагнення зберегти громаду як етнічне ціле обумовило консервацію не лише традиційної культури, а й генофонду національних меншин. Міжнаціональні шлюби були явищем рідкісним, одруження з представниками інших етнічних громад викликало осуд [497, с. 228]. Саме тому укладення шлюбів та вибір шлюбного партнера здійснювалися переважно у своєму селі, щоправда, дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари, а дроблення господарств під впливом радянської податкової системи швидкими темпами затверджувало історично нову форму сім'ї – малу (нуклеарну) [497, с. 233]. Малоземельні селяни розраховували у ході аграрних перетворень отримати за допомогою поділу родини додаткову ділянку землі. Багаті скорочували розмір родини маючи сподівання уникнути «розкуркулення». Разом з тим у дробленні родин крім причин економічного характеру проявилися неминучі процеси розпаду старої селянської родини і відокремлення молодих сімей [308, с. 156].

Оскільки більшість шлюбів укладалося між односельцями, багато їх жителів у тій чи іншій мірі були кровними родичами та мали спільні прізвища. У менонітських колоніях поширеними були прізвища Дік, Ніфель, Янцен [245,

с. 217]. Найпоширеніші прізвища греків Маріупольщини здебільшого походили від християнських імен (Петріди, Моїсидис, Михайлідіс), мали професійне походження (Балтача – «дроворуб», Бахчіван – «садівник»), означали прізвиська чи загальноживані слова (Давшан – «заєць», Кутра – «голова»). Окрему групу склали так звані «географічні» прізвища, які походили від місця проживання предків їх носіїв (Стамбулджі, Мангуш, Табія) [435, с. 159-161].

У зв'язку з міграційними процесами всередині країни, які були викликані соціально-економічною політикою більшовиків, дедалі частіше траплялися випадки укладання шлюбу між представниками різних національностей. Так, незвиклі до праці на землі євреї-переселенці змушені були одружуватися на українках із господарських міркувань [132, с. 39].

Становище жінки і чоловіка у громадах національних меншин Півдня України було зумовлено прийнятими у їх середовищі стереотипами поведінки, традиційними культурними, релігійно-психологічними, соціальними стандартами. З дитинства формувалися установки, котрі вважалися відповідними гендерним ролям. Традиційно саме чоловік-батько був головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, житла), виконуючи представницькі функції від імені усієї родини у громаді [449, с. 158]. Його роль асоціювалася з професійною діяльністю, функцією захисника і годувальника сім'ї. Побут родини, її повсякденне життя вважалися жіночою справою. Жінка не уявляла себе без чоловіка та сім'ї. У дівчат виховували чесноти, необхідні для виконання ролі дружини і матері – покірність, м'якість, чуйність, емоційність, вміння пристосуватися і поступатися [209, с. 23]. Дівчина у сім'ї готувалася до обов'язку турбуватися про рідних, а не для отримання освіти та створення соціального статусу. Жінка займалася усією хатньою роботою, готувала їжу, доглядала дітей, прибирала двір. Вона зосереджувалася на тих господарських заняттях, які приносили менший прибуток, ніж та робота, яку виконували чоловіки. Жінка доїла корів, виготовляла з молока сметану, масло, сир, займалася прядінням, шиттям, садівництвом та городництвом. У полі жінки в'язали і складали снопи [315, с. 170-171].

Сімейний лад болгарської родини мав власну специфіку. Болгарська господиня відігравала провідну роль у родині, оскільки мала вирішальний голос в усіх сімейних започаткуваннях. Втім, незважаючи на відносно високе становище жінки у сім'ї, на її плечах лежав тягар непосильної праці [496, с. 69-70]. У болгар грошима, що заробив чоловік, розпоряджалися жінки. За його відсутності, жінка могла укласти договори купівлі-продажу, позичати гроші тощо. Проводжаючи чоловіка у поле, жінка споряджала його. Повернувшись до хати, вона прибирала, годувала дітей та наполегливо працювала у домашньому господарстві. Ввечері, зустрічаючи чоловіка, відчиняла ворота та допомагала розвантажувати віз [225, с. 34-35].

Грекині після весілля багато чого заборонялося, а саме: розпоряджатися на свій розсуд грошима, розмовляти з чоловіками, які не були членами сім'ї, брати участь у сімейних радах, за відсутності чоловіка відвідувати своїх родичів. Ставлення до жінки з боку чоловіка та родини мало споживацький характер. Чоловік мав право карати жінку та дітей голодом, позбавляти найнеобхіднішого та навіть бити, але такі випадки були поодинокими [141, с. 80]. Оскільки грекині традиційно у полі не працювали, міцність господарства безпосередньо залежала від кількості дорослих чоловіків у сім'ї та їх працездатності. Жінки практично не виходили за межі своїх обійсть, пораючись у господарстві, вони навіть улітку прикривали обличчя, не розмовляли із сторонніми. Грецька селянка виходила за межі господарства лише на сімейні торжества, релігійні свята та панаїри, навіть на громадські збори вона з'являлася тільки після додаткового наполегливого втручання власного чоловіка, тобто, фактично, після його наказу [497, с. 230, 235].

Для єврейських колоній звичайним був стан справ, за якого недавні переселенки, у міській одежі та панчохах, не роззуваючись, по кісточки закопуячись у курну потрухлу землю, недбало сапали город [132, с. 40]. Жінки єврейських колоній здебільшого не були призвичаєні до роботи ані у полі, ані на городі. Життя у місті не сприяло накопиченню досвіду роботи на землі. Тому більшість переселенок займалося виключно хатнім господарством [130, с. 25].

Навіть після запровадження колгоспів єврейські жінки із заможних родин не працювали у них, а приймали участь лише у сезонних роботах, що зменшувало продуктивність праці [216, с. 98]. 1931 року в колгоспах Ворошиловської та Красінської сільрад Сталіндорфського району внаслідок невиходу жінок на роботу в поле в'язання та складання снопів відбувалося надто повільно [53, арк. 59].

Та невдовзі держава взяла на жорсткий облік усі робочі руки у національному селі, засуджуючи традиційний погляд у середині деяких етноспільнот на те, що жінкам не годиться працювати у полі. Проте, залучення жінок до польових робіт і упродовж 1930-х рр. залишалося невирішеним завданням. Замітка «Притягти жінок-колгоспниць до польових робіт» повідомляла про грекинь: має місце масовий невихід колгоспниць у поле, замість того, щоб працювати на державу, селянки в'яжуть вироби із вовни і продають їх на ринку «за спекулятивними цінами»[497, с. 237, 241].

Якщо до кінця 1920-х рр. жінки займалися вихованням дітей та домашнім господарством, то після колективізації неабиякої ваги набула проблема використання жіночої робочої сили [154, с. 393]. В умовах колгоспного ладу становище жінки значно погіршилося, оскільки відтепер вона була змушена, крім домашньої роботи, багато часу і сил витратити на колгоспне виробництво. Робочий день колгоспниць на полях та фермах нерідко тривав від сходу сонця й до півночі, а на догляд за присадибною діяльною, обслуговування домашньої худоби, щоденне приготування їжі в малоприспособлених умовах, періодичне випікання їжі майже не залишалося часу [153, с. 256].

Проголосивши повну рівноправність чоловіка і жінки, радянська влада здійснила низку заходів, спрямованих на активізацію участі жінок у суспільно-політичному житті, піднесення їх культурного рівня, забезпечення можливостей для інтелектуального розвитку [275, с. 49].

Проте залучення жінок до громадського та політичного життя відбувалося повільними темпами. У німецьких колоніях активність жінок під час передвиборчих зборів майже зовсім не виявлялася. Про це свідчить

співвідношення їх участі на зібраннях, що не перевищувало 5-10% від загальної кількості присутніх [30, арк. 7]. Лише 5% жінок-меноніток Кочубеївської сільради Олександрівського району Херсонської округи брали участь у місцевих загальних зборах [23, арк. 40]. З 3272 менонітів – жителів округи, які у 1925 році приймали участь у радянських виборах лише 140 були жінками [23, арк. 56]. У середовищі грецького населення панувала думка про небажаність допуску жінок до участі у виборчих зібраннях. Під час обговорення, яке відбулося у с. Чердакли Республіканського району Маріупольської округи на пояснення про необхідність притягнення до голосування жінок у відповідь доводилося чути: «Хоч убийте мене, однак жінку не приведу» [30, арк. 78]. Не надто швидко зростала кількість жінок у КНС Мангушського, Молочанського, та Благоївського національних районів. Станом на 1 квітня 1930 року їх частка становила 21,1% від загальної кількості членів організації у названих районах, 1 січня 1931 року – 25,5% [8, арк. 212].

Виконання більшовицьких ідеологічних настанов було однією із причин обрання жінок до органів державної влади. Відсоток їх присутності в органах влади не відповідав тій ролі, яку виконувала селянка у господарському житті соціуму. Залучення жінок до соціальної діяльності на селі часто відбувалося адміністративними методами, «за рознарядкою». Жінку обирали неохоче, чоловіки не поспішали змінювати свій погляд на інтелектуальні та організаторські можливості представниць слабкої статі. При висуванні жінки у сільраду їй влаштовували своєрідні іспити на «соціальну зрілість», і найменша помилка закінчувалася висновком, що жінка не здатна виконувати чоловічу роботу. Багатовікова традиція залежності від чоловіків привчила жінку, особливо селянку, до соціальної пасивності. Над жінкою, та й над усім суспільством, тяжіло усвідомлення того, що управління – це обов'язок і привілей чоловіка [239, с. 23].

Емансипаційні настанови революції 1917 року призвели до юридичної рівності жінок і чоловіків. Однак, практична реальність виявилася відмінною. Більшовикам не вдалося за короткий час зламати суспільну свідомість, і

переважна більшість чоловічого населення продовжувала вважати жінку істотою асоціальною, нездатною до самостійного мислення і діяльності [239, с. 22]. Тяглість традицій призводила до глибинного конфлікту між революційними настановами, щодо гендерної рівності, та суспільним ставленням до її можливих виявів.

Про жіночий страх бути осудженою односельцями свідчать випадки штучного переривання вагітності. Переважно, жінок на аборти штовхала не матеріальна скрута чи багатодітність, а позашлюбна вагітність, яка викликала поширення неприємних чуток. Так, у грецькому селі Ялта казали: «Засміють, ворота дьогтем вимажуть». Аби знизити ризик можливого розповсюдження небажаної інформації про проведений аборт, навіть, незважаючи на те, що радянська влада легалізувала подібні операції, жінки воліли здійснювати його не за допомогою лікаря, а у «бабок-знахарок». Частіше за все заміжня жінка робила підпільний аборт таємно від чоловіка. У селі Нова-Каракуба у квітні 1925 року за таку послугу віддавали 5-7 карб., за які можна було купити 2-3 пуди пшениці [144, с. 10].

Діти віком до 15 років складали 40-50% населення в аграрному колоністському середовищі. У більшості родин переважало уявлення про потребу створення багатодітних сімей. Перевага надавалася народженню хлопчика, тому що провідним репродуктивним мотивом був економічний фактор [315, с. 174]. Серед немовлят існував високий рівень смертності. У 1924 році в УСРР на 1000 народжень помирало, не доживши до одного року, в середньому 128 дітей. Пересічна тривалість життя новонародженої дитини у 1924 році, становила для хлопців 44,1 роки, дівчат – 46,5. Основними причинами смертності немовлят визначали їхню природну кволість, недоношеність. Смертність дітей також викликали скарлатина, кір, коклюш, віспа та інші хвороби. Діти також часто помирали від хвороб дихальних шляхів взимку та шлунково-кишкових захворювань влітку. Серед інших причин, які підвищували смертність, були: неякісне харчування, недоїдання, недосконала система медичного обслуговування. На рівень дитячої смертності також впливала

послідовність народження. Смертність першої дитини завжди була вищою, аніж смертність наступних дітей. Протягом 1929 – 1931 рр. до міст СРСР прибуло 27,3 млн. мігрантів, водночас вибуло – 19,2 млн. осіб. Серед переселенців домінували чоловіки, а це означало тимчасову або постійну руйнацію сім'ї та зменшення народжуваності. У 1929 – 1931 рр. народжуваність у сільській місцевості країни знизилася на 13 % [532, с. 240-241, 249, 256].

Кожна етноспільнота мала перелік найбільш уживаних традиційних імен. Наприклад, у менонітських колоніях дітей найчастіше називали – Ганс, Генріх, Ельза [245, с. 217]. У пресі проводилася активна кампанія щодо запровадження нових радянських традицій, зокрема проведення «радянських іменин». Пропонувалося давати нові імена для дітей, зокрема дівчаткам: Октябріна, Майя, Марта, Февраліна, Роза, Леніна, Інесса, Конкордія, Перемога, Слава тощо [256, с. 187].

Найсуттєвіший вплив на ціннісні орієнтації та повсякденну поведінку дитини здійснювала її власна родина – осередок традицій і звичаїв минулих поколінь [405, с. 158]. У разі, якщо батьки дітей зарано помирали, їх виховували родичі. Існували випадки, що за дітьми наглядали сусіди. Та, зазвичай, у таких випадках діти залишалися бездоглядними сиротами, а тому старший брат чи сестра змушені були доглядати молодших [135, с. 160].

Діти виховувалися дуже суворо, навчалися «добрих манер» у стосунках із дорослими, тому бешкети й бійки рідко зустрічалися у поселеннях етноспільнот. Вони виконували ту саму роботу, розважалися так само, як і дорослі, хлопчики наслідували батька, а дівчатка – матір [315, с. 174]. Передача культурних ідеалів та соціальних норм молодшому поколінню відбувалася під час неформальних контактів дітей із дорослими, усного спілкування. Повага до прашурів, особлива роль батька як голови родини, працелюбство, релігійність стали основними рисами, які прищеплювалися родинним вихованням [405, с. 158]. Діти поважали не лише батьків, а й усіх старших за віком осіб. На знак поваги болгарські діти цілували їм руки чи плече, або ж прикладали руку дорослого до свого лобу,

грудей. Попри те, що сім'ї жили у злагоді, досить часто старші у поводженні з молодшими виявляли надмірну суворість [225, с. 35].

Патріархальні цінності сприяли збереженню та консервації традиційного життя й вірувань. Навіть наприкінці 1920-х рр. відчувався вплив родинних світоглядних моделей на свідомість представників молодшого покоління. Особливо сильним він був у патріархальних спільнотах, які продовжували дотримуватися релігійних традицій. Так, навіть найбільш бідні єврейські родини знаходили кошти для навчання своїх дітей основам іудаїзму, «щоб після їх смерті він міг проказувати «кадеш» – заупокійну молитву» [405, с. 158].

Невід'ємною складовою виховання у сільській родині було залучення дітей до виконання різних видів роботи. Окрема дитина мала власний чітко визначений перелік робіт. Одним з основних обов'язків був догляд за меншими дітьми. Частіше до цієї роботи залучалися дівчата, але якщо достатньо дорослим у родині був тільки хлопчик, то цей обов'язок переходив до нього. Діти допомагали дорослим у полі, працювали на городі та в саду, дівчата виконували хатню роботу, хлопці пасли худобу, поганяли коней під час оранки та сівби. [404, с. 143]. Колишня жителька поселення Ворошилівка Сталіндорфського району єврейка Тетяна Львівна Копилевич, пригадуючи своє дитинство, зазначала, що після того, коли мати розпочала хворіти, всі клопоти лягли на її дитячі плечі. Вона доглядала за мамою, яка не могла встати із ліжка, доїла корову, слідкувала за дотриманням чистоти в будинку, верхи возила обід старшим братам, які працювали на колгоспному полі. Після смерті матері вона разом із молодшим братом потрапила у родину тітки, де розпочала ходити до школи. Її обов'язком у новій сім'ї стало випікання хліба. Раз на тиждень дівчинка вимазувала піч глиною. Крім того працювала на винограднику [133, с. 100].

Спали діти на ліжках по кілька осіб – хлопчики та дівчатка окремо. Спочатку ліжко застеляли соломною, на нього клали матрац, а зверху простирадло.

Важливу роль у соціалізації дітей відігравали рухливі ігри. У зв'язку з цим улюбленою порою року частини дітей була зима. Малеча гуляла на вулиці,

каталася із вкритої снігом гірки. Ті, які не мали санчат, використовували миски [129, с. 157].

Менонітські діти із нетерпінням чекали на Різдво. У деяких сім'ях напередодні свята мати виставляла порожні тарілки для подарунків. На них діти клали папірці із написом свого імені. Вночі батьки розкладали яблука, печиво, горіхи. Як тільки вони залишали кімнату діти вставали та забирали подарунки [129, с. 157]. Під час Різдва біля церкви усім німецьким дітям роздавали подарунки – пакунки з цукерками та печивом [129, с. 193].

Характерною особливістю перехідного періоду, який пережило населення УСРР у 20-х рр. ХХ ст., стала ситуація «аномії», коли старі соціальні норми та цінності втрачали актуальність, а нові ще не вкоренились у свідомості пересічних громадян. У першу чергу корозійні процеси торкнулися традиційних родинних цінностей. Діти протестували проти беззаперечного авторитету представників старшого покоління та намагалися відстояти право на власну думку [405, с. 158-159].

Радянська влада з метою залучення жінок до виконання партійних завдань економічного характеру намагалася мінімізувати участь матері у вихованні дитини, передавши ці функції державі. Аби турбота за дітьми не заважала єврейським жінкам, які привчаючись до хліборобства, працювали у полі, у місцях компактного проживання етноспільноти створювалися ясла та дитячі садки. Вони, зазвичай, обслуговували кілька колоній переселенців. Встановлювалося чергування візників, які на підводах вранці відвозили дітей до виховних закладів, а ввечері повертали додому [130, с. 12]. Дитячі садки існували і в німецьких колоніях. Не дивлячись на брак меблів, одягу, іграшок та дидактичних матеріалів малята вчили вірші, пісеньки, займалися рукоділлям [129, с. 257].

Новий поштовх для розширення мережі дитячих ясел та садків у місцевостях із компактним проживанням національних меншин надала колективізація. Організація додаткових дитячих закладів мала стати передумовою залучення максимальної кількості колгоспниць до участі у

сільськогосподарських посівній та збиральній кампаніях [4, арк. 51]. У «гарячу» пору жнив низовим органам влади пропонувалося тимчасово перетворювати існуючі дитячі садки у напівінтернатні установи, а також надавати для облаштування дитячих кімнат приміщення шкіл, сільбудів, хати-читальні, будинки розкуркулених селян. Це робилося для того аби у разі затримки батьків у полі діти не залишалися самими у дома на ніч [4, арк. 21]. У яслах мали перебувати діти віком від 2 місяців до 5 років. Також у розпал польових робіт практикувалось облаштування пересувних ясел для немовлят на спеціально обладнаних возах та фургонках, що виїжджали на місця роботи матерів, які годували дітей грудним молоком [153, с. 257]. Над таким возом, який застеляли соломою чи сіном і накривали чистим рядном, робили навіс, щоб не пекло сонце і був затишок [282, с. 144]. Матері, які доглядали малюків віком до 9 місяців не залучалися до польових робіт. Аби мати змогу кожні три години годувати дитину грудним молоком, вони працювали у колгоспній кухні або пральні [3, арк. 65]. Згідно підрахунків, витрати часу селянки, яка працювала в колгоспі, становили від 11 до 13 год. на добу, тоді як догляд дітей – від 4 хв. до 1 год. 20 хв. [532, с. 306].

Розмивання ролі традиційної сім'ї у вихованні нового покоління й одержавлення всіх виховних і соціалізаційних процесів стало одним з принципів політики більшовиків. Правляча партія в культурній галузі впровадила програми загальноосвітнього, ідейно-політичного, технічного навчання; прищеплення антирелігійних переконань і нового ставлення до праці; фізичної підготовки та естетичного виховання [405, с. 157].

Однак, упродовж 1920-х рр. для багатьох селянських сімей етноспільнот шкільна освіта не була обов'язковим елементом дитячого виховання. Певним чином цьому сприяла невелика кількість шкільних закладів, але значний вплив мала і відсутність відповідних матеріальних умов. У більшості родин елементарні потреби людини – їжа, одяг, взуття та житло поглинали 90% фонду споживання селянина-одноосібника. Між тим, середня кількість дітей у селянській родині дорівнювала 7-8 особам [404, с. 143]. Багато дітей не

відвідувало шкіл, оскільки не мали одягу [129, с. 257]. Саме внаслідок цього 9 єврейських учнів Великоолександрівського району Херсонської округи упродовж 1925 року не мали змогу навчатися [19, арк. 42]. Частина дітей була позбавлена можливості здобувати освіту, оскільки батьки потребували їх допомоги у веденні господарства. Меноніти не відпускали дітей до школи ще й тому, що там не вивчали Закон Божий [129, с. 45]. Доки більшовикам не вдавалося значно розширити свій вплив у середовищі менонітів, старше покоління етноконфесійної спільноти педантично виховувало молодь у релігійномудусі та створювало умови, що виключали якнайменше проникнення атеїзму в свідомість колоністів. З цією метою вчителі перебували у матеріальній залежності від населення. Так, у менонітських колоніях вчителі як плату за навчання дітей отримували від їх батьків продукти харчування [244, с. 140]. Відвідування шкільних занять німецькими дітьми Катеринославської губернії упродовж 1923-1924 навчального року внаслідок епідемій, відсутності пального, занедбаного стану шкільних приміщень, безвідповідальності вчителів, які були позбавлені належної підтримки з боку місцевого населення, знизилося до 30%, тоді як напередодні Першої світової війни у німецьких колоніях воно було суцільним [1, арк. 78].

Попри складні умови здобуття освіти, її низький рівень, значну частину батьків турбувала успішність власних дітей, які розуміли важливість навчання для їх подальшого життя. Тут доречно згадати про випадок, що трапився у єврейській сім'ї Канів, які мешкали у с. Казанці на Миколаївщині. Глава родини Ісай Йосипович, повернувшись додому з роботи, виявив, що його син Давид не вивчив вірш. Батько розгнівався та заборонив сину лягати спати, доки той не підготує домашнє завдання. Коли тато особисто перевірів, що поетичний твір було запам'ятовано, сказав Давиду: «Ти навчаєшся не для нас, а для себе. Відповідно знання мають бути глибокими» [133, с. 120].

Тисячам дітей доводилося щодня долати значну відстань пішки, часто добираючись до школи по бездоріжжю в умовах весняної, осінньої та зимової негоди [154, с. 392]. У приміщеннях деяких шкіл у різні зміни навчалися

представники окремих національних меншин. Зазначений поділ існував між єврейськими та українськими учнями, які відвідували школу в с. Бердиново на Одещині [304, с. 76]. Наприкінці 1923 року організація навчального процесу у Варварівському районі Миколаївської округи, де мешкало багато німців, перебувала на низькому рівні та в цілому відображала головні недоліки радянської освітньої системи, з якими упродовж міжвоєнного періоду нерідко доводилося зіштовхуватися іншим національним меншинам Півдня України. Будівлі шкіл району перебували у занедбаному стані, учительський штат був неповним, відчувався брак підручників [100, с. 45]. Якщо учні молодших груп німецьких шкіл Гросс-Лібентальського району упродовж 1925-1926 навчального року ще мали змогу навчатися за допомогою букварів, то старші групи підручників не отримали взагалі. Незважаючи на те, що книги у незначній кількості закуплялися, проте вчасно до шкіл вони не потрапили. Не вистачало підручників для навчання єврейських дітей рідною мовою. Ними була забезпечена лише четверта, а то й п'ята частина учнів [49, арк. 28]. У школах, де навчалися представники етнospільнот інколи одним підручником протягом навчального року користувалося 3-5 учнів, були й школи, де на цілий клас припадав лише один підручник, надрукований мовою національної меншини [411, с. 130]. У Вільшанському районі приміщення болгарських шкіл знаходилися просто у селянських хатах. У будівлях деяких шкіл грецьких районів була пошкоджена стеля [51, арк. 27]. Станом на грудень 1927 року в школах Ново-Янисольської сільради на Маріупольщині потребували ремонту класні дошки. Не вистачало палива. Внаслідок низької температури у класах діти сиділи за партами на уроках у верхньому одязі [41, арк. 110]. Деякі німецькі вчителі ухилялися від виконання громадської роботи, пов'язаної із пропагандою комуністичних ідеалів. Вчителька Кірштейн, яка упродовж 1928 року працювала в одній з німецьких шкіл Бердянського району Маріупольської округи, категорично відмовлялася брати участь у зазначеній сфері діяльності [100, с. 124]. Восени 1930 року в деяких селах Благоївського району на одного вчителя припадало 70 учнів. Місцеві болгарські школи лише на 10-15% були забезпечені

підручниками національною мовою [48, арк. 58]. 13-16 серпня 1936 року спеціальний інспектор НКО провів ревізію стану німецьких шкіл Фріц-Геккертівського району Дніпропетровської області. Результати перевірки показали, що із 6 директорів обстежених навчальних закладів жодний не мав закінченої середньої педагогічної освіти. Успішність учнів у вивченні як рідної, так і української та російської мов була надзвичайно низька. У Князівській неповній середній школі з 31 учня 5 класу екзаменаційний диктант з німецької мови на «погано» написала більшість, а з української – половина учнів. Багато обстежених шкіл не мали наочних приладів (у Князівській школі, наприклад, було лише 5 географічних карт, глобус, папка анатомічних таблиць, 13 картин із зображенням звірів і птахів та 150 книг у бібліотеці). Що стосувалося потреби використання на уроках німецькомовних географічних карт та біологічних таблиць, то про них навіть ніхто й не згадував. У школах не витримувалися санітарно-гігієнічні норми, не вистачало навчальних приміщень [495, с. 51].

У поселеннях національних меншин поважали старих людей, які були носіями мудрості й досвіду. У родинях авторитет чоловіків і жінок із віком зростав. Перехід у вікову категорію старих та довгожителів визначав вершину соціального статусу, якої міг досягти індивід. Довгожителами вважалися особи, яким виповнилося 80 років. Старі доживали вік у своїх родинях, а після смерті дітей піклування про них покладалося на общину [315, с. 174].

Традиційне поховання померлого, що передбачало залучення до обряду священнослужителя, дозволялося лише після отримання посвідчення про реєстрацію смерті в місцевому органі радянської влади. Це зобов'язання порушувало звичайну процедуру, що супроводжувала відхід людини в інший світ, помітно її примітивізувало [278, с. 195].

Страх перед смертю породжував у ментальності населення наміри її завуалювати, прикрасити, по можливості не звертати увагу на її неестетичні ознаки [278, с. 196]. Коли мали відбутися похорони у менонітському селищі, члени родини померлого писали на папірці прізвище та ім'я небіжчика. Таке повідомлення для поширення звістки селом, члени громади передавали один

одному. Усі бажаючі односельчани йшли на похорон, тоді як поминальний обід відвідували лише запрошені особи [245, с. 228]. Могилу небіжчика прикрашали вінки із вплетеними стрічками на яких був напис: «Ауфідерзейн» [129, с. 184].

Таким чином, громада, що існувала у всіх національних меншинах Півдня України виконувала роль базового соціального інституту, виступала важливим осередком взаємодії між окремими індивідами та опікувалася охороною ідентичності етноспільнот. Спротив селян колективізації більшовики розглядали у руслі марксистської концепції класової боротьби. Тому невдоволених заходами влади заможних селян держава, вдаючись до репресивних методів, намагалася ізолювати. Вилучення активної частини селянства із громади зруйнувало її структуру та усталені форми повсякденного життя. Вдаючись до дій спрямованих на трансформацію уявлення про розподіл гендерних ролей у суспільстві та родині, радянська влада втручалася у традиційні сімейні відносини, намагалася перебрати на себе виховні функції підростаючого покоління. Проте жінки, які не уявляли свого життя без виконання усталених подружніх і материнських обов'язків, змушені були поєднувати родинні турботи із роботою у колгоспі.

Висновки до розділу 2

Формування соціокультурного простору повсякдення мешканців південноукраїнського регіону пов'язане із міграцією представників різних етносів до цього краю упродовж останньої третини XVIII ст. – початку 1930-х рр. Унаслідок цього на Півдні України відбувалося збільшення частки сільського населення. Якщо німці, греки та болгари колонізували Степову Україну задовго до припинення існування Російської імперії, то євреї розпочали освоювати землі регіону здебільшого вже у радянський час. Попри строкате майнове розшарування селянства національних меншин Півдня України воно було заможнішим за оточуюче українське. Після кількох років перебування більшовиків при владі, в Україні розпочалося створення національних районів та сільських рад.

Виниклі адміністративно-територіальні одиниці мали стати осередками згуртування етноспільнот. Населення регіону було багатомовним. Незважаючи на це, мовний бар'єр, який розмежовував окремі етноспільноти не заважав встановленню між ними дружніх зв'язків. Політика коренізації сприяла розвитку національних мов, що не завжди співпадало із вимогами етноспільнот. Задля комунікації з оточуючим населенням та інтеграції у радянське середовище національні меншини використовували російську та рідше українську мови, а вдома спілкувалися рідною.

Впорядкування повсякденного життя мешканців колоній відбувалося завдяки функціям, які виконувала сільська громада. Цей інститут, що формував суспільну думку селянських груп встановлював для колоністів модель індивідуальної поведінки, яка визначала їх поводження у колективі. Окрім існування потреби у взаємодопомозі факторами згуртування представників етноспільнот у формі громади виступали релігійний чинник та необхідність розв'язання питань, що були пов'язані із земельними відносинами. На протилежних полюсах соціальної структури громади знаходилися заможні та бідні селяни у повсякденні турботи яких, сіючи ворожнечу, втручалися більшовики. Реагуючи на зусилля радянської влади у напрямі знищення найбільш міцних селянських господарств під час колективізації, колоністи, що були пов'язані круговою порукою, вдавалися до захисту скривджених режимом осіб. З метою пом'якшення негативних наслідків розкуркулення та колгоспної системи громади етноспільнот змушені були виробити механізм прилаштування до нових умов.

Більшість повсякденних справ здійснювалися у сімейному колі. Адже родина була головним осередком взаємодії осіб, які разом мешкали та мали кровну спорідненість. У середовищі етноспільнот панували традиційні погляди на сім'ю, як осередок відтворення роду. Народження дітей мало гарантувати успішне виконання родиною економічних функцій, що передусім пов'язувалися із працею на землі.

Важливість створення сім'ї підкреслювала колоритність обрядових дій, що супроводжували шлюбний церемоніал, який міг тривати кілька днів. Гендерний поділ, що існував у сім'ї визначався різницею у громадському становищі чоловіка і жінки та закріпленням за представниками різних статей традиційних занять і сфер життя. Радянська влада намагалася порушити традиційні норми родинного співжиття чоловіка та жінки, розширивши коло повсякденних обов'язків останньої, що виходили за межі сімейних відносин. Унаслідок цього щоденні домашні клопоти жінки розпочала доповнювати колгоспна робота та участь у громадському житті. Однією з найважливіших функцій жінки продовжувало залишатися виховання дітей. У процесі спілкування з рідними діти засвоювали моделі поведінки дорослих. Важливу роль у соціалізації дітей відігравали ігри та виконання домашніх обов'язків. Одночасно держава вдавалася до формування дитячого повсякдення у дитячих садках, а потім школах, де відбувалося насадження більшовицької ідеології. Проте незадовільне матеріальне забезпечення сільських навчальних закладів стало причиною отримання підростаючим поколінням національних меншин поверхневих знань.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.)

3.1. Помешкання, одяг та особливості харчування

Житло було найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля мешканців. Процес розвитку житла мав свої особливості у середовищі різних національних меншин Півдня України і був зумовлений не лише відмінними традиціями домобудівництва, а й зміною соціальних та економічних умов життя.

Головною умовою вибору типу планування житлового будинку були місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо), а також приналежність родини до тієї чи іншої соціальної групи [237, с. 37-38]. Помешкання виконувало роль своєрідного індикатора матеріального становища населення національних меншин та впливало на його спосіб життя, а відтак і уявлення про оточуючий світ. Воно було найбільш консервативною і найтяжче змінюваною стороною побуту, вимагало значних матеріальних витрат для свого поліпшення та було показником, що характеризував економічну спроможність його мешканців [283].

Поселення німецьких колоністів мали уніфікований план забудови. Через середину села йшла головна вулиця, яку доповнювали два-три провулки. Будинки розташовувалися з обох боків широкої вулиці, відстань між якими досягала 50 метрів. Кожна садиба складалася із житлової будівлі, двору, саду, місця для худоби і току [315, с. 161]. Паркан, яким обгороджували садибу, зводили із каменю. Його висота сягала 1,5 м. Тротуар, що знаходився поряд був кам'яним [245, с. 218].

Населення німецьких колоній будувало житлові споруди із каменю, ракушняка чи випаленої цегли, яка виготовлялася із місцевої глини. Існували також глинобитні хатини, вкриті соломою [129, с. 182]. Під час голоду 1921 – 1923 рр. чимало таких будівель стояли розкритими: солома з них була використана для годівлі худоби або як паливо [165, с. 24]. Будинки зводилися у стилі, подібному до німецького селянського житла, що існувало на півночі Німеччини. «Саксонський» дім, що мав велике горище, об'єднував під одним дахом житло та господарські приміщення для худоби, домашньої птиці, схов для інвентарю та запасів харчування. Дах німці накривали червоною черепицею. Підлога була дерев'яною або кам'яною, зрідка – глинобитною. Досить часто перед вхідними дверима добудовувався ганок, який підтримувався двома колонами [226, с. 110]. Помешкання, зазвичай, мало високий фундамент та чотири і навіть більше кімнат [351, с. 20-21]. Зустрічалися будинки більш примітивного архаїчного типу. Їх мешканцями переважно були бідні жителі колоній. У таких хатинах була відсутня вітальня, до кухні прилягало лише дві житлові кімнати, а у деяких будинках могло знаходитися лише одне житлове приміщення [226, с. 110].

Розглянемо інтер'єр типового німецького будинку. У передньому куті стояли довгі розфарбовані дерев'яні дивани. Навпроти розміщувалося широке ліжко з балдахіном та великою кількістю перин, які іноді торкалися стелі. На ньому спали найстарші дівчата у родині. Ліжка менших розмірів належали молодшим членам сім'ї. Житло обігрівалося піччю, яка знаходилася у кухні або вітальні. Інколи у піч, що виходила в кімнату, вставляли духовку, в якій підігрівали їжу і тримали теплий чай. Якщо передня кімната отоплювалася грубою, то вона теж мала духовку, а також вмонтований котел для підігріву води. Допоки топилася груба, вода у резервуарі залишалася гарячою [314, с. 239]. Серед німців були розповсюджені велосипеди, фотоапарати. Електрифікація деяких німецьких сіл сприяла тому, що у побуті господарки розпочали використовувати електропраски та електричні чайники. Вечорами з вікон будинків лунали звуки скрипок, піаніно, патефонів і радіо [124, с. 18].

Важливою спорудою у німецькому дворі був погріб, який будували поряд з будинком або ж під ним. Глибина погребя сягала 5-6 метрів. Довжина його головного підземного приміщення приблизно становила 10 метрів. Від нього відходили штольні менших розмірів. Під землею можна було вільно пересуватися. Ширина та висота штольні складала 2 метри. З погребя до внутрішніх житлових приміщень здійсалися прямі або гвинтові кам'яні сходи. Вхід у погріб будувався з каменю. Подвійні вхідні двері зачинялися на засув. Влітку погріб використовувався як холодильник, а зимою для довготривалого зберігання продуктів харчування. Ілюстрацією використання погребя у залежності від змін температури може слугувати традиція зберігання молока. Ранньою весною молоко ставили на найвищу сходинку. З часом, коли теплішало молоко спускали на кілька сходинок нижче, а у розпал жару – на саме дно.

У межах німецького подвір'я, як правило, знаходилася літня кухня [314, с. 239-240; 351, с. 21]. Жителька одного з німецьких поселень пригадувала: «Подвір'я ми мали досить велике, у кутку подвір'я стояла піч. На плиті стояло чимало чавунного посуду, який називався казанами. Дідусь приносив соломку, а її клала до печі, сідала поряд і після того коли її підпалювали, спостерігала за червоно-блакитним полум'ям» [134, с. 156].

На задньому подвір'ї відводилося місце для молотьби зерна, стояли скирти соломи, у спеціальній ямі зберігався гній [351, с. 22].

Широке розповсюдження будівництва фундаментів на Півдні України знаходить собі пояснення в тому, що там була велика кількість кам'яних та саманних будинків, які вимагали міцної основи. Камінь, як будівельний матеріал для зведення житла широко використовувався в Одеській губернії. У Миколаївському окрузі кам'яні будинки складали більше половини від загальної кількості жител. У регіоні знайшли широке застосування важкі черепичні покрівлі. Можна стверджувати, що наявність фундаменту, так як і присутність черепичного чи металевих даху, свідчили про ступінь економічної заможності господаря, якому належало житло [283].

Разом з тим, характерною ознакою будівельної техніки у болгар та греків було використання ними глини, як основного матеріалу для зведення житла [160, с. 18].

У різнотипних будинках болгар, як і греків Приазов'я кухонно-обігрівальний комплекс розміщувався посередині дому. Він складався із хлібної печі, устя якої виходило у сіни, а корпус – до житлової кімнати; припічка, який розміщувався у сінях біля устя печі, і мав прямий димохід. Неодмінною складовою традиційного житла, яке склалося у нащадків балканських переселенців, було глинобитне або дерев'яне підвищення, що притулялося до корпусу критої печі у житловій кімнаті. Таке підвищення (одр – у болгар, софа – у греків) було багатофункціональним: на ньому спали та влаштовували прийом гостей. У болгар одр у міжвоєнний період майже вийшов із вжитку. Спальним місцем стало дерев'яне ліжко, решту його функцій було перенесено на інші частини житла [160, с. 19-21]. Болгарське населення любило великі годинники. Різноманітні дзигарі, які були окрасою селянської хатини, йшли кожен на свій лад, причому різниця між часом, що вони фіксували сягала п'яти-шести годин [132, с. 117]. Стіни та підлогу болгарських жител оздоблювали, виготовлені жінками вовняні килими – халішти. Болгарки вміло ткали черги – домоткані яскраво орнаментовані підстилки квадратної форми. Незважаючи на те, що деякі болгарські будинки мали дві і більше кімнат, родина незалежно від пори року мешкала в одній, там де знаходилася піч [201, с. 51-52].

У грецьких поселеннях традиційний витягнутий в плані дім із входом посеред довгої стіни, яка була звернена у бік двору, упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. залишався переважаючим варіантом. У цей час до будинку зазвичай прибудовували галерею, яка під стріхою даху простягалася уздовж стіни із дверним отвором [435, с. 282]. Невелика кількість будинків мала кам'яний фундамент, дерев'яні пофарбовані підлогу і стелю, чотирискатний та вкритий черепицею дах [179, с. 170]. Техніка домобудівництва, система опалення житлового будинку та організація садиби й надалі зберігали етнічну специфіку, але поступово набували ознак жител представників народів, які оточували

греків. Під впливом українців з 1930-х рр. у греків набула поширення побілка зовнішніх стін будинку. Раніше греки, як і болгари не білили стіни, а обмазували їх жовтою глиною. Жовтими залишалися і стіни сараїв. Запозичивши українську практику побілки, греки білили лише торцевий бік будинку, звернений до вулиці, та стіну, що виходила на подвір'я. Грецькі селяни деяких поселень запозичували у сусідів-німців принцип будівництва під одним дахом житлових і господарських приміщень, з'єднаних між собою внутрішніми дверима. В умовах сніжної та вітряної зими, весіннього та осіннього бездоріжжя таке удосконалення було раціональним [179, с. 281].

Упродовж міжвоєнного періоду в грецьких селах подекуди все ще зустрічалися житла, що були заглиблені у землю. Це була прямокутна витягнута однокамерна будівля, яка мала вхід із торцевої стіни. Приблизно третю частину приміщення займала глинобитна піч, яка розміщувалася поряд із грубою, що слугували для обігріву приміщення та приготування їжі. Стіни землянки приблизно на 1-1,5 м були заглиблені в землю. Наземна частина стін споруджувалася із дерну. Всередині та ззовні стіни обмазувалися глиною та білилися. Дах був односкатний. Для його обладнання на стіни встановлювали балки, на них послідовно клали рейки, хворост, чи бур'ян. Зверху насипали попіл, що запобігав проникненню вологи та утримував тепло. Потім накидали товстий шар глини та ретельно її розрівнювали. Знизу конструкцію теж обмазували глиною [435, с. 167].

У грецькому селі Малий Янисоль, на Маріупольщині, 91,1% конюшень перебувало під одним дахом із житловим приміщенням. Щоб потрапити до 28,8% будинків, що знаходилися у цьому поселенні, необхідно було спершу увійти до приміщення в якому перебували коні. Тільки у 60,2% будинків стайню від житлових кімнат відгороджували сіни [40, арк. 62].

Кожна грецька сім'я мала хату, яка складалася із сіней та двох різних за розміром кімнат. Вогнище «кабіца» було типово грецькою ознакою традиційного будинку: влаштоване у сінях біля стіни житлового приміщення, воно слугувало для приготування їжі [497, с. 228]. Для житла греки

використовували лише половину площі будинку. В одній маленькій кімнаті жили усі члени сім'ї. Постійна задуха оточувала дітей, які й без того народжувалися хворими. Тут було брудно, панував сморід, у холодну пору року поряд із людьми зазвичай знаходилося порося або теля [120, с. 75-76]. Загалом, у 66,7% грецьких сімей в одній кімнаті із власниками будинків жили тварини [40, арк. 62 зв.]. У цій частині хатини найбільшу площу займала «софа», або «курчат», де, власне відбувалося все сімейне життя: тут, за невеликим переносним столом «трапеза» всі їли, діти грались, жінки пряли, в'язали та вишивали, колисали немовлят, відпочивали всією сім'єю, лежали й помирили хворі члени родини [497, с. 228]. У будинках с. Малий Янисоль на підлозі спало 1,3% його мешканців, на ліжках – 6,9%, тоді як софою для сну користувалося 91% родин. Загалом 355 сімей мали 370 ліжок, з яких для нічного відпочинку використовувалося лише 159. На них спало 210 осіб [40, арк. 62 зв.]. Більша кімната, яка звалася «біуюн», була завжди прибрана та чиста. Заходили до неї під час великодніх свят, на храмовий празник та ще коли помирав хтось із членів сім'ї – там клали покійника [120, с. 76].

Упродовж перших десятиліть ХХ ст. у будинках із традиційним трьохкамерним плануванням деякі господарі розпочали відгороджувати ту частину теплих сіней, де під витяжним ковпаком знаходилися припічок та устя печі. Утворювалася ізольована кухня, до якої крізь прорубане з тильного боку будівлі віконце потрапляло денне світло. Система опалення доповнювалася грубою. Такі удосконалення розпочалися дещо раніше, однак набули особливого поширення саме у зазначений час [179, с. 282].

Деякі єврейські колонії, які були утворені за наказом імператорського уряду в середині ХІХ ст. на початку 1920-х рр. своєю вбогою одноманітністю справляли досить гнітюче враження. Кидалася в око безгосподарність, що виявлялася у зовнішньому вигляді житла та двору. Подорожнього могло вразити те, що сусідні подвір'я не розмежовував паркан. Дивним видавалася цілковита відсутність споруд господарського типу. Зерно лежало відкритим біля будинку або знаходилося в одній із кімнат житлової споруди [62, арк. 19].

Велику кількість єврейських переселенців, які за сприяння КомЗЄту потрапляли до південноукраїнського степу, спершу спіткала житлова проблема. «Суворо нас зустріла земля», – розповідав житель селища Ларінське на Криворіжжі. «Земля була твердою й упертою, а ми малосилі були і недосвідчені. Деякі легкодухі люди не витримували іспитів, здавали позиції й тікали з тих неласкавих місць назад до містечок. А більшість міцно стиснувши зуби, уперто копали землянки. Так і жили перший час, мов справжні кроти не на землі, а під землею» [118, с. 19]. Нові переселенці за кілька карбованців змушені були винаймати землянки у жителів, які за два-три роки перебування у колонії спроміглися звести повноцінне житло [132, с. 39]. Благодійна єврейська організація Агроджойнт надавала для користування переселенцям намети американського виробництва. Вони були виготовлені із хвилястого заліза та мали колоподібну форму. Конструкцію увінчував дах у вигляді конусу. Частина євреїв тимчасово мешкала в бараках, що були збиті із дошок. В середині такого житла розміщувалося кілька ліжок та стіл. Ці меблі були розміщені настільки тісно, що переміщення всередині бараку викликало у його мешканців відчуття дискомфорту [458, с. 88, 91]. У 1925 році 2 тис. єврейських переселенців Херсонської округи внаслідок того, що не змогли побудувати собі будинки, змушені були на зимівлю повертатися до своїх містечок або їхати до сусідніх міст наймати житло [357, с. 34].

Починаючи з 1924 року до 1930 року на Півдні України було утворено 30 нових єврейських сіл, які відрізнялися від сусідніх. Вони забудовувалися за планом з рівними та симетричними вулицями. Будинки були якісні, хоча й однотипні, акуратно вибілені та огорожені колючим дротом або дерев'яним парканом. Поряд з ними висаджувалися фруктові дерева та виноградники [216, с. 94]. Біля будинків деяких колоній не було садків, натомість знаходилися квітники [304, с. 49]. Аби привабити переселенців у деяких єврейських колоніях зусиллями Агроджонту було збудовано великі будинки напівміського типу [132, с. 53]. Будинки були вкриті черепицею або соломною. Однак, солом'яні дахи будівель, як правило, були обідрані, на них виднілися оголені жердки. Покрівлі перебували у вказаному стані внаслідок того, що

бригади будівельників використовували не цілу соломку, а подрібнену на паровій молотарці. Від дії сильного вітру дах пошкоджувався, тому мешканці будинків змушені були зимувати без утеплення. Стеля будівель трималася не на цільних товстих колодах, як того вимагав здоровий глузд, а на тонких пластинах. Внаслідок цього стеля у багатьох житлах виявилася деформованою. Власники таких будинків намагалися запобігти просіданню, підставляючи дерев'яні підпори. Внаслідок відсутності у деяких єврейських переселенців господарських споруд та наявності потреби через це складати зібране зерно на горищах рівень небезпеки для життя осіб, які перебували у таких будинках зростав [488, с. 31-32]. Зведені зусиллями американського розподільчого комітету будинки, що мали 2-3 кімнати з великими вікнами, викликали занепокоєння у приїжджих, оскільки потребували забагато палива. «З'їдає всю соломку, – скаржилися переселенці, – доводиться переходити на вугілля». Під одним дахом із такими будинками перебували стайні. На території подвір'я знаходилися хліви, льохи, скирти соломи [130, с. 16]. Будинки більшості єврейських колоній мали примітивний вигляд: недбало вкриті соломкою сірі брудні хати із «кізяковими стінами» [130, с. 24-25; 132, с. 36]. Навіть станом на 1929 рік євреї Херсонської округи були забезпечені будинками лише на 76%, Запорізької і Маріупольської на 91%. І тільки євреї Криворіжжя не мали потреби у житлі [137, с. 64].

Попри те, що у період НЕПу зростає питома вага колоністських помешкань, збудованих із каменю, цегли, вкритих залізом, черепицею, значна кількість будинків, якими користувалися національні меншини, стояли без фундаменту, були надто вологими, мали земляну підлогу, невеликі вікна, що не пропускали достатню кількість сонячного світла та не відчинялися. Оскільки дах більшості жител був солом'яним, по селах спостерігався високий рівень пожеж [308, с. 158].

Після розкуркулення, усуспільнення землі та виникнення колгоспів змінився зовнішній вигляд колоністських поселень, особливо німецьких. Було зруйновано або зменшено будови для свійських тварин. Довгі й високі скирти зникли з селянських дворів. З'явилися корівники і конюшні, які вже належали

колгоспу, а не певному селянину [213, с. 103]. Розпочалося пристосування окремих будівель до громадських потреб населення колоній. При колгоспах виникли заклади харчування [129, с. 219]. Будинки колгоспників розпочали споруджуватися ближче один до одного, їх фасад, зазвичай, був звернений у бік вулиці [213, с. 103]. Частина селян відмовилася від традиційного планування помешкання та розпочала будувати будинки з окремою кухнею. Чимало колгоспників настилали підлогу, збільшували площу вікон, навзамін великих печей клали компактні з відкритою плитою [213, с. 103]. Незважаючи на те, що збільшилася площа житлової забудови, по околицях гарні будинки інколи поступалися місцем глиняним мазанкам [294, с. 126].

Людину формує не лише духовність, вона має тіло, яке є посередником між індивідуальним та громадським. Тому одяг може розглядатися як інструмент за допомогою якого тіла підпорядковуються соціальному правилу. Таким чином костюм – це визначена норма, що має матеріальне відображення і ментальний зміст. У семіотичному контексті предмети гардеробу засвідчують належність користувача до тієї чи іншої соціальної групи або маркують ознаки його етнічної самобутності [278, с. 119-120].

Процеси інтернаціоналізації позначилися на повсякденному вбранні етноспільнот південноукраїнського регіону. Вже на початку ХХ ст. у побуті міський костюм майже повсюдно витіснив національне вбрання, яке розпочали використовувати лише для урочистих подій. Були знищені соціальні обмеження в моді, у якості критерію модного стилю найчастіше виступала практичність одягу та взуття, їх відповідність меті [278, с. 139].

Однак повоєнна розруха, яка відчувалася ще й після закріплення радянської влади в Україні, позначилася на тому, що грецькі селяни подекуди використовували як одяг ковдри, покривала, скатертини та навіть доріжки. Особливо страждали діти, які були одягнені у лахміття [497, с. 227]. Мешканець с. Полоузівка, що на Запоріжжі, болгарин П. Кіосов пригадував, що діти внаслідок нестачі «мануфактури» змушені були носити взуття значно більшого розміру, вдягали штани з великими латками [135, с. 117].

Складний економічний стан радянської країни, коли легка промисловість була знищеною пояснює своєрідність радянського одягу донепівського періоду – простота, економічність, функціональність, аскетизм. З огляду на велику дорожнечу побутових товарів, селянам доводилося доношувати одяг, який був придбаний ще у часи існування Російської імперії [174, с. 142]. Унаслідок застійності торгівлі та браку необхідних предметів в обігу – у побуті з'явився домотканий одяг. Із льняної та конопляної тканини шили білизну, верхній дитячий одяг, попередньо замочуючи її у саморобному фарбнику, який виготовляли із лушпиння цибулі. Прибиралися у велику кількість власноруч зв'язаного одягу із шерстяних ниток домашнього прядіння [179, с. 283]. Практично в кожній грецькій сім'ї був гребінь для чесання шерсті і ручна прялка для виготовлення з чесаної шерсті ниток. В'язання кофтин, панчіх, шкарпеток, рукавичок, а також в'язання і вишивання скатертин, покривал, рушників, чоловічих сорочок було обов'язковим для кожної грекині. Літом деякі грекині з пшеничної соломи робили солом'яні шляпи [141, с. 81].

Досить популярним серед чоловіків був військовий костюм, який у багатьох залишився після закінчення Першої світової та громадянської війн [460, с. 48]. Чоловіки носили прямі штани, галіфе, заправлені в чоботи, сорочки-косоворотки або гімнастюрки, кожушки, підперезані ременем, шинелі, ватні стьобанки, селянські баранячі шапки, сукняні кашкети або червоноармійські шлеми-будьонівки. Жінки одягали сатинові косоворотки, переважно темних відтінків, спідниці з кашеміру, сатину або молескіну, овечі кожушки, суконні пальта, шкіряні куртки, чоботи або черевики [174, с. 142]. У військовий та напіввійськовий одяг були вбрані колишні солдати, сільські активісти, усі хто зараховував себе до передових людей [460, с. 48]. Сільське бездоріжжя, велика кількість багна восени та навесні примушувало населення колоній одягати чоботи або калоші, які підв'язували напередодні виходу з дому шворкою. Можна було побачити, як діти брели до школи у постолах, шкарпетках, а то й просто босі [132, с. 109].

Перейдемо до розгляду традиційних норм зовнішнього вигляду представниць і представників окремих етноспільнот.

Відмінною ознакою німецьких чоловіків було те, що вони дуже рідко мали бороду. Як правило, німці були гладенько вибриті, в окремих випадках мали «цапову» борідку, частіше – підстрижені аби пишні вуса. Багато хто палив люльку. Тютюн вирощували самостійно. Нарізаними та висушеними листками цієї рослини набивали цигарки всю зиму. Якщо стебло тютюну діставали разом із коренем, його використовували у якості махорки. Чоловіки німецьких колоній вдягали жилет та довгі піджаки зі складчастими кишенями та поясом, що був пришитий позаду [314, с. 251]. До традиційного чоловічого одягу німців, який ще напередодні Першої світової війни майже зник із ужитку, належали зелені та сіро-блакитні суконні куртки, брюки, вузькі чорні панталони, капелюхи з великими козирками. Влітку чоловіки взували черевики з дерев'яними підошвами (сандалі), а під час дощів і взимку – високі чоботи та одягали кожухи, звичку використовувати які запозичили у навколишнього населення. Жінки одягали короткі камзоли і блакитні спідниці, чорні фартухи, шию прикрашали кількома нитками скромного намиста. Волосся традиційно прибирали в корзинку. Коли жінки виходили на вулицю, вони одягали старомодні солом'яні капелюхи [315, с. 167]. Ці та інші елементи жіночого національного німецького строю, витісненого міською модою, упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. продовжували зберігатися лише у віддалених районах. На території АМСРР та у «вюртембурзьких сепаратистів» в районі Бердянська жінки ще використовували у якості верхнього плаття застарілі ситцеві корсажі без рукавів та зберігали національну форму чіпця, яким ледь прикривали тім'я голови [226, с. 111]. У міжвоєнний період німкені одягали пальта темно-синього кольору, манто із каракулю. Зверху пальта накидали шаль. З-поміж взуття носили туфлі та боти [314, с. 250-251]. Німкені, які мешкали у бідних сім'ях, повсякчас одягали одні й ті ж власноруч пошиті із тканини чорного кольору сукні: у будні – навиворіт, а на свята – так як слід [129, с. 160].

Одяг єврейських колоністів відрізнявся від традиційного строю містечкових євреїв: кашкет з козирком, башлик в холодну пору року, куртка, піджак і брюки. Готові костюми купляли досить рідко, надавали перевагу пошиттю в місцевих кравців за доступну ціну. Значним надбанням вважався овечий кожух, нерідко один на сім'ю. На свята взували хромові чоботи. У негоду із-за бруду на вулиці натягали зверху черевиків чи туфель гумові боти різних фасонів. Більшість колоністів припинила носити бороди, багато хто надягав на сорочку модні краватки. Жінки і дівчата не накидали на голову платки і косинки, відрізували традиційні коси. Як і міщанки, дівчата-колоністки коротко стриглися, накручували волосся, носили короткі плаття і спідниці, користувалися косметикою. Комсомольці шили із хакі напіввійськові костюми під пасок і портупею [241, с. 57-58].

Традиційний одяг болгар мав власні особливості. Влітку чоловіки одягали довгі сорочки, шаровари. На ноги обували «царулі» із натуральної бичачої шкіри. У холодну пору року до них додавалися обмотки. Взимку чоловіки одягали вовняні тулуби та штани. Перепоясувалися двометровим шерстяним поясом. Універсальним одягом для чоловіків та жінок у перехідний період року був киптар – тепла безрукавка, її виготовляли як із вовни, так і з тканини, утеплюючи вовняною шерстю чи ватою [225, с. 49]. В основі традиційного жіночого костюму перебував сукман. Значне розповсюдження у складі костюму отримало відрізне плаття, що звужувалося у талії та мало довгі рукави. Впливом міста можна пояснити появу в строї не лише болгарок, а й представниць інших етноспільнот «пари» або «двійки» – спідниці і кофти, пошитих із однакової фабричної тканини. Болгарки покривали голову різноманітними хустками. Існував спеціальний спосіб їх зав'язування. Так, покриваючи голову, різні кінці хустки закладали з обох боків біля підборіддя, закріплювали чи зав'язували позаду на потилиці, або збоку [160, с. 21, 22, 24]. Із прикрас чоловіки та жінки носили кільця. Крім цього жінки надягали на шию виготовлені із срібних монет намиста. На руках носили срібні браслети – «гримні». Вони були пласкі та мали посередині розширення розміром чотири сантиметри [129, с. 49; 132, с. 118].

Не дивлячись на те, що на завершальному етапі існування Російської імперії греки перейшли на звичайний фабричний костюм, у їх середовищі зберігся жіночий головний убір «періфтар» або «бат явлух»: довге біле полотнище із вишивками та срібними ланцюжками і підвісками, яке щільно огортало обличчя та приховувало волосся. Один його кінець закріплювався на затылку, інший йшов уздовж спини та прикріплювався до талії спеціальним поясом із червоними кісточками [379, с. 164-165]. Упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. старі жінки носили чорні (або іншого кольору) фартухи за модою свого часу, а на голову під час свят надягали чорні або коричневі шовкові хустки. У якості прикрас жінки носили срібні браслети, каблучки та намиста із блакитного перламутру [179, с. 283].

Їжа етноспільнот регіону відображала економічне становище родини та була однією з консервативних сфер сімейного побуту. Специфічні кліматичні умови та регіональні особливості сільськогосподарського виробництва, пов'язані із високою культурою землеробства етноспільнот, визначили перевагу у раціоні жителів Півдня України їжі рослинного походження.

Перше місце у переліку продуктів харчування, які вживало населення національних меншин, належало печеному хлібу. Його споживання протягом року було нерівномірним – воно збільшувалося у період збору врожаю. Це пов'язано із сезонністю у роботі селян, коли для проведення працездатних робіт потрібно було витратити більше енергії. Але якість хліба була досить низькою через низку причин: не достатньо очищене борошно, грубий помел, не завжди досконале приготування тіста, погану випічку хліба, приготування хліба із зіпсованого борошна. Використання круп у харчуванні було найбільшим у кінці зими та у весняні місяці. Це можна пояснити зменшенням зернозбіжжя та продуктів городнього походження. Торкаючись городини, слід відзначити, що її левову частку становила картопля. Також сюди належали помідори, капуста, лобода, огірки. Зберігали продукти традиційними для того часу засобами: сушили, квасили, клали до льоху.

Згідно результатів обстеження 1921 року, пересічна денна норма споживання харчів тваринного походження в Україні становила 80 г., а у 1925 році – 60 г. Хоча ця цифра стає примарною, коли врахувати, що більша частина м'ясної їжі споживалася незначне число днів на рік: під час великих релігійних свят та в інші, відзначені особливими подіями, дні життя пересічного селянина. З-поміж продуктів тваринного походження найвищою ваговою нормою вирізнялося молоко, споживане максимально влітку (як і масло), тобто у період найбільших удоїв та найменшого споживання м'ясних продуктів [269, с. 146, 147].

У кулінарному мистецтві німців стійко зберігалися ознаки етнічної специфіки. Під час приготування страв вони найчастіше використовували яйця, масло, сметану, сир, яловичину, свинину в солоному та свіжому вигляді, а їх щоденною їжею був суп та кашарізних видів [314, с. 168]. Меноніти варили мед з кавуна та гарбуза, вживали багато зелені [245, с. 216]. Аби мати достатній запас їжі взимку німці різали домашніх тварин, найчастіше молодих бичків. Спочатку готували багато ковбас, солили м'ясо, а потім вміщували усе це у димохід [129, с. 156]. Жителі німецьких колоній також готували запозичені в українців страви – борщ, куліш, юшку, вареники, голубці, пиріжки, як і навколишнє населення надавали перевагу житньому хлібу. Із великим задоволенням німці споживали підсмажене копчене сало, смажену на салі картоплю, молочний суп із булкою, рідко зварені яйця. Ввечері колоністи пили каву з молоком [315, с. 168]. Виготовляли її з жита, пшениці або ячменю. Зерна перебирали, оббризкували молоком та смажили в казані, доки вони не набували червоного кольору, потім перемелювали на кавомолці. Чай пили на свята [129, с. 156]. Німці у повсякденному житті рідко вживали алкоголь, тому міцні напої були атрибутами гостинного прийому та традиційної обрядовості.

На весільному або святковому столі зазвичай знаходилися шинка, ковбаси, пиво, вино, горілка. Поминальна їжа складалася з пивного супу (у пиво кришили білий хліб) і звібаку (подвійної булочки), які роздавались усім родичам після похорону. Цей вранішній сніданок називали нахбеграбніс [315, с. 168].

На єврейській спільноті України найбільше позначилися секуляризаційні процеси пов'язані із відмовою належних до неї осіб від виконання релігійних приписів. Попри це частина членів етноспільноти продовжувала дотримуватися настанов щодо можливості виконання певних дій відповідно Галахи – сукупності іудейських законів, які регламентували життя євреїв, зокрема у сфері приготування та вживання їжі [513]. Дозволеність з точки зору Галахи – кашрут передбачав вживання м'яса певних видів тварин та їх забиття відповідно до визначених правил. Слідкував за дотриманням встановлених іудаїзмом настанов шохет, тобто різник, який мав духовні повноваження [511]. Улюбленим єврейським продуктом харчування була курятина – відварена або засмажена. Приготовану курку вживали щосуботи та іноді в п'ятницю, тому шохет, який виконував обряд позбавлення життя цієї птахи, більшість часу залишався без роботи [425, с. 406]. Основними продуктами харчування євреїв були пшеничний хліб та борошняні вироби – локшина і галушки. Вживали фаршировану рибу і фіш-картофелес (рибно-картопляний суп з дрібно нарізаною цибулею), а також римес (солodka фарширована морква). Звичайними в раціоні були молочні продукти: парне та пряжене молоко, сир і бринза, вершки і вершкове масло [241, с. 57]. Багато єврейських традиційних страв мали слов'янське походження, наприклад, запечена локшина («локшн кугл»), деруни («латкес»), голубці («голуцес»). Рецепти пристосовувалися до єврейських смаків – наприклад, страви були значно солодші, а продукти зі свинини відсутні [138, с. 40].

На Пасху євреї, приступаючи до святкової трапези, вимовляли належні у такому випадку слова і мочали щойно випечену мацу в саморобне вино, яке заздалегідь наливалось у крихітні срібні чарочки [425, с. 405-406].

Жителі болгарських сіл полюбляли вживати тушковані страви з гострим соусом, у харчовому раціоні перевагу надавали фруктам та овочам [291, с. 78]. У гарячому та холодному стані їли чурбу (борщ), манджу (страва, що виготовлялася із цибулі та м'яса), каварму (із м'яса свинини чи баранини). Без товченого червоного перцю практично не готувалася жодна страва. Червоний перець вживався і соленим, і квашеним, і вареним, і печеним [225, с. 31, 34].

Болгари Одещини люблять агницю з булгур – пшеничну кашу з м'ясом молодого баранчика, баницю – пиріг із муки та бринзи; десертну страву – гарбуз запечений у сметані або молоці. Болгарські жінки запозичили у молдаванок спосіб приготування кількох страв із кукурудзи: традиційної молдаванської мамалиги і десертного блюда – відварені у меді чи цукровому сиропі зерна кукурудзи [201, с. 52].

Грецькі сім'ї готували страви із тіста (чебуреки, кубіте, туштут, виргуни, салма, псалтир, чілтер); із баранини робили плов; із цільного молока – каймак, хаймах. З молока варили святкові каші, зокрема, з родзинками. Дуже популярною стравою впродовж віків залишалася солодка патока («бекмес, бетмез, бакмез, бетмез»), яку готували з м'якоті баштанних культур, густого яблучного та грушевого сиропу. У той же час грецька кухня збагатилася українським борщем та грузинським харчо [435, с. 164; 496, с. 77].

З початком колективізації для того, аби селяни не надто відволікалися від збору врожаю, колгоспне керівництво пропонувало прямо на полі влаштувати майданчики для споживання їжі. Знедолені селяни йшли на роботу до колгоспу, аби заробити хоча б трохи «баланди», яку варили на місці роботи [282, с. 144]. Однак навіть це примітивне «громадське харчування» не було організовано належним чином. По колгоспах існувало слабе забезпечення працюючих посудом та столовими приборами. Колгоспи надавали продукти лише для приготування гарячої їжі, тому хліб селяни мусили брати з дому. Оскільки постійних куховарок не було, відбувалося чергування бригад, які варили їжу. Готували у виварках, малих казанах та чавунних горщиках з яких одразу їло 10-12 осіб [4, арк. 54].

У зв'язку із Голодомором 1932 – 1933 рр. та вилученням хліба у процесі хлібозаготівель ціла низка структурних елементів харчування селян зазнала непоправних змін, що у свою чергу призвело до зникнення одного із чільних елементів традиційної культури – національної кухні. Унаслідок розкуркулення, відсутності продуктів харчування, примусової праці у колгоспі порушилася система повсякденного вживання їжі, коли традиційно селянська родина їла

тричі на день. Майже повне вилучення органами влади продуктів харчування змусило селянина шукати різні замітники їжі, затрачаючи при цьому чимало зусиль, щоб приготувати щось подібне до страви [153, с. 245].

Восени 1932 року населення болгарських сіл Вільшанського району вже «сиділо на всяких мамалигах, коржиках з кукурудзяного борошна, дрібній картоплі» [532, с. 142]. У цей же час грецькі колгоспники отримували за трудовень 100-200 г зерна, причому не пшениці, а ячменю, проса, сорго, суданки. Для того аби прохарчуватися селяни змушені були ходити полями та відшукувати нори мишей та ховрахів, де знаходилися зібрані гризунами колоски із зерном [179, с. 278]. У травні 1933 року 16 болгарок, які мешкали у с. Благоево для того, щоб врятувати свої родини від голоду, розібрали худобу з колгоспних корівників [292, с. 80-81]. Німцям довелося пригадати голодні 1921 – 1923 рр., коли їх раціон складався з молока і трав'яного супу [164, с. 24]. Зголоднілі селяни, чекаючи визрівання хлібів врожаю 1933 року, нишком виходили в поля, зрізали доспілі колоски, приносили їх додому, терли, варили та їли [432, с. 144]. Блукаючи полями, селяни діставали із минулорічних скирт гречану полову, на смітниках збирали лушпиння, нападали на кагати буряків, гуральні, у ставках ловили жаб, розривали скотомогильники (відкопували кінські трупи, з'їдали їх та хворіли на сап) [546, с. 309]. Їли віднайдених у схованках гризунів та вживали м'ясо збитих за допомогою рогатки пташок [127, с. 220]. Люди збирали у лісах жолуді, трави, листя [546, с. 309]. На городах викопували гнилу картоплю, що випадково залишилася у землі [128, с. 125]. Голодуючі їли «хліб», зроблений з кропиви або жолудів, змішаних із висівками, картопляним лушпинням. Пекли «оладки» із суміші бур'янів. Із картопляної зав'язі варили супи, до яких додавали картоплиння [546, с. 309]. Зрізали гілочки винограду, які проварювали, подрібнювали, а потім їли [128, с. 125]. Вишневі, малинові, смородинові гілки варили, додавали сіль і пили відвар, який частково тамував відчуття голоду. Біля спиртових заводів у глибоких ямах зберігались залишки переробки пшениці і ячменю (барда), нею годували худобу, у голодні тридцяті її споживали люди [546, с. 309]. Болгари Приазов'я самостійно ловили морську рибу (тюльку,

бички, судаки) або купували її у рибаків чи обмінювали на одяг і молоко [127, с. 216]. Ті, кому вдалося роздобути трохи продуктів харчування, намагалися не показувати їх сусідам. Напередодні вживання їжі люди замикали будинки. Під час Голодомору керівники деяких колгоспів у таємниці від влади роздавали зерно населенню, пекли хліб, годували дітей у школах і садках. Яків Геллер, голова єврейського колгоспу ім. Кірова у с. Добре на Миколаївщині, організував для дітей колгоспників щоденний сніданок і обід, де подавали юшку [135, с. 374].

Отже, поліетнічний склад населення Півдня України з одного боку став запорукою існування в регіоні кількох національних кухонь, різних видів традиційного строю та типів помешкання, а з іншого зумовив взаємопроникнення способів приготування їжі, пошиття одягу та житлового будівництва. Одночасно модернізаційні процеси позначилися на стандартизації костюму та плануванні будинків. Селяни надавали перевагу фабричному одягу «міського» типу, а традиційний костюм використовували лише на свята, хоча окремі його елементи могли вдягати постійно. Будинки зводилися зусиллями самих господарів, а у випадку єврейських колоністів коштом держави. Особливістю домобудівництва у регіоні було те, що до житлових кімнат примикали господарські споруди. Наслідком зубожіння населення УСРР, яке було викликане антигуманною політикою більшовицького режиму напередодні НЕПу та після його згортання, стало погіршення харчування сільського населення етноспільнот південноукраїнського регіону, що спершу відбулося у період проведення «політики воєнного комунізму», а потім після колективізації, довготривале використання ним у цей час зношеного одягу та перебування у занедбаному стані селянських жител.

3.2. Характер господарської діяльності

Серед національних меншин Півдня України переважало дрібне індивідуальне господарство, у якому сім'я була основним виробничим осередком. Кожний двір (господарство) складався з усіх наявних осіб, зокрема й

непрацездатних (старих, малих, хворих), і тих, котрі перебували на тимчасових або постійних заробітках. Двір збільшувався у складі через народження дитини, одруження одного з членів господарства, усиновлення та приймаків. Особи, що вступали до складу двору через одруження, набували права на землю і майно загального користування у складі нового двору. Голова господарства виступав його розпорядником і представником перед земельною громадою і державними органами [546, с. 196].

Характерною особливістю селянського господарства була єдність виробництва, споживання та сімейного життя. Найраціональнішим способом організації праці в умовах досліджуваного періоду був суворий розподіл усіх виробничих, господарських та побутових обов'язків у подружжі за статтю і віком.

Річний господарсько-виробничий цикл передбачав розподіл окремих видів суто сезонних робіт між чоловіком і жінкою з урахуванням відмінного трудового навантаження протягом року. Мешканці колоній щільно заповнювали свій час діяльністю – розтягували виробничі процеси через уповільнення темпу, збільшення перерв, ритуалу неквапливості, зниження трудового напруження взимку, значну кількість свят [308, с. 129]. Селяни не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. А тому влітку протяжність робочого дня селянина становила 14-15 год., а взимку – приблизно 6 год. Починаючи з березня і до вересня напруга праці в селянському господарстві невинно зростала. Далі трудовий ритм починав спадати. Знову темп і об'єм праці посилювався з приходом весни [308, с. 132].

Значна частина щоденних жіночих обов'язків (піклування про дітей, догляд худоби і птиці, приготування їжі, прибирання, прання) не були сезонними, їх належало виконувати неперервно протягом усього року, витрачаючи багато часу та зусиль. Таке велике господарське навантаження на жінку зумовило появу різних практик, спрямованих на економію зусиль. Зокрема, найчастіше обід варили вранці, а вечеряли тим, що залишилося з обіду; у літню пору, коли було

багато роботи в полі, їли просту їжу (молоко, хліб) або ж готували найпростіші страви; оскільки процес прання був украй трудомістким, прали раз на кілька тижнів. Поменшував трудове навантаження на господиню розподіл окремих видів робіт між жінками в межах однієї сім'ї (свекрухою та невісткою, матір'ю та старшими дочками).

Більша частина суто жіночих робіт виконувалась у межах садиби, переважно в домі, чоловічі ж обов'язки так чи інакше були пов'язані з перебуванням за межами оселі. У хатньому господарстві жінка користувалася практично повною самостійністю: чоловік змушений був цілковито довіряти їй, фізично не маючи можливості контролювати все господарство [449, с. 16-20].

Автаркія селянських господарств дозволяла забезпечити з власної праці на землі основні елементи достатку [546, с. 67]. Тож, як і повсюди в країні, головним заняттям етноспільнот Півдня України було землеробство. Жито, озима та ярова пшениця, овес, ячмінь, картопля продовжували залишатися основними рослинними культурами, які вирощували жителі колоній [351, с. 25]. Південь України був менш заселений, ніж решта регіонів країни, тому місцеве населення мало значно більше землі для обробітку, що відповідно приводило до більшого збагачення. Цьому сприяла і близькість до великих промислових та торгових (морські порти) центрів [283, с. 261-262].

Суттєвою особливістю Півдня України був природно-географічний фактор – степ, що охоплював округи Донецького басейну, узбережжя Чорного й Азовського морів. Більшість ґрунтів цього регіону – чорноземи, лише узбережжя морів відзначається піщаниками. Клімат у зв'язку з нерівномірністю розподілених у часі опадів характеризується посухою у літні місяці, суховіями та чорними бурями. Це призводило до нестабільності врожаю, не надто сприяло розвитку рільництва [267, с. 61]. Тож, переважна більшість поселень національних меншин знаходилася в зоні ризикованого землеробства, тобто результати праці колоністів залежали від погодних умов, особливо кількості дощових днів. Багатоетнічне населення Півдня України усіляко прилаштовувалося у своїй господарській діяльності до жорстких кліматичних

умов регіону. Так, під час голоду 1921 – 1923 рр. селяни почали вирощувати більш стійку до природних змін культуру – кукурудзу [546, с. 190]. Відсутність дощів та спопеляюча засуха Півдня України перетворювали поля зі злаками у неприємне видовище. 1924 рік видався засушливим, тому посаджені бобові, картопля та морква були знищені [308, с. 148]. У липні 1925 року в єврейському селищі Фрай Лебен Бериславського району Херсонської округи від граду постраждало 60% посаджень [437, с. 439]. Того ж року внаслідок відсутності опадів в окремих місцевостях Молочанського району загинуло від 60% до 90% ярової пшениці [72, арк. 163]. Проте у 1926 році менонітами було зібрано найкращий урожай за попередні п'ять років. Незважаючи на те, що наступного року недорід охопив значну площу степових округ, жителі району знову отримали надлишок зерна [332, с. 111]. У 1928 році внаслідок холодної зими на Півдні України втрати озимих культур сягали 85%, селяни були змушені пересіювати вдруге, а подекуди й втретє [182, с. 39]. Запізніла весна стала причиною пізнього, здійсненого нашвидкуруч, засіву полів греками Сартанського району. Та зусилля виявилися марними. Ледве упоравшись із посівом, греків спіткало природне лихо. Буревій в одних місцях змів слабо закорінену пшеницю, а в інших засипав її землею [41, арк. 49]. Холодна весна та посушливе літо призвели до масової загибелі хлібів. У 1929 році ситуація з врожаєм виявилася аналогічною. Суворя зима розвіяла сподівання селян на підвищення врожайності озимих культур. Відомості оперативних зведень, датованих весною 1929 року, констатували погіршення ситуації з посівами – озимі було втрачено в Степу на 60,8% [182, с. 39, 51]. Нестабільні погодні умови сприяли тому, що селяни перебували у стані перманентного страху перед можливістю виникнення небезпеки та, як наслідок, вимирання худоби, занепаду господарств і голодної смерті [90, арк. 23].

В умовах сухого жаркого клімату Півдня України наявність води мала важливе значення у життєдіяльності колоністів. Зазначений фактор завжди визначав місце розташування поселення [129, с. 67]. Майже у всіх колоніях регіону підземні ріки знаходилися надто глибоко: від 10 і більше метрів (в

окремих місцевостях 25-50 метрів). Досить часто вода мала гіркувато - солонуватий присмак, внаслідок чого нею поїли лише худобу.

У пошуках джерел води німецькі колоністи копали на подвір'ях глибокі колодязі. У деяких випадках викопувався один колодязь з хорошою питною водою на кілька дворів, а нерідко і на все село. Криниця складалася із дерев'яного корпусу, навісу, барабана, ціпка та відра. У долинах біля селищ або безпосередньо у селах колоністи використовували колодязі-журавлі (швенгель) [314, с. 243]. Інколи колодязь викопували усередині господарської споруди, де перебували домашні тварини. Це було зручно – взимку не потрібно було нагрівати воду для худоби [129, с. 67]. Для технічних потреб німці використовували воду, яка знаходилася на поверхні. Жителі села Найнборн, що мешкали на височині, для будівництва саманних жител носили воду з річки, оскільки у поселенні знаходився лише один колодязь. [245, с. 244]. У випадках, коли колонія не мала якісної води, використовувалися басейни, стінки та дно яких цементувалися, а верх накривався дерев'яною кришкою. Ці ємкості заповнювалися привезеною водою або відфільтрованою дощовою [129, с. 67]. Жителі болгарських поселень вживали забруднену воду та користувалися шахтними колодязями, які перебували у незадовільному санітарному стані [89, арк. 1]. Проблеми з постачанням незабрудненої води мали єврейські переселенці. У кожному єврейському селі можна було знайти чимало непридатних для використання колодязів із водою, яка містила значний відсоток солі [118, с. 19]. Одним колодязем нерідко користувалися жителі одразу двох колоній. Подекуди щоб забезпечити постачання води з підземного джерела використовували спеціальний механізм на кінній тязі. Для того, щоб дістати воду необхідно було витратити від 3 до 5 хвилин. Колоністи тягали воду почергово і лише в окремих випадках діставав її той, кому вона була потрібна наразі. Надто тяжко ставало колоністам, коли рвалася линва чи псувався барабан. Чекаючи на полагодження колодязя, місцеві жителі допивали мізерні лишки води, або привозили її з навколишніх селищ [130, с. 47]. Вирішити проблему нестачі питної води у регіоні влада намагалася шляхом створення мережі артезіанських колодязів.

Свердловину було пробурено у центрі єврейської колонії ім. Котовського в Одеській окрузі. Артезіанська вода викачувалася на поверхню механічною силою двигуна [265, с. 18].

Одними з найдосвідченіших хліборобів українського степу були німці. Сьомого липня, на Іванів день, колоністи розпочинали жнива. У поле виїжджали вози навантажені вилами та граблями, їжею та водою. Особи, які працювали на жатках мали бути надто пильними, оскільки машини могли забитися. Ця робота потребували швидкості та метикуватості, оскільки машини працювали майже без зупинок. Члени сімей колоністів, які знаходилися у полі, та найняті ними робітники брали розкинуту рядами скошену пшеницю та зносили її на великі купи. Робота не вщухала з ранку до пізнього вечора, інколи продовжувалася навіть при світлі місяця.

Тим часом у самих колоніях готувалися до молотьби. На подвір'ї знаходився імпровізований тік, де розкидали привезені з поля снопи. Тут вже чекали коні, які, бігаючи по колу, приводили у дію молотильні камені. Осідаючи, під тиском цих громіздких знарядь праці, зерно відокремлювалося від лушпиння. Потім вилами перевертали солому із залишками зерна. Таку операцію проводили кілька разів, перевіряючи, чи все зерно вдалося обмолотити. Очищену солому збирали граблями та скирдували на краю току. У власності деяких колоністів знаходилися парові молотильні машини. Вони занадто дорого коштували, тому прагматичні меноніти орендували їх на один-два дні [129, с. 68-70].

Унаслідок аграрних перетворень радянської влади, головне гасло яких зводилося до зрівняльного поділу землі, так звані «куркульські господарства» в поселеннях етноспільнот істотно «обрізувалися». У заможних селян відбирали близько 40-45% родючих ґрунтів. Збільшення кількості малоземельних або безземельних колоністів, зазвичай, відбувалося за рахунок перерозподілу наділів на користь оточуючого українського населення [487, с. 83]. Українські селяни за мовчазної згоди місцевої влади заволоділи значною частиною землі, яку здавна обробляли німці. Нові власники знищили багаторічні здобутки німців у сфері меліорації – лісосмуги та водопої [69, арк. 25]. У низці випадків, наприклад, в

Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували значно менші земельні наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям з інших регіонів [164, с. 23-24]. Зменшення земельної ділянки завдавало істотної шкоди самим методам ведення господарства, які практикували колоністи [487, с. 83]. Численні перерозподіли ґрунтів порушували сівозміни, ротацію сільськогосподарських культур, що неминуче призводило до зниження врожаїв [164, с. 24]. У цьому плані особливо постраждали ті німці, які застосовували машинний спосіб обробітку землі. Хліборобство ставало економічно не вигідним [487, с. 83]. У результаті заходів більшовицької влади німецькі господарства, які раніше вважалися розвинутими і навіть зразковими, тепер розорювались, занепадали [164, с. 24]. Особливо постраждали господарства менонітів, які після відчуження в них частини здавна оброблюваної землі фактично втратили потенціал свого розвитку. Для обґрунтування зазначеного твердження сучасниками наводилися переконливі, хоча й дещо примітивні, докази. Вказувалося, що брак землі зумовлював звуження фінансових можливостей менонітів, а це в свою чергу унеможлиблювало проведення своєчасного ремонту великих господарських споруд, що потребували постійного догляду [72, арк. 162].

Натомість, підіймати південноукраїнську цілину випало щойно переселеним євреям, колишнім ремісникам і торгівцям, окремі з яких навіть не вміли запрягти коня. Недосвідчені землероби інколи збирали ще недостиглі злаки, зокрема просо. Внаслідок цього гинула половина врожаю. Оскільки хліба було замало, зерно берегли для майбутньої сівби, а жити мусили впроголодь [118, с. 19, 20]. Величина озимого засіву залежала не лише від матеріальної міцності єврейських господарств та наявності чи браку досвіду праці на землі, а й від часу прибуття колоністів на наділ. Ті, хто прибував на один-два місяці раніше, встигали більше зорати та посіяти, ніж ті хто приїздив згодом [297, с. 20]. За умов одноосібного господарювання колоністи орали землю плугами, в які було запряжено по 4-6 коней [241, с. 55]. Щоб збільшити посівну площу та

забезпечити сівбу у безкінних і малокінних єврейських господарствах та допомогти дворам, що не мали реманенту, в Калініндорфському районі щороку організовувалося 300 супряжних груп [280, с. 23]. Під час збору врожаю колоністи залишалися ночувати в полі на підводі. Урожай знімали косами, серпами або косарками-«лобогрійками», в'язали снопи та відвозили їх до своїх садіб, де на току обмолочували. Таким чином, єврей-хлібороб надто не відрізнявся від землеробів інших національностей, які раніше освоїли степовий простір Півдня України [241, с. 55].

Незважаючи на брак хліборобського досвіду, характерною особливістю єврейських сімей, які переселялися на колоністські земельні фонди Півдня України було те, що вони штучно подрібнювалися. Дана ситуація пояснюється тим, що розділена родина мала змогу отримати вдвічі більше землі. Однак, таке дрібнення викликало нестачу робочої сили, що була необхідна для її обробітку. Тому євреї здавали наділи в оренду [488, с. 19].

Серед євреїв знайшлося чимало осіб, які завзято взялися освоювати сільськогосподарську справу. Знаючи, що лише наполеглива праця може принести достаток, деякі єврейські колоністи одразу після переселення запроваджували передові методи інтенсивного обробітку землі, вдавалися до агрономічної допомоги та намагалися будувати господарство на товарній основі. Професор Фабрикант, обстеживши єврейські колонії, пояснював це явище наступним чином: «Незв'язані рутиною та колишніми традиціями, нові єврейські землероби одразу намагаються увести до свого господарства початки агрокультурного прогресу. Маючи жвавий розум, культурні навички та запити міських жителів, вони швидко засвоюють будь-яку агрономічну пораду. Рідко де можна зустріти такий непідробний інтерес до сільськогосподарських знань, як у єврейському хліборобському середовищі. Будь-яке просвітницьке починання, будь-то лекції чи бесіди на сільськогосподарські теми або ж створення сільгоспбібліотеки, привертає тут до себе значну увагу» [17, арк. 70].

Грецьке населення, напередодні приходу більшовиків до влади, обробляло лише частину землі, яку тримало у власності, решту – здавало в оренду

навколишнім малоземельним українським селянам, що пояснювалося поширенням серед етноспільноти скотарства. Зазначена тенденція продовжувала існувати й надалі, однак кількість орендаторів зменшилася, тому земля повністю не засівалася та стояла пустою [25, арк. 44]. У Маріуполі, де мешкало 4 тис. греків, значна частина представників етноспільноти займалася не лише сільським господарством (хліборобством та садівництвом), а й візництвом [17, арк. 13-14].

Сільськогосподарське виробництво у доколгоспному німецькому селі базувалося на багаторічному досвіді, селянській інтуїції та на застосуванні досягнень науково-технічного прогресу. Німецькі колоністи були прикладом для наслідування: їхні сільськогосподарські знаряддя (букери, сінокосарки, лемеші) набули розповсюдження у сусідніх болгарських та грецьких поселеннях [497, с. 226].

Трактор у сільському господарстві України з'явився фактично у 1924 році та ще довго залишався дивиною. Спершу, щоб подивитись, як працює трактор на полі, сходилися мешканці всього села [308, с. 146]. Німецькі господарі об'єднувалися з метою спільної покупки трактора. У 1927 році з'явилися перші менонітські тракторні групи, яких на території Хортиці та Молочної незабаром нараховувалося вже з три десятки [332, с. 128]. Наприклад, у користуванні мешканців колонії Половці Карл-Марксівського району знаходилося два трактори «Фордзон». Один з них був придбаний за громадські кошти, інший – приватним шляхом [156, с. 194]. Необхідно зазначити, що деяким господарям трактор був потрібен не лише для роботи у полі. Приєднуючи пасом до шківу тракторного двигуна обертальні знаряддя праці, сільські умільці використовували його потужність для помелу зерна чи виготовлення олії [308, с. 146]. Не всі хазяї дбайливо ставилися до сільськогосподарської техніки. Деякі з них нехтували правилами експлуатації трактора, залишаючи його стояти у повітці разом із худобою та птахами або надворі, де той поволі ржавів [24, арк. 51 зв.].

У середині 1920-х рр. жителям Полівців, завдячуючи зусиллям голови земельної спілки Бергена, який мав університетську освіту, вдалося знищити польового шкідника – «гессенську муху». Боротьба з комахою відбувалася шляхом застосування хімічних засобів [156, с. 194]. За допомогою отрути колоністи також намагалися боротися із польовими гризунами. Для того, аби знищити ховрахів, селяни заливали їх нори великою кількістю води або викопували тварин [132, с. 43-44].

З метою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, німецьке населення Карл-Лібкнехтського району, поряд із головним заняттям, хліборобством, у період НЕПу значно розширило втрачені в роки лихоліття земельні ділянки для вирощування виноградників. У 1928 році із 5587 господарств району виноградники були у 1452 дворах. Подальшому розвитку виноградарства заважали відсутність великих водойм та рівнинний характер району, територія якого була вразливою для сильних східних вітрів (суховіїв) [314, с. 215]. У зв'язку з високою рентабельністю виноградарства вирощувати різні сорти виноградної лози розпочало єврейське населення Криворізького та Херсонського округів, у середовищі якого цей вид сільськогосподарської діяльності набув ознак стихійності [24, арк. 77]. Один з місцевих агрономів таку завзятість єврейських господарів сприймав з острахом: хвилювався, аби переселенці невдовзі не спилися [132, с. 73].

Етноспільноти доглядали фруктові сади, де росли сливи, яблука, груші, вишні, абрикоси та персики [351, с. 30]. Болгари, подібно до інших національних меншин регіону, сушили фрукти, щоб взимку використати їх для варіння компоту. Яблука та абрикоси розрізали на кілька частин. Розкладені фрукти упродовж дня перебували під дією сонячного проміння, а на ніч їх заносили до приміщення аби не намочив дощ. Процес сушіння тривав кілька днів [135, с. 157].

Національні меншини вирощували технічні культури, необхідні для виготовлення тканини – льон та коноплю. Євреї займалися збором лікарських

рослин [251, с. 30]. Також представники цієї етноспільноти вирощували 80% посаженого в Україні жовтого тютюну [72, арк. 151].

Огородництво було найбільш розповсюдженим заняттям національних меншин. Воно задовольняло потребу в овочах. На городах саджали часник, цибулю, моркву, редьку, редиску, боби, помідори, огірки, білокачанну капусту, перець, баклажани, кавуни, дині [351, с. 32]. Найкращими спеціалістами з вирощування перелічених рослин були болгари. Саме на городах у повсякчасній рутинній роботі минало життя пересічної болгарської родини. Існували випадки, коли земельні наділи, які обробляли болгари, знаходилися від їх будинків на відстані 10-18 верст [17, арк. 85]. На власних та орендованих невеликих ділянках землі болгарські сім'ї безперервно копошилися, прополюючи, підпушуючи та зрошуючи висаджену розсаду, у більшості випадків не притягуючи найманої сили. Вони з маленьких ділянок землі отримували такі великі врожаї овочів, що їх не лише вистачало для потреб села завбільшки 1200 дворів, але й вдавалося продавати [496, с. 69]. Города огороджувалися кам'яними парканами. Біля них розміщувалися господарські будиночки, росли садові дерева та виноградники. Для облаштування придатних для обробітку городів болгари рівняли балки та створювали водостічні ями для відводу дощової води. Деякі власники земельних ділянок для штучного зрошення посаджених овочів користувалися поливальними механізмами [19, арк. 92]. Пристосування, що його болгари називали «дулаб», розташовувалося на річці та мало вигляд колеса на якому по колу розміщувалося кілька цебер. Дулаб приводив у дію запряжений у нього кінь. Зачерпнута з річки вода спочатку потрапляла до зробленого із дошок корита, а потім розтікалася по проритих городом канавах [136, с. 26].

Селянство національних меншин займалося викачкою меду. У вже згаданій менонітській колонії Половці Карл-Марксівського району в 1925 році лише дві сім'ї володіли 4 вуликами, тоді як 1914 року 4 господарства мало 109 вуликів [155, с. 193]. У єврейських колоніях Криворізької округи бджільництвом займалося 26 пасічників, які тримали 160 вуликів [24, арк. 77]. У

Цареводарівському районі болгари обслуговували більш ніж 200 вуликів [86, арк. 578].

Головною тягловою силою у господарствах етноспільнот продовжував залишатися кінь. У кожному господарстві, зазвичай, знаходилося кілька коней, яких використовували для різних видів польових робіт. У стаді корисних домашніх тварин, яких німці пригнали з собою під час переселення, були коні нормандської та фрісландської порід. Унаслідок схрещення з місцевими породами коней, переважно з орловськими рисаками, з'явився крупний німецький кінь. Кінь був улюбленцем німецького господаря, відрізнявся міцністю та силою, оскільки на відміну від українських селян, які пускали коней до роботи на другому році життя, німці це робили на четвертому, а іноді, навіть, на п'ятому [314, с. 215]. Єврейські колоністи тримали одного-двох коней, зрідка трьох, як виключення – чотирьох [130, с. 15]. Однак 70% переселенських господарств були безкінними [251, с. 30]. Табун коней, які влітку випасали колоністи неподалік власних поселень, доглядали кілька підлітків-хлопців [130, с. 25]. У неврожайні роки внаслідок браку кормових запасів для коней їх власники змушені були продавати тварин на базарі. Саме ця обставина пояснює зменшення упродовж 1925 – 1926 рр. поголів'я коней у німецьких господарствах Гросс-Лібентальського району на 4% – з 4615 до 4438 особин.

Помітне значення у кожному південноукраїнському господарстві мала велика рогата худоба. Деякі хазяї тримали волів, яких використовували як тяглову силу, майже у кожному дворі знаходилося дві-три корови. Під час переселення із Західної Пруссії меноніти пригнали з собою невелике стадо худоби молочного типу. Після акліматизації породі вдалося зберегти кращі молочні якості. Її було схрещено з українською коричневою породою, внаслідок чого виникли східно-таврійська та одеська породи. Корів обох порід називали «червоними німками» або «колоністками». Корови цього племені відрізнялися значною продуктивністю, жирністю молока та простотою утримання [314, с. 215]. Меноніти протягом теплої пори року тримали корів у загоні на лузі, де їх доглядав пастух та охороняв сторож. Власники худоби почергово ходили у степ

тричі на день доїти корів [245, с. 219]. У Херсонській окрузі кількість корів на 100 єврейських господарств зростає з 88 у 1927 році до 133 у 1928 році; у Запорізькій і Маріупольській округах упродовж того ж часу з 50 до 136 [137, с. 64]. Третину або четверту частину складали корови червоної німецької породи, решта – сіра українська [130, с. 16].

Вівчарство зберігалося у німецьких колоніях. Проте поголів'я овець постійно скорочувалося внаслідок обробітку цілинних ґрунтів [314, с. 215]. Вівчарство було поширеним у середовищі болгар. Кожна сім'я тримала кілька овець, м'ясо яких переважно вживали на великі свята. Болгари упродовж літа займалися заготівлею корму для цих тварин – збирали та висушували траву [135, с. 157]. Після 1921 року у зв'язку із внутрішнім попитом на взуття та одяг, наявністю достатньої кількості вільної землі та унаслідок занепаду свинарства вівчарство поширилося серед греків Сартанського району. Представники національної меншини розводили овець як м'ясо-шерстної так і м'ясо-сальної (чунтук) породи [41, арк. 62]. Вівці упродовж літа знаходилися на вигонах, що було традиційною ознакою грецького скотарства [41, арк. 160].

Етноспільноти тримали свиней. Навіть деякі євреї займалися свинарством та, незважаючи на вікові традиції, вживали свинину [265, с. 16]. Однак у Калініндорфському районі неприязнь до свині виявляли не лише євреї, але й німці [280, с. 54]. Грецьке населення Сартанського району не тримало свиней більше року, що пояснювалося смаками етноспільноти, представники якої полюбили вживати овечі жири, а не сало [41, арк. 61]. Весною поросят купляли, влітку вигодовували, восени забивали. Свинина була головним м'ясним продуктом харчування німецьких селян. Вона забезпечувала м'ясом, салом, ковбасами, окороками, копченими виробами власного виготовлення. Кількість свиней залежала від кількості членів сім'ї.

На подвір'ях болгар, греків євреїв і німців було чимало домашніх птахів: курей, качок, гусей. Частина з них вживалася в їжу господарями. Велика кількість вирощених птахів потрапляла на міські ринки [351, с. 28-29].

Ремесло обслуговувало побутові потреби багаточисельного населення та сільське господарство. Майже у кожному селі було розвинено столярство, ткацтво, бондарство, виготовлення залізних виробів. У багатьох колоніях виготовлялися дерев'яні меблі. Чи не в кожному будинку був ткацький станок, на якому упродовж довгих зимніх вечорів при світлі ламп виготовляли різноманітні вироби із льону та шерсті для власних потреб. Деякі колонії спеціалізувалися на окремих промислах. Наприклад, німецькі поселення Гросс-Лібенталь та Зельци були центрами виготовлення кераміки та металообробки, а також виготовлення німецьких візків, Ландау – центром гончарного ремесла. Багато ремісників працювали переважно на замовлення. Частина майстрів, особливо чоботарі та фургонники, виготовляли товар для продажу на базарі [351, с. 33].

Землеробство сприяло розвитку млинарства. У поселеннях національних меншин знаходилися земляні млини, які працювали на кінній тязі, вітряки та водні млини. У Хортиці, Сараті та Зельці існували парові млини [351, с. 34]. На території Молочанських колоній у 1926 році діяло 62 млини (із них 19 з паровим двигуном), 13 олійниць, дві майстерні з виготовлення сільськогосподарських знарядь праці, 29 кузень [332, с. 116]. Держава залучала євреїв-переселенців до праці за межами своїх господарств. На рудники Кривого Рогу для перевезення каміння було відправлено 190 власників підвід. На Одещині 70 євреїв було влаштовано на роботу до міст [137, с. 67].

Упродовж 1920-х років господарства національних меншин потерпали від низки несприятливих для їх економічного становища факторів. Причиною затримки господарського зростання єврейських колоній Зеленопольської сільради Старо-Кременчикського району упродовж 1926 року був низький рівень урожайності. Не менш важливе значення мала обтяженість колоністів кредитами, які ті мали виплачувати за придбану худобу та збіжжя – борг перевищував вартість купленого у три рази. Попри опіку з боку держави на вісім єврейських господарств припадало лише 8 коней, 4 корови, 2 плуга та 2 букери [25, арк. 11].

Подолати негаразди, які спіткали сільських виробників, намагалися різноманітні організації. На початковому етапі непу в менонітських поселеннях виникла кооперативна спілка «Союз голландських вихідців на Україні», яка мала сприяти розвитку колоністських господарств. Розпоряджаючись значними сумами коштів, організація зобов'язувалася постачати менонітів насіннєвим матеріалом, племінною худобою, промисловими товарами. Упродовж 1924 – 1925 рр. об'єднання набуло значної ваги, з ним мали рахуватися майже усі колоністи. Залишивши з тієї чи іншої причини будь-яке господарство без постачання, спілка могла докорінно підірвати його економічну рентабельність [255, с. 100].

Характерною особливістю господарств національних меншин було те, що їх власники нерідко використовували найману робочу силу. Так, із 97 менонітських дворів колонії Ніколайполь на Запоріжжі – 70 користувалися послугами батраків [103, с. 90]. Для того аби швидко обмолотити зерно хазяїн окремого менонітського господарства оплачував працю 10-15 поденним робітникам. Найчастіше це були українці із найближчих сіл [129, с. 70]. Послугами найманих робітників користувалися також болгари. Не дивлячись на те, що батрак працював тривалий час, його постійно годували, щоденно сплачувалася встановлена сума грошей, що дозволяло робітнику покинути хазяїна будь-якого дня. Коли чекали на поповнення домашніх тварин, то його приймав особисто господар, і тільки після цього батрак отримував завдання доглядати молодняк [225, с. 55]. У 1927 році на території Мангушський району Маріупольської округи знаходилося 20 грецьких господарств, які використовували працю батраків. Наймити, за незначним виключенням, були вихідці з інших місцевостей українці та росіяни, тоді як упродовж 1923 – 1924 рр., коли відчувалися наслідки голоду, значна частина батраків були місцевими греками [41, арк. 122].

Нащадки перших євреїв-колоністів у власності яких з часів існування Російської імперії перебували значні земельні наділи, мешкали у будинках сусідів, не мали садиб і не займалися сільськогосподарською працею. Такі євреї

віддавали свою землю в обробіток односельчанам за третину урожаю, а самі займалися ремеслами та підприємництвом [62, арк. 19 зв.]. Державна програма видачі кредитів євреям-переселенцям спонукала їх до використання найманої праці не лише для зведення житла (оскільки будувати євреї не вміли, їх участь у цьому процесі в більшості випадків зводилася до транспортування будівельних матеріалів), а й обробітку полів та догляду за виноградниками. Оскільки вирощування винограду потребувало значних зусиль, на роботу до євреїв наймалося багато жителів навколишніх сіл, що справляло на місцеве населення гнітюче враження [488, с. 24-26].

Ручна праця землероба в десятки разів перевищувала витрати праці, матеріалізованої в техніці. Отже, потреби індивідуального селянського господарства у живій праці були надзвичайно великими. Не лише більш-менш значне розширення сільськогосподарського виробництва не могло обійтися без залучення додаткових робочих рук, а й власники середніх за розміром господарств у найбільш напружені моменти сільськогосподарського циклу потребували помічників поза сімейним колом. Це і стало об'єктивною передумовою для розвитку найму-продажу робочих рук в сільському господарстві. Проте в багатьох випадках використання селянськими господарствами найманої праці викликалося позаекономічними причинами – відсутністю основного працівника через службу в армії, втратою працездатності внаслідок хвороби тощо [308, с. 130-131]. Так, використання упродовж 1920-х рр. поденної та сезонної праці батраків болгариним М. Жуковим, який мешкав у с. Костянтинівка Благодатнівського району Первомайської округи було зумовлене особливостями складу сім'ї, у якій із 4 членів працездатною була лише одна особа [43, арк. 59].

Виготовлену власноруч продукцію, зібраний урожай, вирощену домашню птицю або скотину підприємливі колоністи продавали на районних базарах. Місцями, де найбільше проявлявся колорит Півдня України були районні базари. Саме тут відбувалася найактивніша культурна дифузія. Євреї торгували дрібним крамом, українці – насінням, квасолею, німці – продукцією тваринництва. Усе

це розміщувалося на вузьких прилавках і кожного базарного дня торгівлю відкривали суперечки та лайки за торгові місця [216, с. 99]. Однак внаслідок незначної кількості грошей в обігу не всі поселення національних меншин мали базар. Поодинокі торговці привозили до мешканців таких колоній продукти харчування, що не виготовлялися на місці та предмети першої необхідності: сіль, харчову соду, керосин, сірники [135, с. 158].

У 1925 році у німецьких селах вперше на добровільних засадах розпочали створювати артїлі для спільного обробітку землі, які стали попередниками колгоспів. Кожен член такої артїлі для спільного користування зобов'язаний був віддати увесь живий та мертвий інвентар [236, с. 102]. Перші артїлі створювали споріднені родинними зв'язками сім'ї, економічне та соціальне становище яких було приблизно рівним. До об'єднань, які відрізнялися міцністю, входило небагато осіб. Наприклад, ТСОЗ «Ранок» (колонія Тігервайде Рікенауської сільради) об'єднував чотири заможних господарства (25 осіб), а ТСОЗ «Надія» – 7 середняцьких господарств (76 осіб) [332, с. 129]. Упродовж другої половини 1920-х рр. також відбувається створення єврейських ТСОЗів. У старій єврейській колонії Новополтавка на Миколаївщині у цей час діяло кілька господарських об'єднань, що мали назви «Укрмехтруд», «Ленінсфон», «5 річниця Жовтня», «Схід», «Зоря», «Фруктовий сад», «Винсад». Вони стали попередниками майбутніх колгоспів «25-річчя 1905 р.», «Промінь Ілліча», «Імені 120» [181, с. 44].

На II конференції КП(б)У (9-14 квітня 1929 року) були визначені шляхи подальшого «піднесення» сільського господарства через організацію радгоспів, виробниче кооперування, масову колективізацію бідняцько-середняцьких господарств, надання матеріальної та організаційної допомоги індивідуальним бідняцько-середняцьким господарствам, обмеження куркульських господарств. [98, с. 218].

Другого вересня 1930 року було розпочато податкову реформу, яка стосувалася населення, яке вступило до колгоспу або мало на меті це зробити. Закон «Про єдиний сільськогосподарський податок» поділив селянство за

групами платників податку на такі категорії: колгоспники, одноосібні господарства та куркулі. Селян змусили вдаватися до форм соціальної «мімікрії»: фіктивного розподілу власності між родичами, фіктивного усиновлення, надання хабарів місцевим чиновникам. Основною метою таких дій була зміна соціального статусу селянина із «куркуля» на середняка або бідняка [546, с. 226-227]. Аби не потрапити до колгоспу власники великих господарств змушені були розпродувати своє майно та їхати на заробітки до промислових міст – зокрема, у Маріуполі влаштовувалися працювати на «Азовсталь» або залишалися на шахтах Донбасу [85, арк. 61].

Примусова колективізація, невиправдано висока концентрація промисловості – все це призвело до стрімкого збільшення міського населення Півдня України. У той же час урбанізаційні процеси значно випереджали розвиток міської інфраструктури, що фінансувалася за залишковим принципом, що у підсумку стало причиною утворення деформованого соціокультурного середовища, в якому практично зникали самобутні ознаки культур національних меншин. Основою міського соціуму стало асимільоване селянство – нова, переважно низько кваліфікована і традиційно зорієнтована на тяжку фізичну працю робоча сила, етнонаціональні потреби і цінності якої були мінімальними [436, с. 201].

Поведінка селян після колективізації досить часто набувала форми «повсякденного опору»: байдуже виконання наказів, удаване нерозуміння отриманих розпоряджень, безініціативність, дрібні крадіжки, невихід у поле [470, с. 12]. Довільно визначені за принципом розкладки хлібозаготівельні плани, широке застосування примусу та адміністративного свавілля у ставленні до хліборобів, низькі заготівельні ціни – все це викликало соціальну й господарську апатію серед колгоспників. У колгоспах панувала гранична безгосподарність – поля залишалися незасіяними, забур'яненими, вирощений на них урожай пропадав, а худоба гинула через брак кормів та поганий догляд [147, с. 265].

Після публікації у березні 1930 року статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» люди якнайшвидше бажали залишити колгоспи. У 1930 році

колгоспники Калініндорфського району наслідуючи приклад інших селян розтягали коней і корів з колгоспних стаєнь і корівників. Цілі бригади припиняли роботу в степу, не закінчивши сіяти. Колишні власники виноградників і садів знову почали замикати огорожі переданих колгоспам насаджень кущів та дерев [280, с. 38].

На початку 1930-х рр. у національних районах фіксувалися низькі і несвоєчасні темпи збору врожаю, зменшення його загальної кількості, відсутність трудової дисципліни [58, арк. 103-103 зв.]. Навіть на зорі колективізації у Високопільському та Калініндорфському районах не вистачало на посів ярової пшениці [77, арк. 10]. У перші роки існування колгоспів усупільнена земля була настільки занедбана, що робітниці напередодні оранки мусили до рук брати граблі та йти на поля знищувати бур'ян [135, с. 34]. Безгосподарність та безвідповідальність стали характерними ознаками ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Продуктивні сили села стрімко занепадали, винятків не спостерігалось у жодному з національних районів та районах, де етноспільноти мешкали у значній кількості. Спецкори газет єврейських селищних рад повідомляли: «Буряки заховано по льохах та ямах. Сільради нічого не роблять, щоб дістати їх звідти і вивезти на цукроварні. Виробничі товариства заспокоїлись та не борються з приховуванням буряка. Реманент розкиданий у полі та на подвір'ях» [447, с. 368]. У Калініндорфському районі хліб зібрали із запізненням та значними втратами. За найоптимістичнішими підрахунками у степу залишилося 12% урожаю [280, с. 40]. Навіть станом на осінь 1931 року в колгоспі «Вперед до перемоги», що знаходився на території цього єврейського району не були побудовані господарські споруди. Тому колгоспні тварини змушені були за будь-яких погодних умов перебувати під відкритим небом [57, арк. 29].

Не дивлячись на те, що у 1931 році був гарний урожай зернових незацікавлені у результатах своєї праці колгоспники не квапилися його збирати. Тому в полях ще й взимку продовжували залишатися скирти необмолоченого хліба. Так, греки села Малий Янисоль розпочали їх молотити уже під час холодів

та заметілей. Прийшовши зранку до замерзлих скирт, колгоспники зривали та відкидали вбік кригу, яка вкривала їх верх. Завівши мотор молотарки, механік ще довго не міг його нагріти. Коли механізм нарешті був готовий до роботи, люди вилами роздовблювали спресований необмолочений хліб та подавали його до пристрою [179, с. 278].

Для обробітку усупільненої землі держава постачала вцілілому після Голодомору населенню національних районів сільськогосподарську техніку. Попри те, що експлуатація тракторів «ХТЗ» та «Універсал» потребувала докладання значних зусиль, вони значною мірою замінили на полях коней, які унаслідок поганого харчування та понаднормового фізичного навантаження подошли [135, с. 34]. Наприклад, на території Гросулівського району було створено Кассельську МТС у розпорядженні якої знаходилося 25 тракторів та 9 молотарок. Згодом надійшли 7 комбайнів запорізького заводу «Комунар» [236, с. 98]. Влада закликала колгоспників бережно ставитися до нових тракторів. З метою огляду їх технічного стану та збору коштів для машинізації сільського господарства досить часто проводився «день трактора», лозунгом якого був вислів: «техніка в маси». Цього дня колгоспники ставали учасниками роз'яснювальних бесід, які стосувалися правил поведження з технікою, догляду та зберігання реманенту. Також відбувалося притягнення до відповідальності звинувачених у пошкодженні сільськогосподарської техніки [53, арк. 33-34]. 1930 року в колгоспі с. Люксембург однойменного району тракториста на прізвище Целлер було звинувачено у навмисному виведенні з дії сільськогосподарської машини. Тракторист, нібито, навмисно засунув напилек під верхню кришку циліндра, що знаходився у двигуні. Для відшкодування нанесеної колгоспу шкоди селянин мав сплатити 173 карб. [85, арк. 61].

Навіть вступивши до колгоспу, селяни не могли забезпечити свою родину, оскільки зарплатнею були фактично неоплачувані пусті трудовні, тому колгоспники, рятуючись від нестатків, дуже часто збирали кормові буряки, картоплю, залишки моркви. З роками крадіжка в колгоспі сприймалася як

«компенсація» за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлася, що з'явився навіть термін на означення цього явища – «несуни» [154, с. 387].

Отже, повсякденна виробнича діяльність селянства національних меншин Півдня України упродовж 20-х рр. ХХ ст. була сімейною справою і зводилася до землеробства, скотарства та допоміжних видів господарства, передбачала гендерний розподіл обов'язків між працюючими та залежала від посушливих кліматичних умов регіону. У першій половині 30-х рр. ХХ ст. відбувся примусовий перехід селянства до колективних форм господарської діяльності. Колективізація, хоча й механізувала сільськогосподарське виробництво, проте трансформувала ставлення етноспільнот до праці на вилученій з особистої власності землі, що позначилося на її низькій якості.

3.3. Санітарно-епідеміологічна ситуація і медичне обслуговування

Здавна люди сприймали хворобу як неминучість і частину життя або як покарання за аморальний переступ; були хвороби, з якими співіснували з необхідності через невиліковність, для яких не було соціальних бар'єрів (наприклад, туберкульоз); були такі, які приховували як «сороміцькі» (статеві хвороби, психічні захворювання). Поширеними були заразні хвороби, які набували розповсюдження у кризові роки, зокрема під час голоду і мали свої постійні вогнища у селах (висипний і черевний тиф), епідемії (особливо – захворювання дихальних шляхів), які забирали найбільшу кількість жертв серед дітей [363, с. 505].

Жителі південноукраїнського регіону неодноразово ставали жертвами різних хвороб, які швидко поширювалися. Так, вогнище епідемії малярії виникло наприкінці 1922 року в заболочених місцевостях Півдня України, де існували сприятливі кліматичні умови для розмноження комах – поширювачів інфекції. Спалаху епідемії сприяло підвищення середньої літньої температури впродовж кількох років, а її розповсюдженню – пересування з півдня на північ демобілізованих військовослужбовців, які занесли з Середньої Азії та Закавказзя

тяжкі тропічні форми хвороби. Малярія найбільше вразила промисловий і хліботорговельний підрайони Степу (Одеську, Миколаївську, Херсонську, Мелітопольську, Маріупольську, Сталінську округи) [434, с. 353-354]. Ще більш загрозовішого масштабу в регіоні малярія набула у 1923 – 1924 рр. Загалом, якщо за 1922 – 1923 рр. кількість хворих на малярію по Україні визначалася в 463,3 тис. осіб, то в 1923 – 1924 рр. вона збільшилася до 822 тис. осіб, тобто практично вдвічі [466, с. 87]. Надалі держава намагалася захистити населення регіону від спалахів хвороби. Тому у 1928 році для боротьби з поширенням малярії серед єврейських колоністів Криворізької округи НКОЗ спеціально надав кошти [34, арк. 2].

Замкнене відтворення етнічних громад у досить тісному колі кровних родичів викликало небажані наслідки, серед яких сучасники відзначали ознаки фізичного виродження, зниження природного імунітету (найбільше до інфекційних захворювань – кору, дифтериту, малярії, туберкульозу).

Смертельну загрозу для етноспільнот приховувало поширення туберкульозу. Однією з причин захворювання на сухоти ставала надмірно важка праця, яка знесилювала організм та робила його вразливим до бактерій. Не менше значення для поширення туберкульозної палички відігравали житлові умови, в яких перебували її потенційні жертви. Коли хатина, де проживало багато людей була вогкою, неприбраною, наповненою забрудненим повітрям, неприлаштованою до потрапляння у неї достатньої кількості сонячного проміння – це ставало причиною швидкого зараження один від одного усіх її мешканців [158, с. 23, 25-26]. Швидкоплинні сухоти забирали життя упродовж 2-3 місяців. Для виявлення осередків поширення туберкульозу у середовищі національних меншин держава здійснювала обстеження населення грецького села Ялта у Маріупольській окрузі, єврейського Сейдеменуха в Херсонській окрузі, німецького Айгенфельд та болгарського Коларівка Мелітопольської округи [34, арк. 1]. На 10 тис. жителів німецьких районів у залежності від місцевості та часу припадало від 55 до 172 хворих на туберкульоз, по грецьких – від 49 до 78 постраждалих від хвороби, по болгарських районах – від 30 до 142 недужих [54,

арк. 26]. 60% жителів Благоївського району були носіями туберкульозної палички [55, арк. 8]. У Коларівці туберкульозом хворіло 9,8 % болгар, серед греків від цієї хвороби потерпало 6,6% населення с. Ялти Мангушського району [54, арк. 26]. За неповними відомостями смертність від недуги у грецьких громадах на Маріупольщині у 1924 році становила 22,4%, 23% у 1925 році та 25% у 1926 році від загальної кількості зареєстрованих летальних випадків в окрузі [497, с. 228]. До причин розповсюдження туберкульозу серед населення грецьких сіл належали генетична вразливість етносу до хвороби та незадовільні житлові умови, зокрема – надзвичайно щільні вулиці, недостатнє освітлення, нераціональне використання площі будинку, розміщення конюшні і житла під одним дахом, звичка спати усією родиною на одній софі [40, арк. 62]. Особливо хворобливими виявлялися фізично слабкі грекині. Жінкам, а особливо молодим дівчатам, відповідно до існуючих звичаїв, не гоже було в будні виходити на вулицю. Отож, вони увесь день просиджували у своїй маленькій брудній хатній кімнаті, внаслідок чого погіршувався імунітет [120, с. 76]. Підвищену вразливість грекинь до туберкульозу сучасники пов'язували із розповсюдженням у їх середовищі звичаєм збереження обличчя від засмаги. Жінки повсякчас, навіть у спеку та під час тяжкої роботи, закутували хусткою своє обличчя. Залишалася лише вузька щілину для очей, що заважало диханню [198, с. 54].

У середовищі болгар від туберкульозу, як і у випадку з греками, починаючи з молодого віку, страждали жінки. Також значна кількість болгар хворіла малярією. Причиною невтішного для етноспільноти факту була понаднормова завантаженість кустарною ручною роботою [21, арк. 76]. У квітні 1925 року у болгарському с. Романівка Мелітопольської округи упродовж місяця було зафіксовано 140 смертельних випадків від захворювання скарлатиною [17, арк. 85].

У Вільшанському болгарському національному районі найбільша кількість постраждалих від сифілісу було в районному центрі, що змусило УЧХ у 1924 році відкрити венерологічний пункт. У 1930 році жителі с. Добре найбільше страждали від малярії, що становило 40% від усіх хворих району. У межах

району періодично відбувалися спалахи епідемій різних хвороб: у кінці 1928 року відбулося поширення скарлатини, наступного року – кору, ще через рік – грипу. З метою попередження хвороб у 1930 році було проведено 2350 профілактичних щеплень від черевного тифу та 4803 проти скарлатини [47, арк. 40].

У німецькому Гросс-Лібентальському районі на межі 1925 – 1926 рр. відбулося незначне поширення скарлатини та грипу, а з приходом весни у Прикучурганських колоніях – щорічний спалах епідемічного гнізда малярії. Було зареєстровано 134 випадки захворювання скарлатиною та 694 грипом. Крім того місцеві лікарі зафіксували 19 випадків черевного тифу, 7 – сибірської язви та 11 випадків дизентерії. У німецькому поселенні Новослобідка на Запоріжжі були поширені випадки захворювання на малярію і трахому [129, с. 183].

Результати медичного обстеження населення національних районів, що відбулося у середині 1920-х рр. показали, що з 792 оглянутих греків на трахому хворіло 26,7% осіб, з 5620 євреїв 8,5% осіб, з 10153 німців 28,6% осіб, з 5160 болгар 20,5% осіб [34, арк. 1]. Із 12 тис. німців, які мешкали на території Хортицького району 2 тис. страждали від трахоми. У зв'язку з цим медичний персонал хортицької лікарні констатував: «Хворі буквально заливають потоком амбулаторію, доводиться навіть відмовляти у прийомі» [12, арк. 10]. Серед болгарського населення Цареводарівського району 44,5 % дворів було трахоматизовано, а п'ята частина їх мешканців була вражена трахомою. У 1928 році під час медико-санітарного обстеження у Коларівці трахоматозні вогнища було виявлено у 33,5% дворів [54, арк. 25].

Поширенню хвороб сприяло нехтування населенням правил гігієни, яких більше дотримувалися євреї, німці та греки регіону, ніж болгарари [54, арк. 26]. Не у всіх селах існували скотомогильники. Коли дохла худоба, з неї лише здирали шкіру, проте тушу не закопували. Ще гірше, коли прибираючи подвір'я, селяни несли сміття до річки. Не дивлячись на заборону влади, селяни також вимочували у водоймах коноплі [24, арк. 51].

У німецьких поселеннях існувало чимало випадків коли люди відмовлялися від медичної допомоги з релігійних міркувань [280, с. 20].

Медичні заклади, які обслуговували національні меншини були неоднорідними. Існували порівняно добре обладнані лікарні із висококваліфікованим персоналом, як у Молочанському районі Мелітопольської округи, так і лікарні із низькоякісним рівнем обслуговування, як у єврейських поселеннях на Херсонщині та грецьких селах Маріупольської округи [14, арк. 38 зв.].

У більшості поселень національних меншин існувало слабе медичне обслуговування. Греки, які перебували на стаціонарному лікуванні у лікарні с. Велика Янисоль не отримували достатньої кількості їжі. Брак постільної білизни (простирадл, наволочок, сорочок) не давав можливості дотримуватися передбачених для медичних закладів санітарних норм. Не дивлячись на те, що лікарня отримувала кошти для закупівлі необхідних речей, вона унаслідок товарного дефіциту не мала змоги придбати їх навіть у місті [41, арк. 110]. У Хортицькій районній лікарні крім білизни не вистачало ще й хірургічних інструментів. Бракувало коштів для забезпечення хворих їжею. Існувала проблема із водопостачанням, оскільки медичний персонал мав змогу користуватися лише одним колодязем. Інший, насосний не функціонував, оскільки лікарня не мала коштів для його поладження. Будівля лікарні не ремонтувалася 15 років. Унаслідок цього протікав дах. Печі у лікарні вимагали перебудови, оскільки, потребуючи значної кількості палива, вони не обігрівали приміщення належним чином [12, арк. 13].

Влада розпоряджалася медичним устаткуванням лікарень, що були збудовані громадами етноспільнот у часи існування Російської імперії на власний розсуд. Це не лише суперечило інтересам місцевого населення, а й погіршувало охорону здоров'я. Так, у 1925 році на Мелітопольщині трапився випадок коли з лікарні, яка знаходилася у менонітській колонії було вивезено частину майна, придбаного коштом общини. Було вилучено рентгенівський апарат, меблі, білизну [20, арк. 28].

Не була розвинена мережа лікувальних установ, у медичних закладах бракувало місць для хворих, які потребували постійного догляду. Чимало лікарських посад тривалий час могли залишатися вакантними [38, арк. 20]. Внаслідок відсутності у Новозлатопільському районі лікарні із стаціонарним обслуговуванням недужих, такий вид допомоги хворі могли отримати лише у сусідніх Люксембурзькому або Гуляйполівському районах [49, арк. 31]. У Благоївському районі приміщення лікарні було замалим для перебування необхідної кількості хворих, адже на стаціонарній формі лікування одночасно тут могло перебувати лише п'ять осіб [55, арк. 8]. У Коларівському районі медичний персонал лікарні міг обслуговувати лише близько 20 стаціонарних хворих [55, арк. 9]. Обслуговування населення національних меншин персоналом медично-санітарних установ, хоча й перебувало на незадовільному рівні, проте не відставало від середніх по Україні показників – одне лікарняне ліжко припадало на 2400 осіб, а одна амбулаторія на 16300 осіб [34, арк. 1].

Попри значну кількість проблем, що супроводжували роботу медичних працівників, які опікувалися здоров'ям населення етноспільнот, лікарі докладали чималих зусиль у напрямі подолання існуючих недоліків. Так, окрім того, що єврейські переселенці отримали медичну допомогу в найближчих сільських лікувальних закладах їм була надана змога користуватися послугами пересувних амбулаторій [24, арк. 37]. Завдяки зусиллям Агроджойнту в колонії Львово та Сейденемусі були обладнані дві амбулаторії на 10 ліжок кожна [437, с. 442].

Радянська влада вдавалася до заходів, що мали запобігти поширенню хвороб від яких найбільше потерпали національні меншини південноукраїнського регіону.

Держава намагалася забезпечити діяльність постійних медичних загонів у найбільш уражених трахомою районах [34, арк. 4]. Для боротьби з недугою у 1926 році та 1927 року НКОЗ до місць компактного проживання етноспільнот відправляв спецгрупи окулістів [34, арк. 1]. 1928 року персонал окулістів, який обслуговував потреби національних меншин Маріупольської округи було збільшено на дві особи. Того ж року в Херсонській та Мелітопольській округах

розпочали працювати стаціонарні медичні пункти на три лікарняні ліжка. У них можна було скористатися лікувальними препаратами та обладнанням для лікування очей. Тоді ж було організовано заклади для боротьби з туберкульозом у грецьких селах Мангуш та Янисоль Маріупольської округи, у Благоївському та Коларівському районах [42, арк. 44].

З метою попередження серед населення національних меншин розповсюдження хвороб держава асигнувала кошти на поширення інформаційних плакатів з назвами: «Чистота – запорука здоров'я», «Сказ», «Благоустрій колодязя». Для поширення серед єврейського населення друкувалися брошури «Туберкульоз», «Трахома» тощо [34, арк. 2].

Як не дивно, певне покращення медичного обслуговування населення етноспільнот Півдня України відбулося після проведення колективізації. У місцевостях, серед жителів яких поширювалися епідемії хвороб, з метою запобігання контактів здорових осіб із хворими створювалися спеціальні бараки для недужих. Приміщення мали бути забезпечені продуктами харчування та речами першої необхідності. Влада вдавалася до розгортання кампаній з масової вакцинації населення, дезінфекційних заходів для боротьби з епідеміями, посилювала догляд за громадським харчуванням, направляла лікарів до їдалень, буфетів, складів для зберігання продуктів харчування з метою перевірки їх санітарно-гігієнічного стану [53, арк. 86]. У 1931 році з метою лікування трахоми у населення німецьких адміністративно-територіальних утвореннях розпочали роботу 4 окулістські пункти (два у Люксембурзькому районі та по одному в Молочанському і Спартаківському) [54, арк. 26]. У середині 1930-х рр. на території Зельцького району функціонувала двоповерхова лікарня на 40 ліжок з паровим опаленням та поліклініка. Крім того у районі знаходилося 3 акушерських пункти та 3 хати-родильні. Асигнування на охорону здоров'я з 1927 року по 1935 рік збільшилося у сім разів [105, с. 20].

Отож, сільське населення етноспільнот Півдня України у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст, як і раніше, потерпало від інфекційних хвороб, найпоширенішою з яких був туберкульоз. Незадовільні побутові та санітарно-

гігієнічні умови проживання селянства національних меншин нівелювали ті незначні заходи у сфері охорони здоров'я до яких вдавалася радянська влада упродовж першого десятиліття свого існування в Україні. Попри існуючі негаразди у сфері медичного обслуговування, у місцях компактного проживання етнospільнот на півдні УСРР влада намагалася здійснювати профілактику захворювань, для недужих у лікарнях збільшувати кількість стаціонарних місць, забезпечувати функціонування пересувних амбулаторій, проводити вакцинацію.

Висновки до розділу 3

Значна частина життя національних меншин сільської місцевості Півдня України протікала в межах житлової споруди. Тож, будинок був осередком повсякчасної взаємодії між членами сім'ї. Вибір матеріалу з якого зводилося житло, його розміри та інтер'єр залежали не лише від традицій домобудівництва, які домінували у середовищі тієї чи іншої етнospільноти, а й рівня добробуту родини. Найбільш пристосовані для комфортного життя будинки зводили німці. Попри складні умови проживання євреїв-переселенців на початковому етапі землеоблаштування у подальшому вони могли розраховувати на пристойне житло, зведене коштом держави чи неурядових організацій. Тісне співжиття представників різних національних меншин у регіоні сприяло запозиченню ними один в одного кращих способів будівництва та планування житла. Осердям кожного будинку була піч за допомогою якої готувалася їжа та опалювалося приміщення. Унаслідок цього усі члени сім'ї мешкали в одній кімнаті, часто поряд з тваринами, що ставало причиною перебування житлових приміщень у незадовільному санітарному стані.

На момент встановлення радянської влади національні меншин південноукраїнського регіону відмовилися від використання у повсякденному житті традиційного одягу на користь міського костюму, виготовленого машинним способом. Проте, окремі елементи національного вбрання продовжували знаходитися у жіночому гардеробі. Тяжке економічне становище

на селі зумовлювало довготривале використання одягу та його власноручне пошиття.

Головне заняття селянських спільнот національних меншин Півдня України – вирощування злакових культур та корівництво сприяло тому, що основним продуктом харчового споживання у них залишалися хліб та молочні вироби. Кожна етноспільнота мала власну національну кухню, яку вирізняли з-поміж інших способи приготування страв та інгредієнти, що до них входили. Важливу роль у виборі продуктів харчування відігравали сезонні зміни погоди, а також релігійні переконання. Під час голодомору 1932 – 1933 рр. споживання їжі звелось до мінімуму. Люди змушені були задовольнятися низькокалорійними сурогатами.

Степова Україна часто потерпала від посух та буревіїв. Несприятливі кліматичні умови у поєднанні з характерним для регіону ускладненим доступом до джерел води наповнювали додатковою рутиною повсякденну виробничу діяльність етноспільнот, що була пов'язана з працею на землі. Найдосвідченішими хліборобами регіону були німці, а найменш придатними до сільськогосподарської роботи – відрізані від міста євреї. Болгари були вдалими городниками, тоді як греки успішними вівчарями. Поліпшити виробничі будні та зібрати кращий урожай селяни намагалися шляхом залучення здобутків науки і техніки. У цей час кінську силу розпочинає замінити трактор, а для знищення польових гризунів використовуються хімічні засоби. Значний обсяг сезонних сільськогосподарських робіт змушував колоністів вдаватися до використання найманої робочої сили. Колективізація спричинила до трансформації виробничої буденності етноспільнот регіону. Селяни не були зацікавлені у результатах своєї праці на усупільненій землі, тому наслідком байдужого ставлення до виконання поставлених державою завдань став розквіт безгосподарності у колгоспах.

Національні меншини регіону хворіли на грип, скарлатину, черевний тиф. Найпоширенішою недугою у середовищі греків був туберкульоз, серед німців – трахома. Поширенню епідемій сприяли несприятливі умови проживання, недотримання правил гігієни. Незадовільний стан здоров'я національних

меншин Півдня України став наслідком недосконалого матеріально-технічного забезпечення медичних закладів, браком кадрів, відсутністю лікарських препаратів. Влада намагалася ліквідувати існуючі негаразди, створюючи додаткові лікарняні ліжка та здійснюючи вакцинацію населення.

РОЗДІЛ 4
ТРАНСФОРМАЦІЯ ДУХОВНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОБУТУ
СЕЛЯНСТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В 20-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
30-Х РР. ХХ СТ.

4.1. Зміни у суспільних настроях

Суспільні настрої національних меншин Півдня України були тісно пов'язані із питаннями самоідентифікації та формувалися на основі ціннісних критеріїв і чорно-білого уявлення про світ, який поділявся на «своїх» і «чужих».

На початку 1920-х рр. багатотисячні люмпенізовані маси міського люду, які, шукаючи порятунку від голоду та злиднів, ринули до сільських місцевостей, значно додали напруженості у сфері міжнаціональних відносин. Наприклад, в грецьких селах Приазов'я біженці з Донбасу жили аж до 1925 року, власне у період найбільшого загострення майнових суперечностей у грецькому селі та негараздів у його стосунках з навколишнім українським і російським населенням [198, с. 32].

Прояви ксенофобії українського населення відносно грецької, німецької та єврейської меншин були тісно пов'язані із земельним питанням. Відбувалося формування негативних асоціацій щодо колоністів, які, нібито, збагачувалися за рахунок навколишніх селян [313, с. 170]. Таке уявлення впливало на працівників державних установ під час прийняття ними рішень, пов'язаних із землекористуванням німецьких колоністів. У 1925 році співробітник Херсонського окрземвідділу на прохання делегата від менонітів Великоолександрівського району наділити представників етноконфесійної спільноти додатковою землею відповів: «Бандитам землю не давати» [23, арк. 43]. На безпартійній конференції, що відбулася того ж року в Молочанському районі делегати-українці бурхливо відреагували на вимогу менонітів збільшити собі земельні наділи. Прикметною стала заява одного з

присутніх, який погрожував колоністам «грузинським повстанням» [72, арк. 162]. Автор документу, основний зміст якого ми навели, надто відривчасто передає суть цього випадку. Логічно припустити, що менонітів тут ототожнено із грузинами, які в серпні 1924 року розпочали збройне повстання проти більшовиків за відновлення незалежності своєї батьківщини [406]. Себе ж український делегат співставив із радянською владою, що жорстоко придушила опір невдоволених.

Разом з тим, на етапі становлення радянської влади в Україні перерозподіл земельних володінь на користь українських селян та отримання німцями значно гірших ґрунтів стали причиною ворожого ставлення колоністів до навколишнього населення [487, с. 83]. Антагонізм на ґрунті нерівномірного розподілу землі існував також між окремими конфесійними групами всередині самої німецької спільноти – менонітами, лютеранами та католиками [103, с. 90]. Апогеєм існуючої конфронтації стали суперечки між менонітами та німцями інших віросповідань під час об'єднання у 1929 році Молочанського та Пришибського районів. Меноніти за будь-що намагалися відстояти право на власну адміністративно-територіальну одиницю. Етноконфесійна спільнота стверджувала, що з «німцями-колоністами» у неї немає жодних спільних інтересів, адже вони, меноніти, найбільш культурні сільські господарі, які формують зовсім окрему господарську групу [383, с. 67].

Грецьке населення Маріупольщини було краще забезпечене землею, ніж жителі навколишніх сіл, що неодноразово ставало приводом конфліктів між грецькими та українськими або національно змішаними сільрадами. Наприклад, такий конфлікт виник у 1925 році між українським селом Успенівка та грецьким Уракли [436, с. 197]. Ставлення українців до болгарських колоністів було терплячим, оскільки ті вважалися «своїми», тому що були слов'янами і православними [315, с. 170].

Єврейські переселенці з народження були мешканцями міст. Тому відсутність брукованих вулиць, електричного світла, кіно, театру, доступу до книг, періодики, інших переваг міського життя викликала у новоприбулих

колоністів відчуття дискомфорту, яке негативно позначалося на сімейних взаєминах. Деякі звикали до існуючих умов, інші поверталися додому, ще частина намагалася улаштувати життя «по-міському» [130, с. 23]. Ідентифікуючи себе з міською культурою, переселенці культивували саме її. Починали займатися ремеслами та кустарювати як у місті, не проявляючи особливого завзяття до хліборобської справи. Це дратувало жителів навколишніх сіл та колоній, які не розуміли, на що держава витрачає кошти і земельні ресурси [216, с. 94].

Наділення євреїв землею загострювало деструктивні антисемітські настрої у середовищі сусіднього населення. Негативне ставлення селян до цього акту зумовлювалося пануванням серед них уявлення про землю як про недоторкану власність громади, що її могли обробляти виключно спадкові хлібороби [75, арк. 45].

Вороже ставлення до євреїв посилював факт їх значної присутності у радянських органах влади та у складі Комуністичної партії. Зокрема, здійснювана радянською державою політика коренізації у місцевостях із компактним проживанням німців потребувала значної кількості керівних кадрів (особливо низової та середньої ланки), які б володіли німецькою мовою та були прихильниками більшовиків. Однак таких осіб у середовищі німецьких колоністів, негативно налаштованих до радянської влади, знайти було важко. Досить часто кадрове питання вирішувалося шляхом надсилання євреїв, які знали німецьку мову. Це викликало глухе невдоволення німців-колоністів, оскільки в їх розумінні євреї нерідко асоціювалися з радянською владою як такою та змінами у державній політиці щодо німців, які мешкали в республіці [258, с. 75]. Так, меноніти, жителі колонії Кочубеївка Херсонської округи у 1925 році опротестували висунення в депутати до сільради трьох кандидатур єврейської національності [23, арк. 53].

Не останню роль у нагнітанні антисемітських настроїв відігравали особисті якості євреїв, що вироблялися століттями у боротьбі за існування: енергія,

завзятість у досягненні мети, швидкість орієнтації в складних ситуаціях, розсудливий аналіз явищ [327, с. 196].

Селянський антисемітизм виявлявся в різнорідних формах, розпочинаючи від злісних розмов і тиску на співробітників радянського апарату, та закінчуючи хуліганськими нападами на представників етноспільноти. Були поширеними твердження про засилля євреїв в органах державного апарату, «жидівську владу», про те, що «всі панькаються з жидами і всі блага надаються їм», що євреї «мстять християнському населенню за допомогою радянського режиму», що необхідно вилучити євреїв із державного апарату, відібрати у них землю та «нагадати їм про попередні роки» [75, арк. 45]. Значна кількість нарікань на кампанію єврейського землеоблаштування пояснювалася простим твердженням – «своїх безземельних було досить багато». Окремі селяни цікавилися чому євреї переселялися на південь, а українським селянам настійно пропонувалося їхати до Сибіру; чому єврейському населенню давали кошти для риття колодязів, а українському ні. Обурення викликала нерівномірна агрономічна допомога [139, с. 7]. Невдоволені українські селяни використовували прочитану у пресі інформацію про можливість початку війни «імперіалістичних держав» проти СРСР (що спеціально поширювалася владою з метою подолання соціальної напруженості шляхом систематичного залякування людей) у власних цілях. У Нікопольському районі місцеве українське населення, у зв'язку із збройним конфліктом 1929 року за контроль над Китайсько-Східною залізницею, у якому Червона армія протистояла Мукденській, відверто висловлювалося проти євреїв-переселенців. Українські селяни сподівалися, що під час розгортання майбутньої радянсько-китайської війни їм вдасться прогнати євреїв-хліборобів та повернути відібрану землю [514; 118, с. 19-20]. У селах Санжарівка і Туркенівка Гуляйпільського району Запорізької округи серед селян велися такі розмови: «Жидам держава дала по 15 десятин, а нам навіть до десятої річниці Жовтня не вдалося одержати 2 десятини» У селах, що оточували переселенські селища євреїв у Старо-Керменському районі Маріупольської округи можна було почути заклики: «Давайте жидівські косовиці потруїмо, а жидівський хліб скосимо».

Коли ж переселенці починали виганяти чужу худобу зі своїх ділянок, їм погрожували та намагалися побити. Українці навіть удень заходили на єврейські поля та самочинно скошували чужу пшеницю [327, с. 203]. Обурений сільськогосподарською діяльністю євреїв Голосківської сільради Первомайської округи дописувач газети «Червоний серп» повідомляв: «Двісті спекулянтів, що торгують, мають тисячі карбованців обороту та під маскою колективів утримують 700 десятин землі. За чотири роки члени колективів і хвилини не робили в полі. А за гроші, що мають від спекуляції, наймають орати, сіяти, молотити. І це в той час, коли із землі повинен користуватися тільки той, хто на ній працює» [19, арк. 106]. Недолюблювало євреїв навіть партійне керівництво. У селищі Криве Озеро, що входило до складу тієї ж округи, секретар районного комітету Комунистичної партії називав єврейське населення під час мітингу «спекулятивним». Інший партійний функціонер примушував євреїв казати слово «кукурудза» перед натовпом селян на майдані. Схоже, відповідно до задуму глумителя, неспроможність євреїв фонетично вірно відтворити це слово мала викликати у присутніх гучний сміх [75, арк. 47].

Пом'якшити існуючий міжнаціональний антагонізм, причиною якого було земельне питання, євреям мало допомогти спільне із місцевим населенням використання сільськогосподарської техніки, придбаної за допомогою Агроджойнту. Аби поліпшити стосунки із навколишніми жителями переселенці обробляли їх землю власними тракторами, після чого селяни розпочинали ставитися до євреїв дещо поблажливіше [421, с. 11].

Анархія та жорстокість колективізації під час якої було швидко зруйновано існуючий у роки непу лад, створювали умови для загострення національної ворожнечі [293, с. 416]. В інтернаціональних за складом сільськогосподарських колективних об'єднаннях існувала низка суперечностей. Загальне небажання працювати у колгоспі, відсутність дисципліни ставали причинами взаємних докорів. Так, у комуні «Іскра» (Сартанський район) українці та росіяни звинувачували греків у лінощах та небажанні працювати, кажучи: «На вас працювати не будемо». Греки відповідали: «Приїхали кацапи із Росії на нашу

землю». Дійшло до того, що після чергової такої суперечки комуна розділилася на дві частини, влаштувавши соцзмагання на власний лад – за національностями [494, с. 126].

Розпізнаючи у деяких національних меншинах одного з головних ворогів соціалістичного будівництва, радянське керівництво ретельно слідкувало за їх реакцією на запроваджувані Комуністичною партією зміни у житті країни. Саме тому в звітах з обстеження місцевостей із компактним проживанням населення неукраїнського національного складу окремий пункт присвячувався оцінці ставлення жителів до представників та органів влади а також насаджених державою громадських об'єднань.

Неприхильне, навіть вороже, ставлення у селянства національних меншин сформувалося відносно КНС. Будучи опорою більшовиків на селі, комнезами користувалися низкою державних пільг та претендували на частину вилученого в односельців продовольства. Тому, декласовані, соціально дезорієнтовані елементи, які входили до організації переважно з меркантильних міркувань, у більшості сільських мешканців, окрім відрази, не викликали інших почуттів [279, с. 120]. У німецькому середовищі КНС не користувався прихильністю ще й тому, що структуру цієї громадської організації пронизувало «кумівство та протекціонізм» [100, с. 124]. У кадровому складі КНС, що функціонували на території німецьких колоній, зокрема менонітських, існувало непропорційне співвідношення німців з членами організації інших національностей. Незважаючи на те, що населення Молочанського району на 80% складалося з німців, станом на 30 червня 1925 року у складі КНС Орловської сільради перебувало лише 4 особи переважаючої у районі національності [72, арк. 36]. Секретар осередку Комуністичної партії та голова Пригор'ївської сільради Великоолександрівського району на Херсонщині, де мешкало чимало менонітів, Целіковський наголошував, що членам КНС не личило відвідувати церкву, а в разі порушення цієї вимоги таким особам загрожувало виключення із складу організації. Це твердження стало серйозною перепорою для менонітів, які не бажали поривати з релігією [69, арк. 24]. Не могло додати авторитету організації

і негідне поводження її окремих членів із односельцями. У болгарському селі Радолівка Коларівського району влітку 1930 року один з членів КНС, напившись горілки, вчинив дебош – сіпав за бороди статечних людей та лаяв односельчан [132, с. 142]. Під час виборів 1927 року єврейські середняки одного із сіл на Маріупольщині нарікали на КНС, що «той уже вибрав склад ради, а нам доведеться лише погодитися із його думкою» [25, арк. 20]. Подекуди не тільки населення, але й місцева влада недолюблювала членів громадського об'єднання незаможників. У 1928 році представник КНС однієї з єврейських колоній Сталіндорфського району пояснював недодачу йому посівного матеріалу особистими симпатіями голови сільради [132, с. 58].

Переважаюча більшість менонітів виключно у негативному світлі сприймала діяльність Комуністичної партії. Членами КП(б)У була мізерна кількість менонітів, незначна частина вчительства [383, с. 66]. Антибільшовицькі переконання були зумовлені релігійним світоглядом етноконфесійної групи, а також наслідками політики «воєнного комунізму» [103, с. 90]. Заборона організувати сільбуду і хати-читальні, в яких політпросвіта здійснювалася б німецькою мовою, та переселення російських сімей у будинки розкуркулених колоністів у період встановлення радянської влади у південноукраїнському регіоні наперед визначили негативне ставлення менонітів до більшовицьких починів [61, арк. 186]. Населення менонітських колоній за активної підтримки «Союзу голландських вихідців на Україні» та духовенства бойкотувало членів громад, які наважувалися вступати до радянських громадських об'єднань [103, с. 90]. Існували випадки коли діти, які виявляли бажання увійти до складу піонерорганізації, зазнавали від батьків фізичного покарання [129, с. 174]. Незважаючи на спроби менонітів паралізувати роботу комсомольських осередків, які діяли у найбільших колоніях, це все ж не заважало їх організаторам об'єднувати навколо себе певну частину бідняцької молоді [383, с. 66].

Меноніти Хортицького району не надавали великого значення сільраді та райвиконкому. У разі порушення особистих прав місцеві жителі воліли

звертатися до представників «Союзу голландських вихідців на Україні», які отриману інформацію передавали безпосередньо органам центральної влади [103, с. 88]. Вихваляючись зв'язками, правління цього кооперативу в одному із своїх звернень зобразило члена ВУЦВК Лобанова у ролі друга менонітських зверхників, який напередодні революційних подій 1917 року був лобістом їх інтересів у царському уряді [383, с. 54].

Керівництво «Союзу голландських вихідців на Україні» розповсюджувало листівки у яких, протиставляючи радянській дійсності «землю обітовану» – фермерські господарства канадських менонітів, пропагувало ідею еміграції з СРСР [255, с. 101]. Скорочення земельних наділів та примусове переселення до менонітських колоній сторонніх осіб неабияк схвилювало етноконфесійну спільноту, що зумовлювало їх масовий від'їзд за кордон [103, с. 157]. Меноніти, які мали землю, боялися, що влада незабаром її відбере, крім того деякі з них були позбавлені матеріальної можливості обробляти ґрунти. Унаслідок цього бідняки намагалися пришвидшити свій виїзд до Канади, де, як вважали, за рахунок продажу своєї робочої сили будуть забезпечені краще ніж вдома. Позбавлені засобів для існування, зневірені меноніти сподівалися, що за кордоном, працюючи у фермерів хоча б і на рабських умовах, вони все ж отримуватимуть необхідний для прожиття заробіток – п'ять доларів на місяць [332, с. 211]. Переселення менонітів до Північної Америки набуло ознак лихоманки: після виїзду кількох сімей за ними одразу подавалася решта жителів колонії. Подекуди причини такої спонтанної поведінки меноніти не були в змозі пояснити й самі. На запитання: «Куди їдете?», – слідувало: «Не знаю, до Канади» [61, арк. 287].

Відразу до радянської влади у селянства національних меншин поглиблювали поширені серед посадовців девіантні форми поведінки: місцеві чиновники відрізнялися не лише жадібністю, але й досить часто потерпали від алкоголізму [100, с. 44]. Працівникам радянського державного апарату, які були надіслані для роботи у менонітські поселення, вдавалося швидко дискредитувати себе перед колоністами. Ось лише кілька прикладів з Великоолександрівського

району. Матковський, голова Кочубеївської сільської ради надто упереджено ставився до осіб німецької національності. Член партії Вергольдц, який представляв інтереси радянської влади в с. Озерівка зловживав міцними напоями. Віновський, завідуючий німецької секції окружного комітету Комуністичної партії, заразив жительку колонії Мирівка сифілісом [69, арк. 24]. Використання принципу класового підходу під час обрання сільського голови та його секретаря не завжди ставало запорукою приходу достойних кандидатур до влади на місцях – повідомлення про хуліганство, рукоприкладство, моральний розлад не рідкість. До влади потрапила значна кількість людей, які бачили себе царьками на новій посаді, використовували службове положення для особистого збагачення [494, с. 123].

Для національних меншин типовим явищем було глузування з представників нової влади, що здавалися малоосвіченими, нерозумними й некультурними [176, с. 60].

Не дивлячись на те, що деякі етноспільноти, зокрема, греки, масово відвідували загальні селянські та громадські збори, участь у громадських організаціях та антирелігійність сільських активістів були показовими. Метикуваті греки досить швидко зрозуміли, що участь у радянсько-партійних органах влади обіцяє певні соціальні та економічні дивіденди, отож частка їх у партійних організаціях була досить високою. За відомостями партійного перепису 1927 року, у лавах КП(б)У перебувало 793 грека, з них 198 жінок. На одного грека-комуніста припадало 132 особи грецької національності [497, с. 229-230].

Політичний настрій німців в Україні, які вороже ставилися до радянської влади, після створення у середині 1920-х національних районів тимчасово покращився. Свідченням цього стало підвищення показників участі представників етноспільноти у виборах, які місцями зросли з 20-30% до 60-75% [61, арк. 161]. Однак, попри успіхи політики коренізації, на загальнореспубліканському тлі серед національних меншин не помічалася висока виборча активність. У 1927 році кількість грецького населення, яке взяло

участь у радянських виборах ледь перевищило 50% від загальної кількості осіб з правами виборців [494, с. 123]. Тоді ж у Маріупольській окрузі на виборчі ділянки прийшло лише 54% німців, які мали право голосу [25, арк. 48].

Лідерами у складі обраних рад досить часто виявлялися не висуванці від КНС та компартійних осередків, а особи, які захищали інтереси заможного прошарку селянства, а тому не боялися підіймати питання щодо пом'якшення більшовицької економічної політики на селі [494, с. 123].

Аби забезпечити себе від ймовірних опонентів значну кількість громадян, які належали до національних меншин радянська влада позбавила виборчих прав на підставі отримання ними нетрудових доходів. Формування виборчих списків відбувалося поспіхом. Так, у частині сільських рад Калініндорфського району не були враховані специфічні умови за яких відбувалося переселення євреїв. Внаслідок цього в Емесівській сільраді кількість позбавленців становила 25% від усієї кількості виборців. Було позбавлено виборчих прав навіть членів профспілок лише тому, що ті не мали посвідчень з місць виселення. Натомість у колонії Львово, де мешкало чимало євреїв-торговців, позбавленців було тільки 2,2% [84, арк. 22].

Позбавлені владою права голосу, однак, небайдужі до свого майбутнього становища господарники німецьких колоній намагалися у різний спосіб вплинути на виборчу кампанію. Аби звести до мінімуму вплив більшовицької передвиборчої пропаганди вони вдавалися до залякування провладних агітаторів [109, с. 22]. Коло питань, які висувалися селянством на передвиборчих зборах, торкалися, головним чином, нагальних потреб національного села. Критично оцінюючи політику радянської влади, селяни висловлювали невдоволення повільними темпами землеустрою, відсутністю агропомоги з боку держави, дешевих кредитів, вказували на необхідність розширення мережі санітарно-лікувальних установ, загальноосвітніх закладів. Під час перевиборчої кампанії 1925 – 1926 рр. активізувалася заможна частина національного села. У с. Юзефсталь Фрідріх-Енгельсівського району під час перевиборів заможні селяни вимагали від місцевого комнезаму повернення, конфіскованого на

початку 1920-х рр. реманенту, худоби, особистого майна [234, с. 174]. Інтерпретуючи на свій лад повідомлення офіційної преси про існування зовнішньої загрози, духовенство та члени колоній, які користувалися повагою сільської громади були поширювачами обернених проти комуністів провокаційних чуток про наближення війни [460, с. 80]. З метою провалу кандидатур, рекомендованих Молочанським райвиборчкомом у члени сільрад, пайовики «Союзу голландських вихідців на Україні» у ході місцевих перевиборів притягували до голосування жінок, що категорично не узгоджувалося із поглядами менонітів на роль представниць «слабкої статі» у громаді [332, с. 207]. Під час виборів греки-незаможники села Чердакли Республіканського району боялися перечити кандидатам із числа заможних односельчан, як того б хотіли комуністи [30, арк. 79]. Занепокоєння, висловлене на пленумі ЦК КП(б)У в травні 1922 року про те, що «розгромлений у громадянській війні куркуль спрямовує свої зусилля у бік легального вrostання в радянський апарат, поступового, повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами», переслідувало компартійну верхівку ще тривалий час [98, с. 205].

Великого значення для формування суспільної думки у середовищі етноспільнот, їх залучення у політичне життя, піднесення громадської активності, пропаганди колективних форм господарювання, трансформації системи цінностей більшовики надавали засобам масової інформації, особливо пресі. У зв'язку з цим XIII з'їзд РКП(б) підкреслював, що «необхідний подальший розвиток сітки щотижневих селянських газет, зміцнення існуючих селянських газет, збільшення їх тиражу, поліпшення їх змісту і посилення їх зв'язку з селянством шляхом масового залучення сільських кореспондентів (сількорів) через гуртки «читання вголос», «друзів газети», «читців» і т. п.» [275, с. 50]. Сількорами були позаштатні добровольці, які регулярно писали до радянських газет замітки про викриття злочинів місцевих куркулів, розгнuzданих чиновників і священиків. Зазначеним видом діяльності, зазвичай, займалися учителі та особи, які не користувалися повагою серед односельців внаслідок

своїх ідеологічних переконань та активного співробітництва із радянською владою [460, с. 24].

Періодичні видання виписували як приватні особи так і установи, проте до рук адресатів вони не завжди потрапляли вчасно. На початку 1920-х рр. ще не всюди на належному рівні було налагоджено поштовий зв'язок, відчувалася байдужість та некомпетентність місцевої влади. Впливали погодні умови – зимові снігові замети та весняне бездоріжжя. Як наслідок, надходження періодики могло затримуватися на кілька тижнів, а то й взагалі місяців [122, с. 51]. Комуністична преса виступала важливим засобом радянзації етноспільнот. Протягом 1924 – 1926 рр. найбільше публікацій рідною мовою серед національних меншин в УСРР (окрім російської) мали євреї, німці та поляки [455, с. 146]. Єврейське населення Півдня України читало газету «Schtern», яка виходила 14-тисячним тиражем. Поляки отримували газету «Serp», а болгари – «Колективист», щотижневий наклад якої становив 5 тис. примірників [472, с. 57]. За участі влади кількість передплатників періодичних видань постійно зростала. Якщо на території Коларівського району напередодні колективізації газету «Колективист» отримували 600 болгар, то у квітні 1930 року її читало 1500 осіб. Журнал «Будь готов» у 1929 році одержувало 500 жителів району, а за рік уже 1100 осіб [23, арк. 9]. Упродовж 1920-х рр. в Україні розпочала виходити низка центральних та місцевих німецькомовних газет серед яких слід назвати «Der Leuchtturm», «Die Neue Zeit», «Hammer und Pflug», «Der Rote Stern», «Das Neue Dorf», набули розповсюдження антирелігійний («Das Neuland»), дитячий («Die Trompete») та педагогічний («Zur neuen Schule») журнали [472, с. 57]. У другому півріччі 1924 року газету «Hammer und Pflug» отримувало 3,4 тис. осіб та установ. Газета «Der Rote Stern», що видавалася у Катеринославі мала 1240 передплатників, а газета «Die Arbeit» друкувалася тиражем 600 екземплярів [69, арк. 34]. До хат-читалень німецьких колоній, у яких можна було ознайомитися із чималою підбіркою періодичних видань, надходили не лише німецькомовні, а й надруковані російською мовою багатотиражки кількох найменувань [69, арк. 40]. Деякі сільбуди видавали

власні газети. З початку 1925 року за ініціативою партійного керівництва грецького Великоянисольського району місцевий сільбуд спільно з КНС розпочав випуск щомісячної газети «Нове село». Газета вміщувала інформацію про зовнішньополітичні акції більшовицького уряду, висвітлювала перебіг політично-просвітницької роботи в районі, агітувала за колективне господарювання і соціалістичний побут [234, с. 196-197]. Попри значні накладі періодичної друкованої продукції кількість газетних абонементів в окремих місцевостях компактного проживання німецького населення зменшувалася, що свідчить про падіння авторитету влади більшовиків у середовищі етноспільноти та відсутність у німців інтересу до вміщеної у радянській пресі інформації [100, с. 124]. У менонітських колоніях конкуренцію радянській німецькій періодиці склав релігійний журнал «Unser Blatt», який друкувався у Мелітополі [271, с. 25]. Видання поряд із статтями релігійного змісту публікувало матеріали політичного характеру [198, с. 48]. Проповідники, забороняючи читати жителям колоній радянські газети, розповсюджували серед них «Unser Blatt», тираж якого інколи досягав 3 тис. примірників [271, с. 25].

Вікова сила звичаїв та вмінь, традицій та усталених стереотипів виступали важливими чинниками суспільних настроїв етноспільнот. Національні меншини, життя яких було тісно пов'язане із землеробством, завжди стримано ставилися до всіляких нововведень, що могли позначитися змінами їхнього соціально-економічного стану та господарського устрою. Тож не дивно, що початок нового сталінського аграрного курсу – насадження протиприродних виробничих відносин викликало активний опір національних меншин [148, с. 227].

Винятком стало населення нових єврейських колоній. Для єврейських переселенців колективізація була черговою забаганкою вождя, що вела до побудови комунізму, тому вони здебільшого відгукнулися на заклик партії [216, с. 97]. Почуття земельної власності не було надто розвинене у євреїв, які тільки-но розпочали землеоблаштування. До того ж 90% майна, яким користувалися переселенці, було придбано за державні кошти [298, с. 18]. Зрозуміло, що

частина єврейських колоністів, не отримавши прибутку від хліборобської праці, стали добровільними учасниками колективізації.

Усуспільнення землі викликало невдоволення та обурення населення насамперед старих єврейських та німецьких колоній, які знали ціну своєї праці та власного господарства, тому опір колективізації був найбільш відчутним саме серед цих етноспільнот регіону. Він виявився у масовій еміграції, псуванні реманенту, споловінні ланів та забої худоби [216, с. 97]. Упродовж 1929 – 1930 рр. на території Новозлатопільського району поголів'я корів зменшилося з 2960 до 2573 особин, тобто на 13%, що було викликано забоєм худоби напередодні вступу євреїв до колгоспів [49, арк. 24].

Жителі німецьких поселень вважали, що «колгосп – це кріпосне право». Вони були збентежені ситуацією за якої «безневинних людей висилали, а решту заганяли у створювані колгоспи, де доводилося працювати на ледацюг» [266, с. 89]. Лунали різноманітні гасла. «П'ятирічка знищить селян і зробить їх пролетарями». «У селян віднімуть весь хліб і по колективах будуть давати якнайменшу порцію; хто не матиме змогу купувати, той змушений буде голодувати». «Радянський уряд хоче об'єднати селян у колективи, щоб потім легше було у них забирати хліб». Серед жінок поширювалися чутки: «У колективах скасують неділю і відберуть дітей від матерів, щоб виховати їх у комуністичному дусі». В одній з менонітських колоній Запорізької округи подейкували, що в колгоспах запровадять штучний статевий добір. Жителі Люксембурзького району Маріупольської округи казали, що «в колгоспах сім'ї не буде, а жінка буде для загального користування; збудують приміщення на цілий кілометр, а в ньому спатимуть гуртом під ковдрами на 75 метрів завдовжки».

Важливе місце серед стратегій спротиву колективізації, які обирали етноспільноти, посідали чутки про гоніння на релігію та апокаліптична істерія. На початковому етапі руху за колективізацію основна маса чуток даної категорії зводилася до узагальнених висловлювань типу: «Релігія буде заборонена; упродовж п'ятирічки всі церкви та молитовні будинки будуть зачинені». У цей

час меноніти закликали один одного: «Насувається армія сатани, рятуйте ваші душі, продавайте все і їдьте якнайшвидше до Москви. Досить зібрати гроші на проїзд для Москви, а там усе приготовано для вашого від'їзду до Канади» [271, с. 29-30].

На початку весни 1930 року невдоволення селян колективізацією переросло у збройний опір. Так, жителі Благоєвського району спершу не вийшли на роботу в поле [88, арк. 21]. Далі, селяни, які з'їхалися з навколишніх поселень у с. Свердлове після завершення молебню розпочали громити колгосп. Збурені селяни затримали усіх місцевих активістів та взяли у заручники представника окружної влади. Повстанці, озброївшись холодною зброєю, сформували загін самооборони. Під час зіткнення збентежених селян з групою ДПУ та загonom міліції було вбито районного «чекіста» та тяжко поранено секретаря колгоспу. У зв'язку із заворушеннями в с. Свердлове населення сусідніх сіл наполягало на поверненні з колгоспів худоби та зерна [81, арк. 13-14]. У Вільшанському районі селяни вимагали ліквідувати цю національну адміністративно-територіальну одиницю. Доведене до відчаю населення вважало, що у такий спосіб йому вдасться позбавитися від болгарських радянських працівників, так званих «лівих перегинщиків» [494, с. 125]. Чотирнадцятого травня 1930 року близько 70 осіб на підводах виїхало із с. Добре, що знаходилося в названому районі у напрямку щойно утвореного поселення розкуркулених селян. Розлючені селяни повернули виселенців до будинків, що були конфісковані у них колективістами. Повстання поширилося сусідніми селами. Зокрема, у Вільшанці трохи більше сотні жінок пограбували колгосп та повернули місцевим жителям раніше відібраний інвентар [76, арк. 29].

Населення грецьких сіл не лише зривало господарсько-політичні кампанії, а й здійснювало замаху на життя представників влади [495, с. 125]. У німецьких селах Кандель і Зельци на Одещині селяни, озброївшись палицями, вилами, косами та вогнепальною зброєю, громили колгоспи та сільради, били активістів. На кордоні з Румунією розлючений натовп селян, намагаючись перейти державний рубіж, чинив опір прикордонним військам [80, арк. 34].

Соціально-економічна політика радянської влади сприймалася етноспільнотами як антинаціональна, а опір їй набирив форми єдиного фронту національних меншин, поширювалися заклики до національного єднання [495, с. 125-126].

Свої релігійні переконання, особисте майно і родину жінки намагалися активно захищати. Інколи вони були навіть агресивнішими за чоловіків. Жінки закликали повністю розбирати реманент, худобу, били місцевих керівників, членів різних комісій, що займалися земельними питаннями. Активністю відзначалися жінки позбавлені виборчих прав. Жінки напередодні виступів могли домовлятися з чоловіками, щоб ті залишалися «спостерігачами», сподіваючись, що місцеве керівництво не буде їх чіпати. Нерідко в офіційних звітах писали про «жіночі бунти», «жіночі демонстрації», «бабські волинки» тощо [546, с. 306-307].

Колгоспниці грецького села Малий Янисоль колгоспу «Ударник» у травні 1932 року розпочали раптовий мітинг. «Скільки нам ще доведеться терпіти, – кричали вони. – Всі уже обірвалися, грошей не дають, та й одягу немає де купити, працюємо з ранку до ночі, а навіть хліба ми не маємо. Так далі жити неможливо. В інших селах колгоспи вже давно розібрали і люди працюють у своєму господарстві як і раніше» [179, с. 277].

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу в національному селі під час Голодомору, зазначимо, що її основними ознаками були ворожнеча, страх і ненависть. Разом з тим голод викликав значні зміни у психіці людей, витруївши людяність, затьмаривши розум. Психіку голодного перш за все характеризувала втрата відчуттів: зникали огида, людяність, адекватність, без розбору, навмання, до їжі додавалися сурогати; переважала інтровертність, сонливість, байдужість до себе та до інших; автоматизм у діях, звуженість сфери їх волі. Голодуючі уникали зайвих рухів не тому, що їм це було не потрібно, а тому, що інакше, у більшості випадків, така зайва активність призводила до зупинки серця. У результаті хронічного голодування страждають ділянки головного мозку, що відповідають за відчуття, увагу, волю [140, с. 50].

Навіть після Голодомору, який мав упокорити невдоволене сталінською політикою населення України, національні меншини не приховували негативне ставлення до колгоспного життя. З доповідної записки про стан партійної роботи у Новозлатопільському районі упродовж 1933 – 1934 рр. довідуємося про значне поширення серед переселенців, особливо молоді, прагнення полишити працю у колгоспі та переїхати до великих міст. Так, тільки протягом 1934 року переселенські колгоспи залишили 194 єврейські сім'ї. Багато єврейських колгоспів для заміни вибулих переселенців залучали до роботи українців та німців із навколишніх сіл. Тільки у колгоспі «Імені 8-го березня» упродовж 1935 року було прийнято на роботу 30 українців. Про прагнення покинути колгосп свідчило проведення КомЗСТом агітаційної кампанії з обговорення проекту радянської конституції, яку проводило товариство серед єврейських переселенців протягом 1935 року. Так, у колгоспі «Імені Фабріціуса», що знаходився у Сталіндорфському районі єврейські колгоспники запитували працівників КомЗСТу: «Чому, якщо немає кардинальних відмінностей між робітником та селянином, робітники користуються пільгами та відпустками, а колгоспники ні? Чому у робітника робочий день триває 7 годин, а у колгоспника майже 12? Чому робітники не голодують, а у колгоспників постійний голод?» [233, с. 123].

Таким чином, суспільні настрої національних меншин Степової України значною мірою визначали міжетнічні взаємини, які унаслідок суперечок селян навколо користування земельними наділами часто набували конфліктного вигляду. Етноспільноти Півдня УСРР сформували негативне ставлення до влади, що особливо виявилось під час трансформації економічних відносин на селі на початку 1930-х рр. Негативне ставлення до колективізації виявлялося насамперед у внутрішньому протистоянні та зовнішній протидії селян вилученню державою майна, а також у небажанні працювати в колгоспі. Хоча селянська опозиція режиму була слабкою, проте етноспільноти не вагалися відстоювати свої інтереси перед обличчям сформованого в країні політичного режиму.

4.2. Традиційні та радянські форми дозвілля

Традиційні релігійні свята, які відзначали незалежно від свого матеріального становища усі національні меншини відігравали важливу консолідуючу роль. Релігійний характер побутових практик населення національних меншин виявлялися у святкуванні церковних торжеств, що визначали ритм як приватного так і публічного повсякденного життя [278, с. 206].

Німці, крім недільних днів святкували лише дванадцять днів на рік (Різдво – три дні, Новий рік – один день, Великдень – чотири дні, Вознесіння Господнє – один день, Трійця або П'ятидесятниця – три дні). За винятком необхідних, жодних господарських завдань цього дня не виконувалося. Свята передбачали службу в молитовному будинку та візити до друзів і родичів, особливо на Великдень. На Різдво усі обмінювалися вітальними листівками. Різдвяний обід складався з холодного окороку і вершкового супу до якого додавали родзинки, сушені яблука та інші фрукти. За день до Нового року жінки готували пісочне печиво з родзинками. Вдома для кожної дитини була підготована ваза з цукерками, але ласощів було менше ніж на Різдво. Щоб отримати новорічні подарунки діти читали вірші [315, с. 175].

Єврейський тиждень обертався навколо Шабесу, тобто Суботи. Приготування до нього розпочиналося завчасно, оскільки під час самого Шабесу заборонено займатися багатьма звичними хатніми справами, як-от готуванням, пранням, запалюванням вогню тощо. Чоловіки закінчували свою роботу рано в п'ятницю, аби мати час викупатися і святково вбратися для вечірніх молитов, щоб привітати «Царицю Суботу». У цей самий час жінки готували дім і починали Шабес із ритуального запалювання свічок. Далі подавали три святкові трапези (одна ввечері п'ятниці і дві в суботу), та єврейські родини відпочивали від буденних турбот за співами, святкуючи й обговорюючи уривки з Тори, які читались під час суботніх ранкових молитов [138, с. 37].

Найпоширенішим святковим звичаєм у болгарському середовищі був «курбан», що мав турецьке походження. Загальний «курбан» влаштовувався під час храмових празників, а приватний – після закінчення польових робіт, у дні іменин та споминів. Громадський «курбан» влаштовувався у церкві. Кожен приносив приготованого баранця, хліб, сіль, вино. Усе клалося на столи у два ряди. Після закінчення літургії священик хресним ходом обходив столи, освячував їжу та напої свяченою водою [225, с. 35]. 14 лютого болгари святкували день святого Трифона, який вважався покровителем виноградників. У день святого Георгія (6 травня) болгари, прикрасивши голову барана вінком із квітів, різали тварину; його кров'ю мазали чоло та щоки хлопчикам – для того аби не хворіли [291, с. 79].

Упродовж 1920-х рр. ідеологічні структури формально не приймали участі в організації гулянь, але й не чинили опір їх проведенню. Влада примирилася з атмосферою соціального «хаосу» НЕПу з характерними для неї розмаїтістю та певною рівноправністю побутових практик [278, с. 214].

Одночасно більшовики прагнули замінити традиційні релігійні свята на світські радянські та намагалися перетворити їх «з днів офіційного відпочинку на дійсно вкорінені в побут свята». На теренах радянської України офіційними було визнано загальносоюзні свята, що були визначені РНК РСФРР ще 1918 року: 1 січня – Новий рік, 22 січня – День пам'яті про події 9 січня 1905 року, 12 березня – День повалення самодержавства, 18 березня – День Паризької Комуни, 1 травня – День I Інтернаціоналу, 7 листопада – День пролетарської революції.

Однак українські більшовики вирішили запровадити й низку власних, республіканських свят. Так, у серпні 1919 року на засіданні Комісії відділу агітації й пропаганди при ВУЦВК було прийнято рішення про святкування 24 серпня загальнореспубліканського свята – Дня Радянської пропаганди.

Абсолютна першість у радянському календарі належала Дню пролетарської революції, підготовка до якого здійснювалася партійними організаціями з особливою ретельністю. Напередодні й у сам день свята повсюди проводилися мітинги, демонстрації, урочисті збори, масові суботники тощо. Саме під час цих

заходів у святковій атмосфері громадським активістам рекомендувалося видавати продовольчі пайки хворим, інвалідам і дітям [563, с. 167-168]. Так, грецьке населення Старо-Кримської сільради Сартанського району святкувало десятиріччя «жовтневої революції» майже у повному складі та брало активну участь у спеціально організованих до свята національних іграх – скачках та боротьбі [41, арк. 128 зв.].

Упродовж 1921 – 1922 рр. у багатьох губерніях України відзначали дні пам'яті К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Святкували також 2 вересня – День врожаю, під час якого проводилися сільськогосподарські виставки, видавалися премії кращим господарствам, здійснювався запис слухачів до сільськогосподарських гуртків [563, с. 168]. У 1931 році в Україні 14 жовтня було офіційно проголошено Днем колективізації та врожаю, хоча це свято подекуди відзначалося й раніше. «Новими святами» для селян також визначалися роковини колгоспів [546, с. 286]. Упродовж 1920-х рр. більшовики змушені були обережно ставитися до бажання національних меншин влаштовувати релігійні святкування. 14 жовтня 1929 року День колективізації та врожаю співпав із єврейським релігійним святом Йом-Кіпур, днем великого посту. Зважаючи на існування серед частини євреїв міцних традицій відзначення цього свята, очільник КомЗСТу вважав за потрібне повідомити керівництво єврейських національних районів про можливість перенесення святкування Дня колективізації і врожаю на інший день у разі виникнення відповідних пропозицій з боку віруючих євреїв [280, с. 29].

Порушення традиційного трудового ритму, узвичаєного чергування буднів і свят, в умовах п'ятирічок стало причиною зникнення релігійних торжеств із публічного життя [278, с. 220]. У єврейських колоніях навіть свято Суботи швидко відійшло у минуле. Щотижневим загальноприйнятим днем відпочинку розпочала вважатися неділя [265, с. 16].

Загалом усі радянські свята були, за рідкісним винятком, надзвичайно політизованими. До свят приурочували клубні заходи, обставлені «привабливо з зовнішньої сторони» та наповнені «елементами інтимного торжества». Партійні

та комсомольські осередки отримували детальні плани виховних заходів та сценарії різних форм пропагандистської роботи (політсуди, співбесіди, диспути тощо) [496, с. 86]. У дні святкування радянських торжеств тоталітарна держава організовувала демонстрації трудящих, а місцеві партійні та комсомольські органи забезпечували їх оркестрами, агітбригадами, а також гаслами та плакатами, що, як правило, закликали працівників до «боротьби за зниження собівартості та до підвищення продуктивності праці». Брати участь у цих демонстраціях мали всі трудящі, особливо передовики виробництва, за відмову прийти на демонстрацію їх суворо карали [153, с. 301].

Нові свята були покликані популяризувати повагу до праці та вихвалити заслуги нової влади у напрямку подолання соціальної і гендерної нерівності. У зв'язку зі святом Міжнародного жіночого дня 8 березня 1931 року у райцентрі Великоянисольського району пройшов урочистий пленум. Після його закінчення відбувся показ кінострічок, а ще згодом хор жінок виконав народні німецькі та грецькі пісні. Наступного дня було влаштовано 21 святковий вечір. Відпочиваючі могли скористатися послугами буфету [8, арк. 86].

Характерною особливістю для села було перетворення навіть святкових днів на робочі. Перше травня 1933 року оголосили «днем ударного засіву». Замість звичайних святкових заходів проводили «польові мітинги». Фактично більшовицькі свята перетворювали на ще один важіль контролю над селянською працею та самими селянами, у селянській свідомості такі «свята» ідентифікувалися як свята для влади та комуністів [546, с. 286-287].

Населення національних меншин із настоогою сприймало заходи влади, що були пов'язані із відзначенням нових свят. Під час офіційних урочистостей, які більшовики намагалися влаштовувати у менонітських колоніях з нагоди святкування червоних дат радянського календаря, місцеві жителі, на противагу, скликали церковні збори [129, с. 174]. Загалом, під час відзначення радянських революційних свят з боку німецького населення спостерігалася досить слабка активність. Це пояснюється тим, що у роки воєнного комунізму радянська влада зарахувала німців, які переважно належали до заможної категорії селян до

«антирадянського елемента», чим і сформувала в етноспільноті негативне ставлення до участі в ініційованих більшовиками святкових заходах [72, арк. 36].

Значні зусилля держава докладала для розбудови інфраструктури національного села, яка цілком слушно розглядалася компартійною верхівкою як передумова його радянзації [497, с. 233]. Прийнята VIII з'їздом програма РКП(б) проголошувала необхідність всебічного сприяння з боку партійних органів радянській владі та населенню в організації розгалуженої мережі народних будинків, які «повинні бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної». В Україні ці заклади (під назвою селянських будинків або сільбудів) розпочали створюватися одразу після встановлення влади більшовиків. Вони стали основними засобами агітації та пропаганди на селі [275, с. 50].

Залишені на забезпечення з фондів громадських об'єднань, багато сільбудів знаходилися в занедбаному стані, їх приміщення використовувалися для господарських потреб. Так, в німецькому Зельцькому районі на Одещині у клубі знаходився кушнірський цех [234, с. 200]. Унаслідок відсутності будівель, збори, які скликалися для проведення різноманітних заходів могли відбуватися у приміщеннях, зовсім непристосованих для їх проведення, або спорудах, що використовувалися для інших потреб, зокрема у школах. На думку вчительського складу єврейської колонії Надійна, що знаходилася у Маріупольській окрузі проведення громадської роботи у навчальному закладі, що мало місце у 1925 році, заважало освітньому процесу [25, арк. 69]. Клуби часто розміщувалися у колишніх культових спорудах.

Стіни сільбудів прикрашали портрети революціонерів, іноді домашнього виготовлення, та стрічки з виведеними фарбою лозунгами, що були написані не лише мовами національних меншин, а й українською [265, с. 17]. Міг висіти барабан, прапор [458, с. 110]. У сільбуді знаходився гучномовець, що використовувався на вуличних зібраннях та «чарівний ліхтар» для демонстрації діапозитивів, що ставав у нагоді приїжджим лекторам для унаочнення та кращого розуміння інформації, яку вони повідомляли селянам [36, арк. 79, 88]. У

клубах демонструвалися кінофільми або виступали духові оркестри та хорові колективи, існували бібліотеки з літературою мовами національних меншин [129, с. 220]. З метою заповнення дозвілля національних меншин до клубів приїжджали пересувні звіринці та агітаційні театральні колективи «синьоблузників» [36, арк. 88]. Репертуар останніх складався з літературно-художнього монтажу, оглядів, сценок, що відбивали виробниче і громадське життя, міжнародні події. Тематика була злободенна, у ній поєднувалися героїка і патетика, сатира і гумор. Назву колективи отримали від робочого костюму – вільної синьої блузи в якій виступали артисти, що відповідало традиційному вигляду робітника на агітплакатах [516].

Охарактеризувати роботу сільбуду ми можемо на прикладі, клубу, що знаходився у с. Юзкун на Мелітопольщині. Клуб обслуговував 200 осіб, мав власну бібліотеку. У її фонді знаходилося 400 книг. Тут щотижня влаштовувалися читання вголос. При сільбуді діяли гуртки лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні. Читалися лекції присвячені санітарній гігієні, історії і практиці кооперативного руху. Матеріальне забезпечення роботи сільбуду здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина. Позитивні зрушення по лінії роботи селянських будинків спостерігалися в німецькому Ландауському районі Миколаївської округи. Якщо в січні 1925 року тут в 4 сільбудах об'єднувалося 400 селян, то в травні ж того року їх кількість збільшилася до 7 з відповідним зростанням членів до 550 осіб. Тут працювали 5 сільськогосподарських гуртків, 11 драматичних, 4 хорових, 2 музичних, було відкрито 4 бібліотеки [234, с. 196].

Клуби прагнули охопити діяльністю селян як у політичному, ідеологічному й економічному житті, так і в повсякденному побуті. Газета «Селянська правда» на Катеринославщині писала: «Ось і наш клуб. Невеликий, камінний флігель, бувший барським будинком. В вікнах світ, значить, збираються. Входю... мене зараз же оховає теплотою... світла і гарна кімната-читальня. Деякі товариші читають газети, брошури, другі грають в шашки, а там в другім кінці кімнати ... про щось споряться» [238, с. 139].

Простір приватного життя штучно звужувався та активно політизувався. На селі запроваджувалися нові форми колективного дозвілля, які мали сприяти владі у справі комуністичного перевиховання мас: народні суди, політінформації, доповіді сільрадівського активу та вчителів, комсомольські вечори, показові суди, театральні вистави мовами національних меншин тощо [497, с. 233]. Жителі сіл приходили до сільбуду послухати лекції лікарів, агрономів, які, однак, відбувалися не з тією частотою, якої бажали досягти більшовики [23, арк. 40]. Так, для жителів Ландауського району Миколаївської округи протягом першого кварталу 1925 року було прочитано 9 лекцій присвячених профілактиці інфекційних захворювань, 6 – на ветеринарні теми та кілька лекцій з агрономії [234, с. 196]. Почасти, роль доповідачів доводилося виконувати притягненим до громадської роботи місцевим вчителям. Заклопотані господарською діяльністю селяни не поспішали йти до сільбуду. На визначену годину збиралася аудиторія у складі п'яти-шести осіб, а то й менше [104, с. 58]. Доповіді мали різне тематичне спрямування. Наприклад, лекції з агрономії були присвячені землевпорядкуванню, сільськогосподарській кооперації, тваринництву, боротьбі зі шкідниками, тракторизації, меліорації тощо. За браком відповідної освіти селяни не могли зрозуміти частину інформації, яку повідомляли необізнані із місцевим побутом доповідачі. Деякі промовці, будучи байдужими до своїх слухачів, навіть не намагалися брати до уваги їх не надто високий рівень освіченості. Іноді, навпаки, поверхова підготовка лекторів заважала налагодити плідний діалог із відвідувачами, яких цікавили запропоновані до розгляду теми.

Місце для сидіння у невеликих за розміром приміщеннях на всіх охочих взяти участь у зборах не вистачало, тому частина присутніх стояла. Відвідувачі уважно слухали виступаючих та кивали головами на знак згоди. Разом із дорослими приходили діти, які, підвищуючи голос, заважали промовцям та публіці, тому їх доводилося повсякчас заспокоювати [132, с. 65].

Під час різноманітних зборів, з якого б приводу вони не проводилися і ким би не влаштовувалися – слухачів повідомляли про необхідність зробити позику

державі. Пояснювалася мета займу, умови підписки та її користь. Одразу розповсюджувалася й агітаційна література відповідного змісту [36, арк. 112].

У другій половині 1920-х рр. у зв'язку з успіхами в розвитку простимульованого кооперацією сільськогосподарського виробництва, особливої популярності набувають організовані при сільбудах сільськогосподарські гуртки. Робота такого гуртка зводилася до чотирьох напрямів: навчальна робота; практична робота у господарстві для перевірки вивченого; робота з мешканцями села; опрацювання сільськогосподарської літератури. Члени гуртка вивчали рільництво, скотарство, переробку сільськогосподарської продукції. Теоретичні знання здобуті слухачем під час гурткової роботи перевірялися на практиці: у себе у господарстві та на дослідних ділянках. Селяни, займаючись в гуртках, мали на меті одне – навчитися краще господарювати.

Робота членів гуртка серед населення активізувалася під час проведення різних важливих сільськогосподарських кампаній: посівної, боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, проведення жнив тощо.

Сільськогосподарські гуртки здебільш проводили дослідницьку роботу, яка була пов'язана зі сортуванням насіння озимини і кукурудзи. Здійснювали досліди, які стосувалися зведення зрошувальних систем, що були актуальними для ведення успішного сільського господарства у цьому посушливому регіоні України. Крім загально позитивного спрямування діяльності сільськогосподарських гуртків їх роботі були притаманні недоліки. Керівниками деяких гуртків були не спеціалісти, а шкільні вчителі: філологи, математики, історики. Якщо довіряти звітам, то кількість гуртків постійно зростала, але реальна кількість членів у них зменшувалася. Деякі гуртки діяли формально оскільки організовувалися виключно за вказівками зверху «згідно плану» [238, с. 136-137].

З «агронеграмотністю» мали покінчити «агропоходи». Вони були покликані покласти початок вивченню агрономічної науки у колгоспах. В агропропаганді, крім лекцій і бесід, широко використовувалися такі форми масової роботи, як

агрономічні суди (над бур'янами, трьохпіллям), вечори запитань і відповідей [350, с. 83]. При клубах створювалися кабінети агротехніки, які знайомили колгоспників з досвідом роботи передовиків сільського господарства, і спрямовували політико-виховну роботу на виконання господарських завдань колгоспу, а агропропаганду пов'язували з дослідницькою роботою хат-лабораторій і дослідницьких станцій [153, с. 295].

Ідеологічне стимулювання праці тоталітарна держава не припиняла ні на хвилину: для цього використовувалися перерви на сніданок та обід, години відпочинку працівників у червоних кутках [153, с. 294].

Під час колективізації до менонітських колоній для організації боротьби з антирадянською агітацією були відправлені відповідальні партійні працівники, які володіли німецькою мовою. Колоністам читали доповіді про п'ятирічний план соціалістичного будівництва, пояснювалося значення політичних термінів, якими оперували більшовики [244, с. 148].

На вимогу партійних організацій сільбуду влаштовували так звані агітаційні суди – своєрідні інсценізовані спектаклі, в яких ролі виконували учасники художньої самодіяльності. «Суди» найчастіше проводилися над «куркулями, які шкодили колективізації», «були ворогами підвищеної врожайності», «експлуататорами наймитів» [350, с. 83].

На початку 1920-х рр. у деяких німецьких колоніях, зокрема Грос-Лібенталі та Фрейденталі, клуби існували лише на папері. Там де актив установ все ж намагався розгорнути культурну роботу, консервативних німців обурювала антирелігійна спрямованість його дій [122, с. 49, 51]. В умовах руйнування традиційних менонітських цінностей вчителі були джерелом розповсюдження старих традицій. Їх діяльність у формі організації дозвілля населення менонітських колоній була важливим фактором збереження самобутньої культури етноконфесійної спільноти. Навколо вчителів гуртувалися групи, що їх влада називала «антипартійними». Святкування релігійних свят, виконання традиційного пісенного репертуару, спогади про минуле, а іноді просто бесіда

про насущні проблеми – за такою програмою місцеве вчительство проводило невеликі зібрання [332, с. 143].

Простором для відпочинку національних меншин часто слугувало не приміщення клубу, а природний ландшафт. Так, меноніти села Орлово, згідно свідчень очевидців, влітку у вільний від роботи час відпочивали у дубовому гаю, який знаходився неподалік села. Чоловіки читали газети, лежачи на прикріплених до дерев, які росли поряд, сітках-качалках. Радянську владу непокоїло те, що у вільний від праці час менонітська молодь не бажала займатися громадською роботою у сільбудах, натомість із задоволенням гуртувалася задля спільного виконання релігійних пісень [245, с. 174]. Значну цікавість німецькі колоністи виявляли до кіно та театру. Після спектаклю молодь полюбляла влаштувати танці [122, с. 51].

Важливу роль у наповненні часу, відведеного для відпочинку національні меншини надавали співу. Німецькі колоністи виконували пісні, переважно, хором, у два голоси. Влітку, вечорами, на вулицях співали компанії неодружених хлопців, які гуртувалися за віковим принципом. В окремих колоніях АМСРР молоді дівчата та хлопці, збираючись у зимні вечори на посидінки, теж співали. Пісенний репертуар німецького села був сформований із трьох пластів: старі пісні, привезені колоністами із Німеччини, які виникли ще у XV – XVII ст.; нові пісні, що проникли у колонії після переселення, переважно із друкованих німецьких пісенників («міщанський романс» XVIII – XIX ст.); пісні власне колоністські, які були складені переселенцями на новій батьківщині упродовж XIX – XX ст. [226, с. 101, 102]. Наприклад, представники старшого покоління німців колонії Ямбург, що знаходився у Дніпропетровській окрузі, використовуючи прийоми орнаментального співу, виконували балади, що мали середньовічне походження. Натомість місцева молодь не знала сучасних німецьких пісень, а співала, у більшості випадків, російські та українські пісні. Поширеними також були частівки-чотиривірші на північно-баварському варіанті середньо-німецького діалекту німецької мови, який був домінуючим у поселенні [100, с. 139]. Меноніти Приазов'я у вільний від роботи час та на свята теж

полюбляли співати та грали на гітарі [245, с. 212]. Серед етноспільнот Півдня України поширеними були духові оркестри, музику яких можна було почути влітку на вулиці. Юні музиканти виконували складні мелодії Шуберта, Вагнера, Чайковського, Паганіні, Глінки [124, с. 18]. На Одещині для обслуговування музичних запитів німців регіону було утворено оркестр відомий як «неаполітанський струнний ансамбль». До його репертуару входили 20 класичних та народних творів – Моцарта, Бетховена, Шуберта, Гайдна, Гулак-Артемівського, а також ораторії на музику радянських композиторів [472, с. 58].

Двадцять років стали періодом масового поширення німого кіно в Україні. Попри те, що існував брак фільмів із субтитрами мовами етноспільнот (зокрема, значна кількість німецьких селян не розуміла написів російською чи українською мовами, що з'являлися на екрані під час перегляду кінострічок) [51, арк. 71-72], у національному селі кінокартини стабільно демонструвалися п'ять-шість разів на місяць. Траплялися випадки коли оператор однієї пересувної кіноустановки мав задовольняти потреби населення одразу кількох сіл [9, арк. 162]. Унаслідок браку джерел електроенергії куплені сільськими громадами стаціонарні кіноустановки тривалий час не задіювалися для кінопоказів [9, арк. 78 зв.]. Тому населення великих сіл, яке було спроможне придбати «стаціонарку» не поспішало відмовлятися від використання пристроїв для демонстрації фільмів пересувної конструкції [9, арк. 20, 20 зв.].

На початку 1920-х рр. оператори кіноустановок послуговувалися західною або російською дореволюційною продукцією [278, с. 292]. Глядачі полюбляли фільми з авантюрним сюжетом, що їх масово виготовляли американські та німецькі кінофабрики [108, с. 6]. Відбувалися покази таких фільмів власного виробництва як «Митя», «Як дбаєш так і маєш», що їх влада визнала шкідливими [9, арк. 162]. виправити ситуацію мала нова радянська кінематографія. У другій половині 1920-х рр. розпочалося активне витіснення західних фільмів із радянського кіноекрану. До 1927 року вони складали трохи більше четвертої частини від загальної кількості кінострічок, що демонструвалися. Перші радянські художні фільми: «Чудотворець», «Дипломатична таємниця», «Палац і

замок», створили серйозну конкуренцію західним і дореволюційним. Особливою популярністю користувався фільм режисера І. Перестіані «Червоні дияволенята» [278, с. 293]. Одночасно влада започаткувала створення національних кіностудій, зокрема, «Немкіно». Її працівники змонтували низку кінохронік та кіножурналів, випустили художню стрічку «Мартин Вагнер». Однак фільми студії мали низький художній і технічний рівень та не окупалися [235, с. 173]. Оскільки кіносеанси у селі відбувалися приблизно раз на тиждень, послідовний показ нецікавих фільмів (зазвичай виготовлених приватними фірмами) впливав на зменшення кількості відвідувачів кінопоказів. Унаслідок цього акцентувалася увага на художніх кінокартинах, які знімали провідні радянські кінофабрики. Більшовики вважали, що кіно поряд із радіо було досить дієвим засобом проведення політосвітньої роботи [113, с. 6]. Важливого політичного значення також надавалося виданню світлових газет, що базувалися на матеріалах із місцевого життя [9, арк. 162]. Тому суцільна кінофікація національного села була пов'язана із пропагандистськими функціями стрічок, які мали демонструватися на екранах. Наприклад, фільм «Гей весна йде», що був знятий на початку колективізації з метою залучення селянства до весняної засівної кампанії, демонструвався протягом усього року [9, арк. 162]. Однак більш ніж 60% глядачів оцінювали кіно лише як розвагу. Їм було байдуже до ідейного змісту фільмів [278, с. 293].

Поступово, упродовж 20-х рр. ХХ ст. зростала кількість популярних серед національних меншин драматичних гуртків. Проте найбільшою перешкодою в роботі цих гуртків була відсутність приміщень, необхідних для репетицій та показів [238, с. 138]. Будівлі сільських театрів, які зводилися для обслуговування культурних потреб національних меншин, нагадували кам'яні клуні. У приміщенні такого закладу стояли лави, а в кутку знаходилася дерев'яна сцена, яка мала дещо примітивний вигляд. Вона була надто малою, тому не всі актори отримували можливість грати у п'єсах з багатьма дійовими особами – режисерам доводилося вдаватися до імпровізації. Замість картонних декорацій на сцені розміщувалися дві рами, обтягнуті тонким полотном, через яке було видно увесь

закулісний побут. Одна рама символізувала двері, інша – вікно. Коли перед такою рамою ставили стіл, а на ньому миску, то це була хата. Коли ж там ставили лаву і амвон, то це був англійський парламент. Щоб зобразити садок або ліс зачиняли «вікно» та «двері» [132, с. 55-57, 140].

Влада пильнувала за змістом роботи, і для контролю за репертуаром сільських самодіяльних артистів була створена спеціальна науково-репертуарна рада, яка упродовж 1923 – 1924 рр. переглянула близько 2 тис. творів різних авторів. Серед дозволених, або як зазначалося в тогочасних партійних документах «рекомендованих» творів особливою популярністю користувалися п'єси М. Куліша «97» та «До третіх півнів» Я. Мамонтова. Публіка охоче відвідувала агітаційні одноактні вистави на злободенні теми, деякі революційні п'єси. Артисти не гребували і постановкою власних інсценівок, скетчів і п'єс. Як правило, написані у сільбудах і хатах-читальнях п'єси були досить примітивними, схематичними, не доведеними до логічного кінця, мали низьку якість виконання, однак все ж користувались популярністю, оскільки здебільшого вони так чи інакше торкалися злободенних місцевих тем.

Драматичні гуртки які отримували кошти від своїх вистав, витрачали їх на обладнання приміщень, декорації, на вбрання, макіяж і перуки. Проте сільські актори не вмiли ані гримуватися, ані одягатися. «Було б доцільно... навчить гримувать, аби цей бік справи не викликав сміху у глядачів, коли борошно уявляє собою сивину, а сажа вуса, треба б допомогти перуками» – писала Харківська газета «Вісті ВУЦВК» [238, с. 138].

Починаючи з другої половини 1920-х рр. урізноманітнити дозвілля поліетнічного населення Півдня України була покликана низка пересувних, або, як тоді казали, «мандрівних» театрів, які мали стати «борцями за пролетарське мистецтво та більшовицькі темпи соціалістичного будівництва» [472, с. 58]. Оскільки на селі майже зовсім були відсутні професійні працівники мистецтва, сільська інтелігенція відіграла провідну роль у керівництві колективами народної творчості та, насамперед, художньою самодіяльністю селян. Для багатьох сільських ентузіастів керівництво народними театрами, агітбригадами

та іншими самодіяльними колективами стало фактично другою професією [153, с. 290]. Репертуар колективів був розрахований на масового глядача. У ньому переважали побутові вистави з використанням тематики тогочасного життя – сільських буднів, кооперативних відносин, торговельних стосунків, антирелігійної пропаганди тощо. Для музичного супроводу п'єс використовували народні пісні й танці.

Починаючи з 1926 року на Мелітопольщині була сформована Болгарська пересувна театральна трупа. Переважна кількість акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, які ставилися трупю, планувалися по сезонах. Ціни на квитки були символічними, жителі незаможних сіл Діанівка та Федорівка відвідували вистави безкоштовно [532, с. 122-123].

У серпні 1931 року в Сталіндорфському районі розпочав діяльність Єврейський державний робітничо-колгоспний театр. Актори театру допомагали культбригадам колгоспів видавати настінні газети, займалися впорядкуванням фондів колгоспних бібліотек, розповсюджували атеїстичну та агротехнічну літературу, організовували драматичні та хорові гуртки. Навесні 1932 року театр об'їхав 10 сільрад району. У кожній сільраді з метою мобілізації колгоспників для швидкого та якісного проведення засівної кампанії члени театру організовували демонстрації-мітинги під час яких показували вистави та співали революційні пісні [123, с. 10-11].

У травні 1933 року для гастролей населеними пунктами німецьких національних районів було утворено Одеський німецький робітничо-колгоспний театр. Оскільки вистави театру були зорієнтовані на німецькомовного глядача всі вони ставилися німецькою мовою. Тому російські та українські п'єси, які обласним репертуарним комітетом були рекомендовані для показу, перекладали. Колектив театру складався як з професіоналів, так і самодіяльних акторів, причому дуже молодих – віком від 17 до 27 років. До репертуару театру входили драми, комедії і трагедії німецьких, англійських та французьких класиків – «Отелло» В. Шекспіра, «Емілія Галотті» Г. Лессінга, «Позірний хворий»

Ж.-Б. Мольєра, а також п'єси радянських авторів, зокрема «Честь» Г. Мдівані [472, с. 58].

З 1920-х рр. у селах збільшилася кількість бібліотек. Проте час їх роботи не був сталим. Унаслідок цього книги у читачів могли затримуватися на кілька місяців [49, арк. 30]. Досить часто фонди книгозбірень складали примірники, які раніше перебували у власності поміщиків. Унаслідок цього зміст більшості наявних книг, на думку більшовиків, мав не надто цікавити заклопотаного роботою на землі селянина. Більшовицькі пропагандисти рекомендували селянам читати літературу політико-економічного, природничого та сільськогосподарського спрямування, якої, однак, бракувало у сільських бібліотечках. Їх фонди не були надто великими та нараховували 300-400 одиниць зберігання. Лише деякі книгозбірні мали у своєму розпорядженні більш ніж 2 тис. книг [122, с. 50]. Бібліотекарі скаржилися на брак літератури національними мовами. У середині 1920-х рр. німецькі читачі Маріупольської округи були позбавлені доступу до сучасної німецької літератури, а євреї колонії Равнополь, яка знаходилася в межах цієї ж адміністративно-територіальної одиниці, змушені були послуговуватися виключно російськомовними книгами [25, арк. 47, 73]. Навіть у жовтні 1927 року в сільських бібліотеках Первомайщини майже не було книг надрукованих рідною для їх жителів мовою. Архівні документи натякають на факти існування прикрих випадків, коли до бібліотек, що обслуговували польське населення України, потрапляли книжки надруковані німецькою мовою, а до книгозбірень німецьких районів навпаки – польськомовні [51, арк. 33]. Держава намагалася забезпечити бібліотеки насамперед ідеологічною літературою. У 1925 році видавництво «Червоний шлях» надрукувало для сільбудів 11 брошур німецькою мовою, серед них 6 були перекладами ленінських робіт, 4 – сільськогосподарської тематики та одна – антирелігійної. Центральне бюро німецької секції ЦК КП(б)У замовило 20 комплектів книг німецькою мовою з історії Комуністичної партії та ленінізму. Забезпечення книгами мовами національних меншин сільбудів, літературний фонд яких у середині 1920-х рр. складав 500 тис. екземплярів, зростало

повільними темпами – у 1926 році на 1,4%, у 1930 році ще на 1,5% [234, с. 197-198]. Незважаючи на брак німецькомовної літератури її реалізації та розповсюдженню заважали високі ціни на книги та відсутність розподільного апарату і книжкових полиць у сільбудівських бібліотеках [69, арк. 34]. У менонітському середовищі існуючу лакуну швидко заповнювала релігійна література, яка надходила з Німеччини та Канади [271, с. 25]. Поступово ситуація змінювалася. У 1930 році на зберігання у бібліотеці, що знаходилася при сільбуді німецької сільради Нейгофнунг Бердянського району Маріупольської округи перебувало 730 німецьких книг, 878 російських та 246 українських. Проте бракувало постійних читачів, було оформлено лише 42 абонементи. До того ж німці взагалі не читали україномовних книг [36, арк. 88]. У Зельцькому районі існувало три бібліотеки, книжковий фонд яких упродовж 1925 – 1935 рр. зріс з 3275 до 8719 книг. Протягом десяти років втричі збільшилася і кількість постійних читачів – з 370 до 1105 осіб [105, с. 20]. Попри заходи радянської влади у напрямі створення умов для забезпечення доступу громадянам країни до літератури значна частина населення узагалі не читала. Певним чином це було пов'язано із соціокультурними особливостями населення [278, с. 286].

Отже, дозволя сільського населення національних меншин Півдня України упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. розпочала організовувати радянська влада, яка, розгорнувши у сільбудах пропагандистську роботу, намагалася відірвати етноспільноти від традиційних форм заповнення вільного від роботи часу. Влада вважала за необхідне релігійні свята замінити новими, радянськими святами – загальноколгоспними, виробничо-побутовими та громадськими. Шляхом створення мережі бібліотек, сільських театрів, різноманітних гуртків самодіяльної творчості більшовикам вдалося підірвати рутинність повсякденного життя селянства етноспільнот. За посередництва кіно, вистав та книги радянська влада вдавалася до прищеплення поліетнічному селянству південноукраїнського регіону комуністичної ідеології.

4.3. Релігійне життя за умов державного атеїзму

Південь України здавна був поліконфесійним регіоном із розгалуженою мережею етнорелігійних громад іудеїв, католиків та протестантів різного спрямування.

У 1925 році 292 іудейські громади, 23,5% від їх загальної кількості в Україні, знаходилися на території Одеської та Катеринославської губерній [249, с. 810]. У кінці 1920-х років на території Миколаївської округи було зареєстровано 42 іудейські громади. Хоча більшість синагог, які утримували ці громади знаходилося у містах, були серед них й сільські [492, с. 49]. У 1925 році на Півдні України діяли 92 римо-католицькі громади (зокрема в Одеській губернії – 62), які переважно формувало населення німецької національності [248, с. 142]. У південноукраїнському регіоні також функціонувало близько ста лютеранських громад. У Катеринославській губернії знаходилося 52 менонітські релігійні громади. Близько 80% болгар південноукраїнського регіону були віруючими. Тільки у Цареводарівському районі 1924 року діяли 22 церкви і 1 молитовний будинок, існували 23 церковні громади, з яких 17 були православними та 2 баптистськими [333, с. 143]. Релігійні звичаї та світогляд пронизували всю духовну культуру греків. У 1925 році в Донецькій губернії нараховувалося 27 православних церков, парафіянами яких були переважно греки [432, с. 93].

Віруючі були об'єднані в релігійні громади, які забезпечували передачу духовного досвіду наступним поколінням та сприяли непорушності традицій. На рівні общини відбувався ідеологічний вплив на віруючого та виховання його в релігійному дусі. Культурні громади німців, особливо менонітів відзначалися замкненістю. Останні окрім одноплемінників більше нікого не приймали до свого оточення та суворо карали тих хто наважився залишити громаду [103, с. 155]. Єврейське канонічне право надає перевагу спільній молитві над індивідуальною. Вважається, що разом іудеї будуть молитися за благо всієї громади, а індивідуально – лише за власне благополуччя. Тож неабияке значення у житті віруючих євреїв Півдня України посідала община – міньян. Міньян

формувало не менше десяти осіб чоловічої статі. Ця мінімальна кількість віруючих була запорукою успішного здійснення богослужіння та гарантувала належне проведення релігійного церемоніалу [492, с. 69]. Аводас га-Шем, буквально «відданість Імені [Бога], була визначальним принципом єврейського релігійного життя. Дорослий чоловік-єврей починав звичайний день із ранкових молитов уже на світанк або одразу після нього. Винятково набожні з них спершу занурювалися в ритуальний басейн – мікве. Ранкові молитви займали майже 40 хвилин (трохи довше в понеділок і четвер, коли уривки Тори читали публічно), а пообідні та вечірні майже 15 хвилин кожна.

Жінки рідко відвідували ці обов'язкові молитви. Оскільки традиційний іудаїзм звільняв їх від необхідності дотримуватися більшості позитивних, зобов'язальних заповідей, визначених за часом, таких як ранкові молитви, що мають бути прочитані тільки вранці. Незважаючи на те що єврейська жінка відігравала другорядну роль в іудейській громаді її віра перебувала на одному рівні з релігійністю чоловіків. Хоча жінки й не були зобов'язані дотримуватися жорсткого розкладу спільних молитов, єврейський закон усе ж вимагав від них приділяти певну кількість часу особистим молитвам, загальною темою яких було звеличення Господа, далі йшли особисті прохання і на завершення – висловлення вдячності. Жінкам дозволялося читати свої власні спонтанні молитви чи звернення [138, с. 35-36]. В одній із статей часопису «Коммунистка» за 1921 рік стверджувалося, що революційний світогляд знаходився за межами світобачення єврейки: «Вона вважає розбещеністю шлюб, укладений без «хупи» (весільного балдахіна; зневажає дівчину-матір); вважає громадянське розлучення недоконаним без благословення рабина; робить своїм дітям-хлопчикам обрізання; намагається хоча б на короткий термін влаштувати свого сина у релігійну школу; дотримується ритуальних вимог харчування; прибиває до одвірка будинку «мезузи» (шматочки пергаменту з молитвою), щоб зберегти дім від злих духів; на Судний день постує і проводить цілий день в синагозі [256, с. 186].

Важливе значення для функціонування релігійної громади мала культова споруда. У центрі німецьких поселень знаходилися кірхи, більшість яких було зведено ще у XIX ст. Збудовані у неороманському та неокласичному архітектурних стилях монументальні кам'яні споруди з гострим шпилем здіймалися над житловими будинками та були помітні здалеку [351, с. 23]. Багато культових споруд було спроектовано за зразком Гейбуденського молитовного будинку (Західна Пруссія), деякі проекти доповнені дзвіницею. Незадовго до встановлення радянської влади у німецьких колоніях Півдня України завершився перехід до будівництва молитовних будинків у неоготичному стилі: склепінчасті вікна замінили вікнами готичного зразку [315, с. 165].

Серед єврейського віруючого населення було поширене благодійництво. Напівлегально діяли нічні притулки, товариства піклування за німечинами [254, с. 26]. Для поповнення фондів різноманітних філантропічних спілок, на зразок «товариства допомоги бідним нареченим», іудеї надавали чималі кошти [254, с. 81].

Німецькі релігійні громади різних конфесій теж проводили благодійницьку діяльність серед потребуючих допомоги односельців. Благодійний збір коштів, одягу та продуктів харчування проводився під час молитовних зібрань. Обсяг пожертв фіксувався у прибутково-видаткових книгах відповідно до встановленого радянською владою порядку [91, арк. 17].

Глибока релігійність німецького населення Півдня України у поєднанні з потребою в постійній духовній опіці примушувала священнослужителів бути досить мобільними. Окремі представники кліру на прохання віруючих віддалених релігійних громад досить часто здійснювали культові відправи за межами свого постійного місця перебування. У 1927 році на Одещині пастор гросс-лібентальської громади А. Кох частково обслуговував Александерфельдську, Нейбурзьку, Петарстальську, Френдентальську та Карлстальську громади [93, арк. 60]. Католицьке духовенство користувалося неабиякою повагою німців, особливо жінок. Наприклад, одному арештованому

священику віруючі постійно передавали продукти харчування, а від органів радянської влади вимагали його звільнення, причому зверталися з цим проханням цілі групи осіб [85, арк. 61]. У хортицьких менонітських колоніях у 1927 році 61 священик здійснював покладені общиною обов'язки безкоштовно і тільки 7 старших проповідників частково фінансувалися парафіянами [315, с. 264].

Релігійне життя німців Півдня України підтримувало кілька культурно-релігійних громадських об'єднань. У 1925 році священик Ф. Кун у Запорізькій окрузі створив 2 релігійних гуртки. Перший із них, який отримав назву «Діти святої Марії», об'єднував 30 дівчат у віці від 18 до 23 років. Діяв гурток після богослужіння у п'ятницю та щонеділі. Його членам заборонялося відвідувати громадські розваги, спілкуватися з хлопцями до шлюбу. На відміну від інших дівчат приходу, члени товариства, йдучи до храму, вдягали білі спідниці, синій пояс та прикріплювали спеціальний значок. Під час вінчання дівчата, які входили до гуртка займали почесне місце перед віттарем Діви Марії. Другий гурток об'єднував майже всіх жінок приходу. Його заняття теж проводив пастор після закінчення загальних богослужінь [550, с. 103]. На території Карл-Лібкнехтівського району Миколаївської округи в колоніях Зельц, Шпеєро, Карлсруе теж існували релігійні товариства схожого типу, до кожного з яких входило близько 50 дівчат та жінок віком від 16 до 35 років. Ксьондз раз або двічі на місяць збирав членів гуртка у приміщенні костюлу чи у себе вдома, де переповідав історію життя Діви Марії. Священик повчав жінок бути відданими своїм чоловікам та забороняв читати книги антирелігійного змісту [87, арк. 29]. Серед католицького населення Мелітопольської округи з метою поглиблення його релігійно-морального виховання існували гуртки «Францісканер» і «Розенкранц», які крім молоді об'єднували чоловіків та жінок старшої вікової групи [248, с. 143].

Більшовики змушені були рахуватися із наявністю релігійного чинника у середовищі національних меншин, і тому вдаватися до опосередкованих методів антирелігійної роботи. Важливим елементом боротьби з релігією вважалося

позбавлення виборчих прав священнослужителів, бо це зменшувало можливості служителів культу брати участь у громадському та економічному житті населення та створювало певні перепони щодо здійснення пастирських обов'язків [315, с. 264].

У євреїв та німців південноукраїнського регіону освіта і релігійне виховання були тісно пов'язані між собою. Тому досить часто школа та храм знаходилися в межах однієї будівлі. Таке сусідство порушувало положення прийнятих законодавчих актів та було принципово неможливим в ідеологічному та політичному сенсі. Тому місцева влада досить грубо втручалася в релігійне життя етноспільнот, конфісковуючи молитовні будинки під школи. Подібні дії ображали релігійні почуття церковного активу, однак, з урахуванням реалій тогочасного життя (відсутністю шкіл, навчальних класів тощо) факт передачі молитовних будинків під школи, можна було, якщо не виправдати з моральної точки зору, то, принаймні, зрозуміти, оскільки зазначені школи призначалися для навчання дітей тих же самих віруючих. Проблема загострювалася тим, що у низці випадків, конфісковані споруди передавалися на потреби, що були далекі від освіти [474, с. 78].

Національні меншини Півдня України потерпали від антирелігійної пропаганди більшовиків, яка особливо посилилася з кінця 1920-х років та була складовою більш ширшого явища – культурної революції – трансформації світоглядних цінностей та побуту населення СРСР у відповідності до оголошеного Сталінін у рік «великого перелому» курсу на пришвидшене досягнення соціалізму. Головними постулатами більшовицької влади стало подолання старих традицій, звичок, «забобонів» з метою залучення селян до державного і господарського будівництва, оскільки для того, щоб виховати нову радянську людину та змусити її працювати без матеріального заохочення, керівництво ВКП(б) та КП(б)У перш за все почало різко виступати проти релігії, несумісної з догматами марксизму-ленінізму [153, с. 300]. Будь-які вияви релігійності в просторі радянської повсякденності маркувалися як аномалія. Принципи християнської моралі не використовувалися як основа для побутової

поведінки [278, с. 223]. Оскільки завданням комуністичної влади стало прищеплення молодому поколінню атеїзму та антирелігійного цинізму, під час релігійних свят у культосвітніх закладах проводилися різні антирелігійні бесіди, лекції, вистави. Такі «лекції» зазвичай не містили жодних наукових обґрунтувань, а зводились до брутально-лайливого висміювання релігійних звичаїв народу. Культосвітні заклади переважно виконували відведену їм тоталітарною системою роль – були центрами комуністичної ідеології та агітації за колгоспний лад, антирелігійної та антицерковної діяльності [154, с. 405].

Ще упродовж 1920-х років влада намагалася корегувати позахрамове релігійне життя віруючих про що свідчить витяг із складеної у липні 1925 року «Доповіді про стан німців-колоністів»: «За своїми звичаями шлюб-бракосполучення з богослужінням відбуваються у будинку нареченої, похорони з богослужінням теж на дому – були заборони цих обрядів в приватних будинках» [474, с. 79]. До 1924 року менонітам заборонялося збиратися для щоденних біблійних співбесід, які взимку почергово влаштовували віруючі у власних будинках; влада не дозволяла любительським хорам віруючих проводити репетиції [61, арк. 185]. Подібне втручання викликало у прихильників церкви зворотню реакцію. Релігійно налаштовані німці бойкотували заходи, до участі в яких прибічники радянської влади намагалися залучати колоністів. Священик, який виконував свої душпастирські обов'язки в німецькому поселенні Маршенське Горностаївського району Херсонської округи наказав охоронцеві сільради щовечора о восьмій годині трубити у ріжок, що було сигналом для молоді швидко повертатися додому, молитися та лягати спати. На порушників встановленого правила чекало покарання – відлучення від євхаристії. На цьому ґрунті у вересні 1924 року трапився прикрий для місцевої влади випадок. На заклик сільського голови з приводу організації молодіжного зібрання ніхто не відреагував. Жителі села коротко визначили причину відсутності громадської активності: «Патер оберігає молодь від ересі» [72, арк. 170]. У листопаді 1927 року в контрреволюційній діяльності було звинувачено лютеранського пастора, який обслуговував віруючих Спартаківського району.

Причиною притягнення священика до кримінальної відповідальності стало те, що він під час святкування десятої річниці «жовтневої революції» влаштував похорони небіжчика. Калатання дзвонів у поєднанні з галасом віруючих, які супроводжували домовину із тілом померлого заглушили промову більшовицького оратора, внаслідок чого той мав припинити ювілейний мітинг [94, арк. 16].

Восени 1929 року в Запоріжжі, у єврейських колоніях Новозлатопільського району було проведено антирелігійний похід. Організувати марш допомогло товариство «Гезкульт», яке спеціально для цієї мети створило комісію. Вона на засіданні 14 вересня 1929 року розглянула «План проведення культпоходу під час єврейських релігійних свят у жовтні 1929 року», який містив положення про створення осередків «Гезкульту» на підприємствах та установах міста; наради культактиву з цього питання; організацію антирелігійного вечора в клубі робітників радянської торгівлі; виголошення доповіді про єврейські осінні свята; розповсюдження антирелігійної літератури. Після цього президія Запорізької окружної ради Союзу воєвоєничих безбожників розглянула «Попередні підсумки антирелігійного маршу під час осінніх єврейських свят». Як досягнення відмічалось, що в Запоріжжі у день свята вийшло на роботу 97% євреїв-робітників, а у колонії Новодарівка – 98% [101, с. 23]. Швидко засвоєння єврейською молоддю комуністичних ідеалів, яка у дитинстві сповна відчувала тягар дотримання численних приписів іудаїзму, сприяло поширенню в етноспільноті радянського типу світського побуту. Першими атеїстами стали активісти, члени партії і комсомольці. Діти, молодь, яка навчалася в радянській школі, без зволікання відмовлялися від іудаїзму. Припинялося навчання в хедерах при синагогах, які й самі поступову припиняли діяти, порідшало проведення обрядів обрізання у немовлят, «бар-міцви» (обряд посвячення 13-літнього хлопця у дорослого). Проте релігійність старшого покоління була незмінною або ж повільно згасала. Віруючі продовжували збиратися для молитви в житлових будинках [241, с. 57].

Німецьке духовенство та віруючі Півдня України навіть за найтяжчих утисків намагалися чинити опір антирелігійній політиці більшовиків, яка під час колективізації виявлялася не лише у ліквідації культових споруд, а й у насадженні не характерного для колоністів способу проведення дозвілля. Католицькі священнослужителі продовжували забороняти молоді відвідувати клуби, читати радянську періодику. Категорично налаштовані віруючі жінки вдиралися до клубів та забирали звідти своїх дочок [106, с. 20]. У с. Гофенталь Калініндорфського району батьки забороняли дітям відвідувати читання, що їх організовував вчитель [280, с. 20]. Будучи захисниками принципів общинного співжиття, німецькі патери відмовляли молодь від вступу до піонерорганізації та комсомолу, а тих осіб які вже перебували у лавах комуністичного руху злісно засуджували як руйнівників традиційних суспільних відносин. У червні 1931 року в колонії Кандель духовенство спровокувало бійку між прихильниками церкви та її ворогами в особі членів Союзу войовничих безбожників. Німецький клір задля збереження у колоніях традиційного укладу життя закликав віруючих усіяко ігнорувати прихильників радянської влади, навіть відмовлятися від спілкування з ними [106, с. 20]. Активність духовенства і міцність релігійних позицій у німецьких поселеннях засвідчували прояви дискримінації господарського та громадського характеру стосовно колоністів, які були виключені або самотійно залишили релігійну громаду. Бойкоту зазнавали також ті, хто перебував в опозиції щодо громади та боровся проти існуючих в общинах релігійних правил [72, арк. 170].

З поглибленням колективізації у лютеранських та менонітських колоніях південноукраїнського регіону, яку супроводжувало розформування зареєстрованих об'єднань віруючих та перепрофілювання культових споруд у відповідності до потреб соціалістичного культурного будівництва, релігійне життя німецькомовних протестантів регіону змушене було майже остаточно переміститися до приватних будинків. Релігійні угруповання абендліхтерів та бетбрудерів, які з початку 1930-х рр. розпочали діяльність у Спартаківському районі сформували члени лютеранського активу зачинених храмів. Молитовні

зібрання віруючі проводили невеликими групами вдома. Збори розпочиналися зі співу псалмів, далі йшла проповідь, до якої по черзі долучалися присутні чоловіки, закінчувалося служіння абендліхтерів спільним виконанням релігійних гімнів. Проведення будь-яких обрядів, окрім хрещення, члени громади не здійснювали. За відсутності духовенства, яке з початком колективізації було репресоване, частину його душпастирських обов'язків перебрали на себе бетбрудери. Виконуючи роль світських намісників знищених більшовицьким режимом священиків, члени угруповання спілкувалися з віруючими на релігійні теми та займалися духовним наставництвом [107, с. 28, 29].

Отже, релігійне життя національних меншин Півдня України 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. характеризувалося, з одного боку, намаганням зберегти свої етноконфесійні традиції, а з іншого – наступом більшовицького режиму на права віруючих з метою докорінної трансформації їх повсякденного життя. Активна діяльність духовенства, розвиток благодійництва та функціонування розгалуженої мережі релігійно-просвітницьких осередків протягом 20-х рр. ХХ ст. допомагало культовим громадам зберігати автентичний побут у боротьбі з атеїстичною пропагандою та адміністративними заходами радянської влади. Оскільки більшовики з кінця 1920-х рр. не лише поглибили масову антирелігійну пропаганду, а й розгорнули масштабну кампанію закриття культових споруд, що супроводжувалася репресивними заходами відносно кліру, віруючі змушені були розпочати задоволення повсякденних релігійних потреб переважно вдома.

Висновки до розділу 4

У багатонаціональному середовищі Півдня УСРР між представниками окремих етноспільнот виникали конфлікти з приводу землекористування, поштовхом до розгортання яких слугував відмінний набір соціокультурних ознак антагоністів. Особливого поширення набув антисемітизм, який значно загострився не лише внаслідок колонізації євреями земельних фондів Степової

України, а й був зумовлений негативним ставленням населення до перебування представників етноспільноти при владі.

Суспільні настрої національних меншин Півдня України відзначалися невдоволенням владою та її діями. Таке ставлення було викликане несправедливим розподілом матеріальних ресурсів у середовищі громад, антирелігійною політикою більшовиків, компрометуючими вчинками сільських активістів та радянських посадовців. Пом'якшити існуючу ситуацію під час проведення виборів до рад етноспільноти намагалися шляхом ігнорування провладних та висування власних, зацікавлених у розвитку економічних потужностей села кандидатур. Найбільш послідовними у протидії більшовицькому впливу виявилися меноніти. Щоб поліпшити ситуацію представники цієї етноконфесійної спільноти покладалися у вирішенні внутрішніх проблем на власну незалежну від влади громадську організацію або вдавалися до виїзду за кордон. Важливим елементом насадження комуністичної ідеології у свідомість селянства національних меншин була преса, що з пропагандистською метою видавалася різними мовами та розповсюджувалася у місцях компактного проживання етноспільнот.

Національні меншини Степової України бурхливо відреагували на колективізацію. Жителі колоній були ініціаторами формування та поширювачами інформації антирадянського змісту. Етноспільноти вдавалися до відкритих форм непокори владі, які переростали у масштабні селянські повстання. Набули розповсюдження жіночі виступи проти примусової праці у колгоспах.

Важливим компонентом повсякденного життя етноспільнот було дозвілля, наповнити яке більшовики воліли ідеологічним змістом. Запроваджуючи «червоний календар», радянська влада намагалася витіснити із життя національних меншин практику відзначення традиційних релігійних свят та залучити населення до участі у заходах, що відбувалися з нагоди нових революційних торжеств. Розгорнути повномасштабну агітаційну роботу на селі, заповнюючи дозвілля національних меншин різноманітними діями

пропагандистського характеру, більшовики намагалися в сільбудах. Популярною формою проведення вільного від роботи часу у середовищі національних меншин України, був перегляд кінострічок та вистав, що також відповідало і прагненням держави.

На Півдні України існувала розгалужена мережа релігійних громад, які формували німці, що сповідували католицизм і протестантизм (лютеранство та менонітство), греки і болгари, які належали до православ'я та євреї-іудеї. Релігійна община була осередком в межах якої за участі священників віруючі задовольняли власні духовні потреби. Важливе значення для життєдіяльності релігійної громади мала культова споруда, адже в ній проходили богослужіння. Упродовж 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. віруючі стали заручниками зростаючого натиску влади на свої релігійні права. Під впливом накладення заборони на виконання релігійних обрядів, переслідування духовенства, антирелігійної пропаганди, закриття культових будівель духовна сфера повсякденного життя селянства національних меншин Степової України зазнала помітної трансформації. Залякані віруючі змушені були відмовлятися від виконання релігійних практик або вдаватися до напівлегальних форм богослужіння.

ВИСНОВКИ

Проведений комплексний аналіз повсякденного життя сільського населення етноспільнот Півдня України 20-х - першої половини 30-х рр. ХХ ст. продемонстрував багатогранність окресленої проблеми. Наукова важливість і актуальність для сучасної української історичної науки виконаного дисертаційного дослідження підтверджується отриманими результатами й висновками.

– Багатьом процесам минулого, які розгорталися упродовж міжвоєнного періоду в підрадянській Україні історики вже багато років приділяють чимало уваги. Зокрема, огляд історичної літератури свідчить про значний обсяг дослідницької роботи, яку було виконано у процесі визначення місця національних меншин у вітчизняній історії. Дослідниками минулого написано сотні статей та монографій, в яких розглянуто початковий етап облаштування етноспільнот на території України, встановлено характер самодержавної та більшовицької політики відносно меншин, їх правове та економічне становище тощо. Рівень об'єктивності викладеного на сторінках праць матеріалу залежав від часу, коли їх було написано. Історіографічний процес пройшов шлях від ідеологічної ангажованості радянської доби через докорінну зміну усталених візій наприкінці 1980-х рр. до цілком нової парадигми наукової розробки проблеми у період незалежної України. Проте повсякденне життя національних меншин Півдня України ще й досі не знайшло належного висвітлення та аналізу в науковій літературі. У процесі роботи над дисертацією було залучено значний масив архівних джерел. Їх вдалося віднайти у фондах двох центральних та трьох регіональних (Державних архівів Запорізької, Одеської та Херсонської областей) архівосховищ. Уведені до наукового обігу документи, з одного боку, надали змогу відтворити найрізноманітніші аспекти повсякденного життя сільського населення національних меншин південноукраїнського регіону 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст., а з іншого, виявили неузгодженість змісту частини матеріалів із спогадами учасників подій. Оскільки історики повсякденності

досліджують цілий комплекс проблем, що стосуються найрізноманітніших аспектів людського буття: матеріальну культуру, суспільні настрої, взаємини у родині та громаді, теоретико-методологічна база цього напрямку має власні особливості. Вона вимагає використання як спеціальних історичних методів наукового дослідження так і методів інших соціогуманітарних наук. Її методологія споріднена з теоретичними надбаннями культурної антропології, усної історії, історії ментальностей, мікроісторичних та гендерних студій.

– Болгари, греки та німці, які упродовж 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. населяли Південь України з'явилися у цьому регіоні в останній чверті ХVІІІ ст., тоді як євреї розпочали колонізацію степу спершу в середині ХІХ ст., а потім, з новою наснагою за сприяння радянської влади та закордонних благодійницьких організацій, у 20-х рр. ХХ ст. Більшість сільського населення етноспільнот південноукраїнського регіону мешкало в межах національних районів, що були створені більшовиками з метою регламентації повсякдення їх жителів шляхом виконання розпоряджень радянської влади. Факт існування значної кількості заможних господарств серед національних меншин Степової України став причиною ворожого ставлення більшовиків передусім до німців та болгар, проте не був визначальним для формування повсякденного життя селян різного достатку. Мова, яка визначала комунікативні можливості мультикультурного населення Півдня України та була важливим консолідуючим чинником, відображала творення нової повсякденної дійсності. Тому вона не була сталою і постійно розвивалася. Поступово до вжитку національних меншин потрапляли раніше невідомі слова, використання яких зумовлювалося творенням нової суспільної дійсності. Не дивлячись на спільне етнічне походження, німці спілкувалися різними діалектами однієї мови, євреї використовували у залежності від ситуації ідиш або іврит, а греки, взагалі, поділялися на «елінів» і «татар», які не розуміли мов один одного.

Усі етноспільноти за винятком частини німців, що не бажали встановлювати тісні контакти із навколишнім населенням, у якості мови міжнаціонального спілкування використовували переважно російську.

Означена ситуація була зумовлена національною політикою царського уряду, що передбачала поширення російської вченості у середовищі етноспільнот. Внаслідок цього частина жителів регіону негативно сприймала заходи радянської влади щодо запровадження у школах вивчення національних мов, обґрунтовуючи свою думку їх обмеженими соціалізуючими можливостями.

– Кожна національна меншина південноукраїнського регіону мала низку притаманних тільки їй ознак, до яких крім мови входили ще звичаї, суспільні уявлення та релігійні практики. Громада, існування якої визначала наявність міцних комунікативних зв'язків між її членами, почасти родинного характеру, належно забезпечувала передачу культурного коду від старшого покоління до молодшого, а отже сприяла непорушності традицій народів Степової України та збереженню їх самобутності. Община була осердям повсякденного життя національних меншин. Вона, завдячуючи дії принципу кругової поруки, здійснювала вплив на кожного свого члена, займалася вихованням його в дусі відповідних традицій, забезпечувала йому здобуття матеріальних благ і створювала умови для реалізації духовних потреб. Аби за посередництва колгоспної системи примусити селян постачати сільськогосподарську продукцію державі більшовики пошкодили структуру громади, вилучивши із її складу схильних до опору радянській владі заможних членів. Сім'я була тією структурою всередині якої розігравалося більшість побутових сцен. Сімейна повсякденність у національних меншин визначалася статево-віковою ієрархією з контролем глави сім'ї над усіма домочадцями і пріоритетом родинних запитів над індивідуальними інтересами. У патріархально-авторитарній системі внутрішньосімейних стосунків діти займали нижчий щабель. Попри декларативне зрівняння радянською владою суспільного статусу чоловіка та жінки у якому більшовики надавали важливого значення трансформації змісту гендерної ролі останньої, жінка продовжувала виконувати традиційні для своєї статі соціальні та господарські функції. Представниці національних меншин, пораючись вдома та доглядаючи дітей і немічних, майже не залишали обійсть та згідно традиції аж до колективізації не залучалися до польових робіт.

– Специфічні зовнішні риси житла, його інтер'єр, особливості розташування господарських будівель на подвір'ї визначали існуючі у середовищі національних меншин Півдня України традиції домобудівництва, фінансова спроможність господарів, а також уявлення про функціональне призначення помешкання та суміжних споруд. На трансформацію усталених принципів зведення житла та будівель, що мали забезпечувати життєдіяльність родини в межах двору, вплинули більшовицькі експерименти, зокрема землеробська колонізація регіону та колективізація. Погіршення економічного становища сільського населення національних меншин, недолугі спроби держави перебрати на себе повсякденні клопоти сім'ї виявилися в уніфікації та спрощенні житлового комплексу. Важливим елементом матеріальної культури селянства національних меншин Півдня України був одяг, що виконував не лише захисну та соціальну функції, а й маркував етнічну самобутність його власників. Проте модернізаційні процеси ще напередодні встановлення радянської влади в Україні призвели до поширення серед етноспільнот одягу фабричного виробництва, зумовивши стандартизацію вбрання. Традиційний костюм використовували переважно у родинній обрядовості. Щодня його вдягали лише члени невеликої кількості консервативних громад. Незважаючи на домінування міського костюму в означений період, окремі предмети традиційного строю, дотримуючись способів їх вдягання, й надалі продовжувала носити частина селянства національних меншин, особливо жінки.

Зубожіння населення, спершу зумовлене повоєнною розрухою, а потім несприятливою економічною політикою більшовиків, призвело до зношення одягу внаслідок довготривалого використання та викликало відновлення практики його пошиття із домотканими. Харчування національних меншин складалося переважно із продуктів власного виробництва, тому його річний обсяг залежав від врожайності сільськогосподарських культур, що вживалися в їжу та кількості заготовленого корму необхідного для годівлі домашніх тварин, які забезпечували селян м'ясом та молоком. Допоміжні види господарства та

торгівля за сприятливих погодних умов суттєво не впливали на об'єм споживання.

У період Голодомору сільське населення національних меншин аби вижити вдавалося до нестандартних засобів здобуття їжі, а її брак змушував голодуючих вдаватися до сурогатного харчування. Специфіка приготування страв кожною окремою етноспільнотою залежала від традицій національної кухні, що визначала перевагу одних інгредієнтів над іншими. Крім того повсякденний раціон залежав від пори року та чергування буднів зі святами. Приготування їжі було як одноразовим, однак довготривалим (в'ялення, сушіння), так і короткочасним, проте періодичним (варіння, смаження) і таким що вимагало від господині щоденних зусиль. Попри несприятливі для землеробства кліматичні умови Півдня України головним видом виробничої діяльності етноспільнот сільської місцевості регіону залишалося вирощування злакових культур, яке складалося із циклу польових робіт. Помітну роль відігравало огородинство, садівництво та допоміжні види сільськогосподарських занять. Значну кількість часу національні меншини витрачали на догляд за тваринами, м'ясо та молоко яких вживали у їжу, а шкіру та шерсть використовували для пошиття одягу. Великий об'єм робіт змушував господарів заможних дворів у період непу вдаватися до найму сезонних робітників. Конкуренцію традиційному джерелу тяглової сили – коневі, зокрема у підприємливих єврейських та схильних до використання технічних інновацій німецьких господарствах, ще у середині 1920-х рр. розпочав складати трактор.

Усуспільнення землі наклало відчутний відбиток на господарські традиції національних меншин Півдня України. Колективізація вплинула на саме ставлення колоністів до повсякденної виробничої діяльності. Виконання несумісної із інтересами власної родини колгоспної роботи перетворилося на рутину. Це поглиблювало у селян байдужість до результатів своєї праці та породжувало суцільну безгосподарність.

– Слабка організація охорони здоров'я у південноукраїнському регіоні, брак лікарів і відсутність медикаментів, об'єктивно низький рівень гігієни, що був

частково пов'язаний із незадовільними житловими умовами зумовлювали слабку захищеність сільського населення національних меншин від інфекційних захворювань, що нерідко набували ознак епідемій (тиф, скарлатина, грип та ін.) і приводили до високої смертності, причому показники захворюваності на ці недуги у всіх етноспільнот майже не відрізнялися. Певним винятком було значне поширення у німців трахоми, а у середовищі грецьких жінок туберкульозу. До цілеспрямованих заходів спрямованих на покращення медичного забезпечення населення радянська влада вдалася лише після проведення колективізації.

– Відносини між національними меншинами Півдня України на селі нерідко набували конфліктного вигляду. Загострення взаємин у середовищі поліетнічного населення регіону було зумовлене насамперед економічними факторами. Перерозподіл земельних ділянок на користь селян-бідняків, який практикувала радянська влада та кампанія масового переселення євреїв у Степову Україну з метою їх залучення до хліборобської праці стали каталізаторами численних непорозумінь між різноетнічними громадами.

Особливої гостроти набули антисемітські настрої. Міжнаціональна ворожнеча, що стала звичним явищем у повсякденному житті мешканців регіону виявлялася у взаємних образах та погрозах, очікуванні майбутньої відплати за відібрану землю. У деяких випадках пом'якшити антагонізм намагалися ті, хто найбільше відчував його загрозу. Розрядити напружену ситуацію було покликане надання ймовірним опонентам послуг сільськогосподарського характеру.

Упродовж досліджуваного періоду відбулася швидка політизація суспільних настроїв національних меншин Півдня України. Неабияку роль у формування громадської думки відігравала радянська преса, підписку на отримання якої широко популяризувала місцева влада. Протидіяти пропаганді офіційних багатотиражок намагалися поширювачі чуток, які володіли хоча й не вповні коректною, проте альтернативною інформацією. У німецьких колоніях це завдання деякий час виконували періодичні видання релігійного змісту. Унаслідок зміни усталеної форми земельної власності, руйнування перевірених

роками методів господарювання, знищення традиційного укладу життя суспільні настрої у середовищі сільського населення національних меншин набули виразного антирадянського й антикомуністичного спрямування. Протестна поведінка етноспільнот, що була, насамперед, зумовлена погіршенням їх економічного становища, до кінця 1920-х рр. виявлялася здебільшого в пасивних формах опору: в ігноруванні діяльності громадських об'єднань, схильності до еміграції, у намаганні провести до місцевих рад «своїх» кандидатів. У реаліях соціалістичного експерименту, закріплені у свідомості людей схеми поведінки, засновані на здоровому глузді і життєвому досвіді, припиняли працювати. У минуле пішли колишні звички, пріоритети, смаки. Життєва монотонність, настільки характерна для повсякденного існування людей, ставала недосяжною фантазією. Кожен новий день ставив людину перед необхідністю пошуку нестандартних шляхів вирішення тривіальних завдань.

– Радянська влада намагалася насадити представникам національних меншин вигідні для себе життєві сенси шляхом формування дозвілля. Останньому, що за своїм призначенням було покликане сприяти естетичному, духовному розвитку людини, більшовики надали ще й функції політико-ідеологічного виховання. Партійні лідери приділяли особливу увагу конструюванню нових форм проведення вільного від праці часу сільським населенням національних меншин, наповненню традиційних свят новим змістом, що зумовило появу низки їх сурогатних аналогів. Ставилася мета витіснити церковні свята й обряди з повсякдення селянства національних меншин, замінити їх радянськими. Виконання партійних завдань у сфері ідеології покладалося на колективи працівників сільбудів, що діяли у поселеннях національних меншин з метою корисного заповнення, з точки зору влади, дозвілля їх жителів. Діяльність цих установ була спрямована на залучення національних меншин до розбудови соціалістичної економіки. У стінах сільбудів відбувалося формування у селян переконання про важливість цієї справи для збільшення матеріальних благ у країні та руху радянського суспільства до

«світлого майбутнього». Проте тяжке матеріальне становище культурних закладів позначалося на низькій якості їх роботи.

Фондам сільбудівських бібліотек бракувало книг виданих мовами національних меншин, а ті які були мали пропагандистське спрямування, що не узгоджувалося із не декларативними, а справжніми культурними запитами етноспільнот.

Важливим елементом заповнення вільного часу був перегляд кінострічок та вистав (ролі в яких виконували самі представники національних меншин) значна кількість яких, хоч і мали виразно ідеологічне забарвлення, проте не справляли передбаченого ефекту, оскільки сприймалися публікою виключно як розвага. Євреї Півдня України сповідували іудаїзм, німці були католиками, лютеранами та належали до менонітства, болгари і греки перебували в лоні православної церкви.

Духовне життя віруючих національних меншин регіону протікало в межах релігійних громад, у колективному користуванні яких перебували культові споруди, де й проходили богослужіння. Важливу роль у функціонуванні релігійної общини відігравав священник, який виконуючи душпастирські обов'язки, задовольняв культові потреби її членів. У середовищі віруючих було розвинено благодійництво. Німецька молодь формувала релігійно-просвітницькі гуртки. Релігійні переконання селянства етноспільнот була покликана викоринити більшовицька антирелігійна пропаганда. Під час колективізації у поведженні з віруючими влада вдалася до грубих адміністративних заходів – розпочала масовий розпуск релігійних громад та використання приміщень культових споруд у власних цілях. Більшовицька політика стала причиною переміщення на початку 1930-х рр. колективних форм релігійного життя національних меншин у домівки віруючих.

– Узагальнення історичного досвіду повсякденного життя сільського населення етноспільнот південноукраїнського регіону 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. дозволило сформульовано ряд **практичних рекомендацій** щодо подальшого вдосконалення форм і методів державної політики у сфері

забезпечення матеріальних та духовних потреб населення багатонаціональних регіонів України:

1. Сприяти органам виконавчої влади України у розробці програми регулювання суспільних відносин, що слугували б збереженню традиційної ідентичності етноспільнот та одночасно були спрямовані на виховання у національних меншин громадянського патріотизму.

2. На державному рівні слід подолати деструктивні процеси, спрямовані на втягнення громад національних меншин до насиченої небезпечними елементами сфери політичного протистояння партій та рухів.

3. Здійснювати заходи у напрямі розвитку медичної інфраструктури, шкільної мережі, удосконалювати роботу культурних закладів національних меншин України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет

оп. 2

1.1. Спр. 1903. Матеріали про роботу серед національних меншостей (постанови, протоколи, доповідні записки, листування), березень 1924 року – квітень 1925 року, 235 арк.

оп. 6

1.2. Спр. 1095. Матеріали про підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для сільського господарства, стан жіночої праці та побуту в радгоспах (постанови, обіжники, протоколи, стенограми нарад, доповідні записки), 24 листопада 1930 р. – 14 серпня 1931 р., 107 арк.

1.3. Спр. 1097. Матеріали про стан дитячих установ та проведення літньої оздоровчої кампанії (постанови, обіжники, протоколи, відомості), 21 грудня 1930 р. – 2 лютого 1932 р., 100 арк.

оп. 7

1.4. Спр. 1751. Обіжники Центральної комісії соцперебудови побуту, Наркомосвіти та Наркомздоров'я УРСР про культурно-побутове обслуговування колгоспів (зокрема жінок) під час сільськогосподарських кампаній і відомості про їх виконання. Протокол II зльоту депутаток та колгоспниць Маріупольського району від 25.VI.31 р., 30 січня – 4 липня 1931 р., 73 арк.

1.5. Спр. 1756. Плани робіт, звіти, відомості про діяльність та протоколи засідань районних комісій соцперебудови побуту, 15 січня 1931 р. – 5 травня 1932 р., 172 арк.

1.6. Спр. 1759. Матеріали переведення декади побутового походу (обіжники, звернення, протоколи, звіти, доповідні записки), 7 березня – 24 рудня 1931 р., 252 арк.

1.7. Спр. 1760. Матеріали про організацію та стан громадського харчування (постанови, протоколи, доповідні записки, відомості), 9 лютого – 17 грудня 1931 р., 141 арк.

1.8. Спр. 1761. Матеріали про переведення міжнародного комуністичного жіночого дня 8-го березня (постанови, обіжники, протоколи, звіти, інформаційні зведення), 30 січня – 30 травня 1931 р., 231 арк.

1.9. Спр. 1765. Матеріали про стан та розвиток кінофікації України (постанови, положення, протоколи, плани, звіти, відомості), 5 січня – 18 вересня 1931 р., 302 арк.

Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я Української РСР

оп. 2

1.10. Спр. 172. Звіти про діяльність окрввідділів охорони здоров'я Одеської губернії, 8 січня – 31 грудня 1924 р., 352 арк.

1.11. Спр. 848. Статистичні відомості про рух інфекційних захворювань по округах на 1925 р., 14 грудня 1925 р. – 31 березня 1926 р., 124 арк.

1.12. Спр. 913. Висновок Раднаркому УРСР на доповідь Хортицького райвиконкому Запорізького округу, 24 вересня – 4 жовтня 1925 р., 42 арк.

1.13. Спр. 1183. Листування про медичне обслуговування національних меншостей на Україні, 30 листопада 1925 р. – 4 січня 1926 р., 140 арк.

1.14. Спр. 1821. Матеріали про вжиття заходів по поліпшенню стану лікарської мережі в національних районах, 7 жовтня 1926 р. – 27 липня 1927 р., 49 арк.

1.15. Спр. 1822. Листування про медико-санітарне обслуговування переселенців, 19 липня – 20 липня 1927 р., 5 арк.

1.16. Спр. 2437. Листування про санітарно-медичне обслуговування нацменшостей, 28 березня – 28 серпня 1928 р, 55 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин

оп. 1

1.17. Спр. 10. Звіти про роботу ЦК нацменшостей при ВУЦВК на 1924-1926 рр., 122 арк.

1.18. Спр. 15. Документи про роботу Катеринославського губвиконкому по землевлаштуванню національних меншостей (протоколи, доповіді, листування), вересень – грудень 1924 р., 18 арк.

1.19. Спр. 20. Документи про роботу Одеського губвиконкому серед нацменшостей (протоколи, відомості, листування, доповідні записки), 31 грудня 1924 р. – 4 липня 1925 р., 165 арк.

1.20. Спр. 28. Постанова, положення ВУЦВК про ЦК національних меншостей, циркуляри ЦК національних меншостей про правильне проведення національної політики на місцях, 1925 р., 129 арк.

1.21. Спр. 42. Протоколи № 37, 38, 40, 41 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них (оригінали та копії), квітень – травень 1925 р., 82 арк.

1.22. Спр. 56. Протоколи засідань райвиконкомів про національну політику в грецьких районах, 3 вересня 1925 р. – 22 липня 1928 р., 25 арк.

1.23. Спр. 65. Протоколи, акти про обстеження стану населених пунктів нацменшостей та проведення культосвітньої роботи, 22 серпня – 4 грудня 1925 р, 175 арк.

1.24. Спр. 80. Документи про роботу серед нацменшостей Криворізького окрвиконкому (протоколи, відомості, листування, доповідні записки), 19 грудня 1925 року – 24 грудня 1926 року, 145 арк.

1.25. Спр. 81. Документи про роботу Маріупольського окрвиконкому (протоколи, плани, доповідь, звіти), 18 липня 1925 року – 12 грудня 1926 року, 81 арк.

1.26. Спр. 82. Документи про роботу серед національних меншостей Мелітопольського округу (протоколи, витяги з протоколів, доповідна записка, листування), 25 грудня 1925 року – 14 грудня 1926 року, 84 арк.

1.27. Спр. 163. Плани роботи ЦК національних меншостей на 1926 – 1927 рр. – 23 арк.

1.28. Спр. 228. Акти обстеження уповноваженими нацменшин окрвиконкомів національних сільрад, ч. I, 5 серпня – 18 листопада 1926 р., 264 арк.

1.29. Спр. 253. Звіт ЦК національних меншостей I Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей та тези доповіді про чергове завдання по роботі серед національних меншостей., 1927 р., 71 арк.

1.30. Спр. 258. Документи про роботу Центральної комісії серед нацменшостей (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь), 1927 р., 127 арк.

1.31. Спр. 323. Акти, висновки по обстеженню німецьких сільрад по округах України, 5 вересня 1927 р. – 4 вересня 1928 р., 174 арк.

1.32. Спр. 399. Звіти про роботу окрбюро національних меншостей за 1928 р., 210 арк.

1.33. Спр. 420. Витяги з протоколів ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії, резолюції та листування з окрвиконкомами про стан грецьких національних районів, заходи по забезпеченню рівноправності мов, 3 травня 1928 р. – 7 червня 1929 р., 55 арк.

1.34. Спр. 426. Документи про медично-санітарне обслуговування нацменшостей (тези доповіді, план, листування, витяг з протоколів), 23 лютого – 14 вересня 1928 р., 26 арк.

1.35. Спр. 439. Листування з Наркомосом, Наркомздоров'я, Наркомземом про посилення роботи серед нацменшостей. Доповідь ЦК нацменшостей про соціально-економічну, культосвітню і громадсько-політичну роботу серед

албанців і молдаван на Мелітопольщині за 1929 р., 28 жовтня 1929 р. – 14 травня 1930 р., 77 арк.

1.36. Спр. 443. Протоколи засідань німецьких райвиконкомів та матеріали до них, 15 жовтня 1929 р. – 7 грудня 1930 р., 163 арк.

1.37. Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці), 15 березня – 22 листопада 1929 р., 116 арк.

1.38. Спр. 458. Протоколи засідань райвиконкомів та листування з Наркомздорв'я, Наркомпраці, Вукопрокредитсоюзом, Наркомюстом про роботу промкооперації серед нацменшостей, підготовку педагогічних кадрів для національних меншостей, 14 липня 1929 р. – 24 листопада 1930 р., 68 арк.

1.39. Спр. 461. Листування з ЦВК СРСР, Маріупольським окрбюро нацменшостей про введення національної мови в школах, 30 серпня 1929 р. – 17 грудня 1930 р., 23 арк.

1.40. Спр. 462. Листування з Наркомосом УСРР, ВРНГ, окрвиконкомами про стан культосвітньої роботи серед нацменшостей, 12 квітня – 5 грудня 1929 р., 64 арк.

1.41. Спр. 463. Акти, відомості, висновки обстеження економічного, політичного і культурного рівня грецьких національних районів, 1929 р., 196 арк.

1.42. Спр. 474. Листування з Наркомторгом УСРР, Наркомосом УСРР, Держпланом, окрвиконкомами про обслуговування нацменшостей промкооперацією, набір учнів до ФЗУ, медико-санітарне обслуговування нацменшостей, переведення ассірійців на землеробство, 20 лютого 1929 р. – 22 червня 1930 р., 74 арк.

1.43. Спр. 478. Листування з окрвиконкомами про перевірку списків і скарг осіб, позбавлених виборчих прав, 22 грудня 1929 р., 70 арк.

1.44. Спр. 483. Витяги з протоколів засідань і плани роботи ЦК національних меншостей на 1930 рік та листування з окрвиконкомами по обговоренню планів., 10 січня – 13 грудня 1930 р., 29 арк.

1.45. Спр. 484. Листування з НК РСІ Наркомосом, Наркомздор'я, Наркомземом, Центрвидавком про заходи по виконанню постанов Уряду, 18 січня – 8 вересня 1930 р., 15 арк.

1.46. Спр. 485. Листування з ЦК КП(б)У, етнографічною комісією при Всеукраїнській академії наук, ВРНГ, Наркомосом про роботу серед нацменшостей, 14 січня – 17 грудня 1930 р., 101 арк.

1.47. Спр. 490. Довідка ЦК нацменшостей при ВУЦВК про радянське будівництво серед нацменшостей, 1930 р., 53 арк.

1.48. Спр. 492. Листування з Наркомосом, Наркомфіном УСРР, окрвиконкомаами про стан учбових та культосвітніх установ в районах, де проживають національні меншості, 31 січня – 11 грудня 1930 р., 89 арк.

1.49. Спр. 503. Протоколи засідань Сталіндорфського райвиконкому; звіт про роботу Ново-Златопільського райвиконкому, 8 травня 1930 р. – 2 січня 1931 р., 65 арк.

1.50. Спр. 523. Листування з Наркомторгом УССР Вукоопромкредитсоюзом про організацію взаємодопомоги та дешевого харчування серед біднішого населення нацменшостей. Матеріали Президії ВУКНС по доповіді ЦК КП(б)У про стан і роботу КНС за 1929/30 р., 28 січня – 19 листопада 1930 р., 52 арк.

1.51. Спр. 529. Протоколи засідань ЦК нацменшостей при ВУЦВК і матеріали до них та план роботи на 1930 рік, 18 січня – 23 грудня 1931 р., 87 арк.

1.52. Спр. 537. Протоколи засідань Коларівського і Ольшанського райвиконкомів. Копії, 8 січня – 12 грудня 1931 р., 254 арк.

1.53. Спр. 540. Протоколи засідань Сталіндорфського і Калініндорфського райвиконкому. Копії, 15 березня – 7 вересня 1931 р., 199 арк.

1.54. Спр. 542. Документи про боротьбу з захворюваннями серед національних меншостей (доповіді, резолюції, листування), 1 жовтня 1931 р. – 31 серпня 1932 р., 30 арк.

1.55. Спр. 546. Листування з Наркомздор'я УСРР, райвиконкомаами про обслуговування нацменшостей органами охорони здоров'я, 6 лютого – 22 червня 1931 р., 16 арк.

1.56. Спр. 548. Листування з Наркомземом УСРР, райвиконкомами про проведення колективізації серед нацменшостей. Проект постанови ЦК нацменшостей при ВУЦВК про прискорення залучення мало кількісних (асирійців та циган) до землеробства, 1 квітня 1931 р. – 2 серпня 1932 р., 39 арк.

1.57. Спр. 549. Листування з Наркомземом, райвиконкомами про стан національних колгоспів, список польських колгоспів за станом на 1.1.1931 р., 23 січня – 7 жовтня 1931 р., 30 арк.

1.58. Спр. 561. Документи про результати обстежень національних районів, сільрад (доповідні записки, висновки, акти, відомості), квітень – серпень 1931 року, 177 арк.

1.59. Спр. 563. Листування з Наркомосом УСРР про вживання рідної мови в національних районах. – 28 грудня 1931 р. – 27 липня 1932 р., 12 арк.

1.60. Спр. 587. Загальні відомості про досягнення Спартаківського національного району в галузі розвитку господарства, будівництва і культури, 1932 р. – 134 арк.

оп. 2.

1.61. Спр. 10. Матеріали по обстеженню поселений меннонитов и немецких колонистов на Украине (постановления, протоколы, акты, докладные записки). Списки меннонитов, проживающих на Украине, 6 июля 1924 г. – 27 мая 1926 г., 292 арк.

Ф. 3332. Науково-дослідна кафедра єврейської культури при Українській академії наук

оп. 1

1.62. Спр. 23. Историческая справка о еврейских земледельческих колониях Екатеринославской губернии, 1916 г, 32 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України, м. Київ**

Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України

оп. 20

1.63. Спр. 1472. Протоколи засідань колегій Агитпропа Запорозького губкома КП(б)У. Отчети, доклади агитпропотделов губернського и уездних комитетов КП(б)У о состояннии политико-массовой работы, издании газет, работе среди национальных меньшинств, внутриорганизационной работы отделов агитации и пропаганды, 10 ноября 1921 г. – 27 декабря 1922 г., 106 арк.

1.64. Спр. 1521. Переписка с ЦК РКП(б), партийными, советскими, профсоюзными, культурно-просветительскими и др. организациями и учреждениями о работе среди нацменьшинств и др. вопросам. Мандаты, удостоверения, справки выданные подотделом нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У, 4 января – 29 декабря 1922 г., 217 арк.

1.65. Спр. 1548. Протоколы заседаний польбюро Донецкого, Екатеринославского, Запорозького, Киевского, Николаевского, Одесского губкомов КП(б)У. Отчеты, доклады, письма польбюро губкомов КП(б)У о проведенной работе, состояннии дел в уездах, политико-просветительной работе среди польского населения и др. вопросам, 1 января – 29 декабря 1922 г., 160 арк.

1.66. Спр.1568. Протоколы заседаний коллегии женотдела Одесского губкома КП(б)У, губернских и общегородских собраний работниц и крестьянок, совещаний уездных женорганизаторов: планы, отчеты, сводки, циркуляры, женотдела губкома партии о работе среди женщин, 1 декабря 1921 г. – 30 декабря 1922 г., 231 арк.

1.67. Спр. 1771. Планы работы, отчеты, доклады Агитпропа ЦК КП(б)У о работе отдела и подотделов Агитпропа за период с декабря 1922 г. по март 1924 г., деятельности среди национальных меньшинств, работе на селе, состояннии советско-партийных школ, проверке приема в высшие учебные

заведения и рабфаки и др. вопросам. Отчет Всеукраинского сонета пролеткульта, 24 января – 24 декабря 1923 г., 208 арк.

1.68. Спр. 1779. Отчеты Главполитпросвета УССР о политико-просветительной работе, деятельности Государственного издательства Украины, Всеукраинского управления Селянскими Будынками, Всеукраинского фото-кино управления, совета национальных меньшинств и др. вопросам. Заключение ревизионной комиссии Народного комиссариата просвещения УССР по обследованию Всеукраинского фото-кино управления, 2 января – 9 октября 1923 г., 93 арк.

1.69. Спр. 1841. Протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о земельном устройстве еврейского населения. Выписка из протоколов заседания немецкой секции при ЦК КП(б)У. Резолюции IV Всеукраинского совещания еврейских секций. Отчеты центрального болгарского бюро, еврейской секции, польского бюро при ЦК КП(б)У о работе среди нацменьшинств, 8 февраля 1924 г. – 1 января 1925 г., 47 арк.

1.70. Спр. 1845. Протоколы совещаний, заседаний комиссий по антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Волынского и Одесского губкома партии. Отчет агитационно-пропагандистского отдела Донецкого губкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной работы. Циркуляры агитационно-пропагандистских отделов Киевского и Полтавского губернских партийных комитетов об усилении антирелигиозной работы, 29 февраля – 20 декабря 1924 г., 49 арк.

1.71. Спр. 2007. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка Главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами и окружкомами КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У, 21 марта – 2 декабря 1925 г., 186 арк.

1.72. Спр. 2019. Мероприятия ЦК КП(б)У по усилению работы среди национальных меньшинств. Справки, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, переписка с партийными, советскими органами, секциями по вопросам работы среди национальных меньшинств, 16 января – 18 декабря 1925 р., 267 арк.

1.73. Спр. 2130. Выписки из решений ЦК КП(б)У, протоколы заседаний бюро, политписьма, переписка Артемовского, Луганского, Мариупольского, Сталинского окружкомов КП(б)У Донецкой губернии по вопросам работы и состояния партийных организаций, политико-экономическом положении округов, 3 июля – 22 декабря 1925 г., 229 арк.

1.74. Спр. 2146. Отчеты Одесского губкома КП(б)У о хозяйственном и политическом положении губернии, состоянии организационно-партийной работы за период 1924 г. – октябрь 1925 г., 20 февраля – 20 ноября 1925 г. – 71 арк.

1.75. Спр. 2246. Докладная записка, справки подотдела национальных меньшинств, евсекции при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У в ЦК партии о работе среди национальных меньшинств в 1924 – 1926 гг. Воззвание Организационного комитета по созыву I съезда поляков, проживающих за границей, 8 января – 27 декабря 1926 г., 67 арк.

1.76. Спр. 3065. Докладные записки, письма партийных комитетов в ЦК КП(б)У о беспорядках в селах в связи с проведением коллективизации сельского хозяйства, террористических актах против активистов и др. вопросам, 1 января – 26 декабря 1930 г., 48 арк.

1.77. Спр. 3098. Докладные записки Народного Комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У об итогах осеннего приема в высшие учебные заведения, культурном строительстве в Молдавии, состоянии коллективизации в немецком районе на Херсонщине, ходе строительства студенческих общежитий, высших учебных заведений, техникумов и др. вопросам. Протокол заседания Комфракции Украинской Академии наук. Списки инспекторов народного образования районов Украины, 18 января – 15 декабря 1930 г., 70 арк.

1.78. Спр. 3108. Письма селькоров, крестьян в редакцию газеты «Радянське село» о коллективизации сельского хозяйства, борьбе с кулачеством, перестройки сельской жизни, подготовительной работе по проведению чистки советского аппарата и др. вопросам, 5 января – 9 июня 1930 г., 74 арк.

1.79. Спр. 3145. Письма граждан на имя И.В. Сталина и в ЦК КП(б)У по вопросам коллективизации сельского хозяйства, 2 февраля – 24 июля 1930 г., 38 арк.

1.80. Спр. 3184. Докладные записки ГПУ УССР и его окружных отделов в ЦК КП(б)У о политическом положении округов, контрреволюционных выступлениях кулаков против коллективизации сельского хозяйства. Заключение комиссии ЦК партии о деятельности Шепетовской окружной парторганизации, 1 января – 18 апреля 1930 г., 112 арк.

1.81. Спр. 3195. Сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об антисоветских проявлениях на Украине, 9 марта – 27 апреля 1930 г., 209 арк.

1.82. Спр. 3199. Выписки из информационных писем, цифровые данные ГПУ УССР о беспорядках в селах в связи с коллективизацией сельского хозяйства, 18 февраля – 3 апреля 1930 г., 40 арк.

1.83. Спр. 3547. Информационные сводки Одесского ОК о политическом и хозяйственном состоянии округа. В деле имеется выписка из сводки ГПУ за 27 ноября 1929 г., 27 февраля – 30 ноября 1930 г., 101 арк.

1.84. Спр. 3773. Протоколы заседаний бюро Калининдорфского райкома КП(б)У, районного партийного собрания, информация о ходе перевыборов сельских советов по району, 20 ноября – 23 декабря 1930 г., 23 арк.

1.85. Спр. 3870. Протоколы пленумов, заседаний бюро Люксембургского райкома КП(б)У, районных партийных собраний, информационный отчет райкома в ЦК КП(б)У о экономическом и политическом состоянии района, 3 августа – 25 декабря 1930 г., 66 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-3408. Ботевський районний виконавчий комітет

оп. 1

1.86. Спр. 19. Ежемесячные отчётные ведомости Райисполкома; Богдановского, Орловского, Строгановского и др. сельсоветов, сведения о состоянии сельскохозяйственных работ в районе, списки ответственных работников сельсоветов / 20 августа 1923 г. – 8 января 1925 г., 632 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-118. Административный отдел Николаевского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

оп. 1

1.87. Спр. 287. Переписка, техническая схема и чертеж постройки молитвенного дома общин евангельских баптистов в с. Ватерлоо, 31 июля 1926 г. – 27 декабря 1927 г., 72 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. П-7. Одеський окружний комітет КП(б)У.

оп. 1

1.88. Спр. 2456. Спецсводки и донесения ОГПУ о сплошной коллективизации и отношении рабочих и служащих к этому вопросу, перевыборах и др. / 13–31 марта 1930 г., 295 арк.

Ф. Р-969. Виконавчий комітет Одеської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 5

1.89. Спр. 884. Докладная записка о санитарном состоянии водоснабжения с. Благоево / 10 марта 1928 г., 2 арк.

Ф. Р-1374. Виконавчий комітет Свердловської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів с. Малий Буялик, Свердловської волості Одеського повіту Одеської губернії

оп. 1

1.90. Спр. 38. Протоколы, инструкции Одесского земотдела, сводки о посевной кампании / 2 августа 1921 г. – 20 февраля 1922 г., 328 арк.

Ф. Р-3865. Одесский административный отдел Одесского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

оп. 1.

1.91. Спр. 28к. Переписка НКВД УССР о регистрации кружков римокатолических и других религиозных обществах, 1 января 1926 г. – 17 января 1927 г., 18 арк.

1.92. Спр. 34. Переписка Одесского окрадминотдела с местными организациями по вопросу отношения к религиозным обществам и служителям религиозного культа, 1 января 1926 г. – 1 января 1927 г., 64 арк.

1.93. Спр. 37. Распоряжения Одесского окрадминотдела, переписка с райадминотделами, райисполкомами по вопросу об отношении к религиозным обществам, 5 июля 1926 г. – 28 октября 1927 г., 77 арк.

1.94. Спр. 51. Переписка с НКВД, местными райисполкомами о спецпроверке служителей религиозного культа, 12 января 1928 г. – 8 февраля 1929 г., 45 арк.

2. Опубліковані документи

2.95. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. / Центр изучения и публикаций документов еврейской истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева; Сост. В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 351 с.

2.96. Еврейское население на Николаевщине: Сб. документов и материалов. – Николаев: Атолл, 2004. – 196 с.

2.97. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. П.С. Сохань. – К., 1997. – Вип. 1. – 167 с.

2.98. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – 1007 с.

2.99. Материалы к истории евреев Украины / Сост. Р.И. Гольдштейн. – Днепропетровск: Днипро, 1993. – 95 с.

2.100. Німці в Україні 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. – Київ, 1994. – 244 с.

2.101. Орлянский В. С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). – Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. – Запорожье: ЭТТА-ПРЕСС», 1999. – 102 с.

2.102. Сборник документов и материалов «Еврейское население на Николаевщине». Государственный архив Николаевской области. Том 2. – Николаев: Атолл, 2004. – 160 с.

2.103. Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): Зб. документів і матеріалів. – К., 2000. – 339 с.

2.104. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

3. Архівна періодика

3.105. Больдт Я. І. Національний німецький район до свого десятиріччя / Я. І. Больдт // Радянська Україна. – 1935. – № 4. – С. 18-21.

3.106. Брандт Л. Церковь в немецких районах Украины. Контрреволюция под флагом католичества (продолжение) / Л. Брандт // Антирелигиозник. – 1932. – № 3. – С. 18-20.

3.107. Брандт Л. Церковь в немецких районах Украины. Лютеранская контрреволюция (окончание) / Л. Брандт // Антирелигиозник. – 1932. – № 4. – С. 28-31.

3.108. В. Х. Кіно. По харківським екранам / В. Х. // Культура і побут. – 1927. – № 5. – С. 6.

3.109. Гафтель І. Результати виборів до німецьких сільрад / І. Гафтель // Радянська Україна. – 1927. – № 5-6 (30-31) – С. 21-23.

3.110. Гебгарт І. Перестроить работу Советов / І. Гебгарт // Революция и национальности. – 1930. – № 1-2. – С. 45-49.

3.111. Гітлянський А. С. Попередні підсумки виборів до національних рад на Україні / А. С. Гітлянський // Вісті ВУЦВК. – 1934. – 15 грудня.

3.112. Гоккель Г. Про антирелігійну роботу серед німецької нацменшости / Ганс Гоккель // Безвірник. – 1931. – № 7-8. – С. 27-32.

3.113. І. Ж. Кінофікація села / І. Ж. // Культура і побут. – 1927. – № 21. – С. 6-7.

3.114. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 67-77.

3.115. Кантор Я. Адміністративна реформа і обслуговування нацменшостей / Я. Кантор // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 22 серпня.

3.116. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор // Більшовик України. – 1928. – № 11. – С. 39-49.

3.117. Кетков А. Антирелігійна робота в болгарському селі / А. Кетков // Безвірник. – 1929. – № 3. – С. 65-66.

3.118. Кудрявців М. По єврейських колоніях Криворіжжя / Мик. Кудрявців // Соціалістична борозна. – 1929. – № 1. – С. 18-20.

3.119. Малчев Б. Экономика и культура Коларовского района в прошлом и сегодня / Борис Малчев // Коллективист. – 1935. – 10 септєбря.

3.120. Марченко В. О. Звітує грецька сільрада / В. О. Марченко // Радянська Україна. – 1935. – № 1. – С. 75-76.

3.121. На місцях // Радянська Україна. – 1925. – Ч. 1-2 (7-8). – С. 70-72.

3.122. Петровский Б. Состояние сельбудов / Б. Петровский // Коммунист. – Одесса, 1923. – № 30. – С. 49-52.

3.123. Рапопорт Ш. Сталіндорфський робітничє-колгоспний театр у боротьбі за врожай / Ш. Рапопорт // Соціалістична борозна. – 1932. – № 11. – С. 10-11.

3.124. Сатулла Є. В Лютсдорфському колбуді / Євгеній Сатулла // Колбуд. – 1936. – № 5. – С. 18-19.

3.125. Das Neue Dorf . – № 288 (1891). – 1937. – 26 dezember.

3.126. Tribuna Radziecka. – Орган Польбюро агітації та пропаганди і преси ЦК ВКП(б). – 1927. – 28 sierpnia.

4. Спогади, мемуари, подорожні нотатки

4.127. Голодомор 1932 – 1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.

4.128. Голодомори в Україні: Одеська область (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.

4.129. Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносова, И. В. Венгер, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова: под редакцией профессора С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – 378 с.

4.130. Епштейн С. По єврейських колоніях. Подорожні нотатки голови 1-ої Полтавської робітничої делегації для ознайомлення з єврейськими переселенськими колоніями. – Полтава, 1929. – 56 с.

4.131. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відп. ред. Л.Д.Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН. України, 2008. – 332 с.

4. 132. Йогансен М. Подорожі філософа під кепом / Майк Йогансен. – К.: Темпора, 2016. – 448 с.

4. 133. Мармер М. И., Поддубная С. И. Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории / М. И. Мармер, С. И. Поддубная. – Кривой Рог: Дионат (ФЛ-П Чернявский Д. А.), 2015. – 332 с.

4. 134. Никитин В. И. Ожившая память поколений / В. И. Никитин. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2010. – 260 с.

4. 135. Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Запоріжжя: «АА Тендем», 2009. – 302 с.

4. 136. Усна історія Степової України. – Запоріжжя: А. А. Тандем, 2009. – Т. 6. – 464 с.

4. 137. Чемерисский А. Четыре года земельного устройства трудящихся евреев. (Речи на съезде укрозета и II пленума ЦП ОЗЕТА) / А. Чемерисский, А. Мережин, Я. Кантор. – Х.: Центриздат, 1929. – 72 с.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті

5.138. Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920) / Г. Абрамсон. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. – 320 с.

5.139. Акунін О. С. Деякі аспекти адаптації євреїв на Миколаївщині в 20-х рр. ХХ ст. / О. С. Акунін // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2013. – Випуск II. – С. 5-9.

5.140. Акунін О. С. Становище селянства півдня України в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.: морально-психологічний аспект / О. С. Акунін // Наукові праці. Історичні науки. – Том 74. Випуск. 61. – 2007. – С. 49-52.

5.141. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грекині Приазов'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. С. Арабаджи // Гілея. – 2009. – Спецвипуск. – С. 78-84.

5.142. Арабаджи С. С. Повсякденність дитини в грецькій родині Маріупольського повіту наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія. – 2016. – Вип. 15. – С. 17-23.

5.143. Арабаджи С. С. Традиційні заняття греків Північного Приазов'я та їх вплив на здоров'я чоловіків / С. С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія. – 2016. – Вип. 15. – С. 9-18.

5.144. Арабаджис С. С. Деякі аспекти повсякденного життя грекині Приазов'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. С. Арабаджис // Українська державність: історія і сучасність: круглий стіл «Історія грецьких сіл Приазов'я». Збірник матеріалів (26 листопада 2009 р.) / Під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2009. – С. 8-10.

5.145. Артюх И. Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах ХХ века / И. Артюх // еврейское население Юга Украины. Ежегодник:

исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. – С. 147-153.

5.146. Безносков А. И. Союз граждан голландского происхождения и меннонитское общество юга Украины периода первой половины 20-х гг. XX в. / А. И. Безносков // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1995. – С. 2-64.

5.147. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Випуск 8. – С.250-284.

5.148. Бем Н. В. Ставлення українського селянства до ліквідації «куркульства як класу» та суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1931 рр.) / Н. В. Бем // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Випуск 9. – С. 227-243.

5.149. Беренштейн О. Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20 – 30-х роках ХХ століття / О. Беренштейн // Наукові записки ІПіЕНД. – 1998. – Випуск 4. – С. 10-14.

5.150. Беренштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20 – 30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) / О. Беренштейн / Запорожские еврейские чтения. – Запорожье. – 1999. – Випуск 3. – С. 66-69.

5.151. Беренштейн О. Створення єврейських адміністративно-територіальних одиниць (1922 – 1929 рр.) і внутрішнє структурування УРСР / О. Беренштейн // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье. – 1998. – Випуск 2. – С. 146-153.

5.152. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1974. – 142 с.

5.153. Білан С. О. Життя та побут українських селян в 30-х роках ХХ століття: монографія / С. О. Білан. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2013. – 348 с.

5.154. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929-1939 рр.) / С. О. Білан. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2014. – 456 с.

5.155. Бобылева С. И. Возвращаем забытое прошлое: из истории колонии Половцы (Kronsgarten) / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории, 2006. – С. 188-198.

5.156. Бобылева С. И., Толстых И. В. Возвращаем забытое прошлое: из истории колонии Половцы (Kronsgarten) / С. И. Бобылева, И. В. Толстых // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: РИО ДНУ, 2006. – С. 188-198.

5.157. Бондаренко А. Ф. Основы психологии : учебник для вузов / А. Ф. Бондаренко. – Київ: Издательский центр КНЛУ, 2005 . – 254 с.

5.158. Бондаренко В. Боротьба з соціальними хворобами в Радянській республіці / В. Бондаренко. – Х.: ДВУ, 1925. – 68 с.

5.159. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 45 с.

5.160. Будина О. Р. О соотношении общин и локальных традиций (на примере балканских этнических групп на Украине и в Молдовии) / О. Р. Будина // Советская этнография. – 1984. – № 2. – С. 15-27.

5.161. Буценко А. І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. Буценко. – Харків: ДВУ, 1928. – 43 с.

5.162. Василенко М. Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств / М. Василенко. – Харьков: Центрвидав, 1930. – 32 с.

5.163. Васильченко О. Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень / Ольга Васильченко // Соціальна психологія: науковий журнал. – 2002. – № 2. – С. 19-37.

5.164. Васильчук В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період радянської влади / Володимир Миколайович Васильчук // Вопросы германской истории, 2001. – С. 22-42.

5.165. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

5.166. Венгер А. Г. Німецько-єврейські відносини у Сталіндорфському єврейському національному районі у 30-х рр. XX ст. / А. Г. Венгер // Вопросы германской истории. – 2007. – № 22. – 184-192.

5.167. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.

5.168. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії / Ярослава Верменич // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – 2010. – Вип. 4. – С. 9-26.

5.169. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 482 с.

5.170. Винниченко І. Німці в Україні. Біо-бібліографічний довідник / Ін-т досліджень діаспори. – К.: ТОВ «Геопринт», 2011. – 352 с.

5.171. Вовк В. П., Яненко В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921 – 1925 гг.) / В. П. Вовк, В. И. Яненко // Вопросы общественных наук. — 1974. – Вып. 19. – С. 91-101.

5.172. Гительман Ц. Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера // Советская этнография. – 1991. – № 1. – С. 33-43.

5.173. Гительман Ц. Формирование еврейской культуры и самознания в СССР: государство в роли социального инженера / Ц. Гительман // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. – М., 1992. – С. 62-81.

5.174. Глушко Ю. С. Основні тенденції розвитку моди радянської України / Ю. С. Глушко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45. – С. 141-145.

5.175. Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей / А. Глинський. – Харків: Пролетар, 1931. – 80 с.

5.176. Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація тоталітаризму / Нані Гогохія // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 58-62.

5.177. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади наряду / В. Головка // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 17. – С. 87-101.

5.178. Греки Дніпропетровщини: історія і сучасність. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2012. – 112 с.

5.179. Греки России и Украины / Сост., отв. Ред. Ю. В. Иванова. – СПб.: Алтейя, 2004. – 624 с.

5.180. Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февраля 1991 г. – Донецк: Респ. общество греков Украины, 1991. – 194 с.

5.181. Гриневич Е. В., Кустовская С. А. С. Я. Боровой – выдающийся исследователь еврейской земледельческой колонизации Юга России / Е. В. Гриневич, С. А. Кустовская // 220 років разом. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2012. – Випуск I. – С. 37-47.

5.182. Гриневич Л. В. Голод 1928 – 1929 рр. у радянській Україні / Людмила Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 435 с.

5.183. Грищенко Ю. В. Етапи й особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України / Юлія Грищенко // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. – Київ, Миколаїв, 2016. – № 1(13). – С. 5-11.

5. 184. Гуменюк В. В. Житлово-побутові умови національних меншин Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Наукові записки

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 160-165.

5.185. Гуменюк В. В. Кіно у житті національних меншин українського Причорномор'я (1920-і – початок 1930-х рр.) / В. В. Гуменюк // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 76-77.

5.186. Гуменюк В. В. Мова як засіб повсякденної комунікації у мультикультурному середовищі Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 серпня 2017 року. – Київ: МЦНД, 2017. – С. 28-29.

5.187. Гуменюк В. В. Одяг міжвоєнної доби у повсякденному житті національних меншин Півдня України / В. В. Гуменюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 124(9). – С. 69-72.

5.188. Гуменюк В. В. Побутовий вимір міжнаціональних відносин у селах Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – 2017. – № 19-20. – С. 97-101.

5.189. Гуменюк В. В. Повсякденна виробнича діяльність національних меншин сільської місцевості Півдня України (1920 – 1930-і рр.) / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 18. – С. 55-64.

5.190. Гуменюк В. В. Політичні настрої селянства національних меншин степової України (друга половина 1920-х рр.) / В. В. Гуменюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 123(8). – С. 42-44.

5.191. Гуменюк В. В. Релігійне життя євреїв та німців південноукраїнського регіону в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / В. В. Гуменюк // Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 105-111.

5.192. Гуменюк В. В. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування у середовищі національних меншин Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Сучасні тенденції розвитку науки (частина I):

матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 17-18 березня 2018 року. – Київ: МЦНД, 2018. – С. 16-18.

5.193. Гуменюк В. В. Соціалізація дітей національних меншин степової України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. – С. 6-8.

5.194. Гуменюк В. В. Шлюбні відносини у повсякденному житті селянства національних меншин Степової України (20-і рр. ХХ ст.) / В. В. Гуменюк // Пріоритети розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 квітня 2018 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 10-13.

5.195. Гусєв В. І., Пилипчук О. Г. Україна першої половини 20-х років ХХ століття: мачуха чи земля обітована для євреїв? / В. І. Гусєв, О. Г. Пилипчук. – К., 1997. – 36 с.

5.196. Гуцало Л. В. Національно-адміністративне районування на Півдні України (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / Л. В. Гуцало // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5. – С. 109-113.

5.197. Гуцало Л. О. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20–30-х роках ХХ століття / Людмила Гуцало // Волинські історичні записки. – Житомир: Полісся, 2008. – Т. 1. – С. 70-78.

5.198. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко. – К., 1993. – 59 с.

5.199. Данилюк І. Мова як чинник згуртованості групового «Ми» / Іван Данилюк // Соціальна психологія : наук. журн. – 2008. – № 1. – С. 105-112.

5.200. Девис С. Мнение народа в сталинской России: терор, пропаганда и инакомыслие, 1934 – 1941 / С. Девис. – М.: РОССПЭН, 2011. – 231 с.

5.201. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР / Л. А. Демиденко. – К.: Наукова думка, 1970. – 139 с.

5.202. Десятніков О. В. Застосування ручної праці у сільському господарстві України в 20-ті рр. ХХ ст. / О. В. Десятніков // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – К. : Ін-т історії України НАН України. – Вип. ХVІІІ. – С. 141-147.

5.203. Дихан М. Д. Болгарські національні райони в Україні у 20 – 30-х роках (короткий історичний нарис) / Михайло Дмитрович Дихан. – Одеса: Маяк, 2004. – 144 с.

5.204. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68-78.

5.205. Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28-30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред.). – К., 2002. – 400 с.

5.206. Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции. Г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. – Мариуполь, 1993. – 283 с.

5.207. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки / Олена Донченко // Соціальна психологія: наук. журн. – 2008. – № 3. – С. 3-13.

5.208. Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме / Олена Донченко // Соціальна психологія: наук. журн. – 2008. – № 2. – С. 3-15.

5.209. Драч О. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай / О. Драч, А. Шаматова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 22-26.

5.210. Дрінов Д. Про мову болгарських колгоспників УСРР / Д. Дрінов // Мовознавство. – 1936. – № 8. – С. 87-88.

5.211. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 10. – С. 284-293.

5.212. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20 – 30-х рр. ХХ ст. в українській історіографії / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Випуск 9. – С. 360-372.

5.213. Ермак А. П. Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926-1937 гг.) / А. П. Ермак // Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревни. – Воронеж, 1982. – С. 99-104.

5.214. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. – К, 2001. 424 с.

5.215. Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я / Л. В. Афанас'єва, М. В. Крилов. – Сімферополь: Таврія, 2004. – 276 с.

5.216. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – 376 с.

5.217. Єврейське населення півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – 92 с.

5.218. Євреї в етнічній мозаїці українських земель: монографія / уклад. Артем Харченко, Олексій Чеботарьов. – Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 148 с.

5.219. Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Збірник науково-публіцистичних статей / І. Ф. Курас (голов. ред.). – К., 1997. – 256 с.

5.220. Євсєєва Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. (Український контекст) / Т. М. Євсєєва // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 152-178.

5.221. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничі та культурологічні аспекти / В. Б. Євтух. – К., 1997. – 216 с.

5.222. Єкельчик С. Історія України: становлення модерної нації / Сергій Єкельчик. – К.: Laugus, 2011. – 376 с.

5.223. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-ті роки / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.

5.224. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки / Г. Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Випуск. 9. – С. 251-278.

5.225. Жавжаров Л. В. Из истории болгар Приазовья. – Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2008. – 108 с.

5.226. Жирмунский В. М. Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецкого населения СССР / В. М. Жирмунский // Советская этнография. – 1933. – № 2. – С. 84-112.

5.227. Жолоб М. П. Финансовая деятельность религиозных обществ национальных меньшинств Украины в 20-е годы XX ст. / М. П. Жолоб // European Applied Sciences. – Stuttgart: ORT Publishing, 2013. – № 7. – Volume 1. – S. 35-36.

5.228. Жолоб М. П. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки XX ст. / М. П. Жолоб // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2013. – № 4. – С. 264-269.

5.229. Жолоб М. П. Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки XX ст.) / М. П. Жолоб // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: АПСВУ, 2013. – № 4 (64). – С. 76-83.

5.230. Жолоб М. П. Ліквідація етнічних релігійних громад підрадянської України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / М. П. Жолоб // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 79 (№ 12). – С. 36-40.

5.231. Жолоб М. П. Головні вектори діяльності етнічних релігійних общин України протягом 1920-х років / М. П. Жолоб // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 11. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 77-89.

5.232. Жолоб М. П. Взаємини радянської влади з національними меншинами України в релігійній сфері (20-і роки ХХ ст.) / М. П. Жолоб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 94-100.

5.233. Журба М. А., Доценко В. О. Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття / Михайло Анатолійович Журба, Віктор Олегович Доценко. – К.: «МП Леся». – 2005. – 230 с.

5.234. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 456 с.

5.235. Задерейчук І. П. Розвиток кіномережі в місцях компактного проживання німецької етнічної групи в Криму в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / І. П. Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 171-174.

5.236. Зарічук В. О. Нариси з історії та культури німців Причорномор'я / Валерій Зарічук. – Одеса: Астропринт, 2012. – 176 с.

5.237. Захарченко М. В. Житлово-побутові умови українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. / М. В. Захарченко // Наукові праці. Том 48. – 2005. – Випуск 35. – С. 37-40.

5.238. Захарченко М. Створення та діяльність гуртків в українському селі (20-ті рр. ХХ ст.) / Марина Захарченко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 135-141.

5.239. Земзюліна Н. Ідеологічні та правові механізми формування гендерного паритету в СРСР / Н. Земзюліна // Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 21-26.

5.240. Знаменська М.В. З історії культурно-освітньої роботи болгар України (20–30-ті роки) / Маргарита Знаменська // Розбудова держави. – Київ, 1994. – № 1. – С. 15–17.

5.241. Зябко М. Н. Быт и нравы в еврейской земледельческой колонии в 20-х годах XX в. / М. Н. Зябко // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність: тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – С. 55-58.

5.242. Иванова Ю. В., Чижикова Л. Н. Из истории заселения Южной Украины / Ю. В. Иванова, Л. Н. Чижикова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 3-11.

5.243. Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – 74-91.

5.244. Ипатов А. И. Меннониты. (Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности) / А. И. Ипатов. – М.: «Мысль», 1978. – 213 с.

5.245. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: Сб. статей и документов / Под ред. Дынген. – Донецк, 2007. – 312 с.

5.246. Ивацький В. І. Вплив політики «елінізації» в УСРР на національну ідентичність греків Українського Північного Приазов'я / В. І. Ивацький // Гілея. – 2009. – Спецвипуск. – С. 78-84.

5.247. Ивацький В. І. Греко-татари та греко-елліни: історія ідентифікацій / В. І. Ивацький // Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія. – 2013. – Вип. 7-8. – С. 63-70.

5.248. Ігнатуша А. Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 142-144.

5.249. Ігнатуша О. М. Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. М. Ігнатуша. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Книга І. – Л.: «Логос», 2009. – С. 806-812.

5.250. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / Володимир Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

5.251. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х., 1929. – 34 с.

5.252. Карпенко Ю. А. Топонимия болгарських сел Одесской области. Вопросы топонимического взаимодействия языков / Ю. А. Карпенко // Историческая ономастика. М.: Наука. 1977. – С. 195-197.

5.253. Карп'юк Л. Колективна психіка як соціальнопсихологічний феномен / Лариса Карп'юк // Соціальна психологія : наук. журн. – 2006. – № 2. – С. 48-57.

5.254. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Х: Пролетарий, 1930. – 108 с.

5.255. Клибанов А. Меннониты / А. Клибанов. – М., Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 112 с.

5.256. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / Олег Віталійович Козерод. – Київ: СПД Савченка, 2003. – 313 с.

5.257. Козлова Н. Социология повседневности / Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 47-56.

5.258. Козырева М. Э. Исторический опыт взаимоотношений еврейского и неметкого населения Николаевщины / М. Э. Козырева // 220 років разом. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2012. – Випуск І. – С. 72-77.

5.259. Козирєва М. Е. Національне районування в державотворенні України / М. Е. Козирєва // Наукові праці. Політологія. – 2014. – Том 228. – № 216. – С. 76-79.

5.260. Козырева М. Э. Немецкие национальные районы Юга Украины в 1920-1930-е гг.: общие закономерности и специфические особенности развития: материалы X-й междунар. науч. конф. Международной ассоциации

исследователей истории и культуры российских немцев [Ключевые проблемы истории российских немцев] (18-21 ноября 2003 г., Москва) / М. Э. Козырева, науч. ред. А. А. Герман. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 418-425.

5.261. Козирева М. Е., Ліньов А. А. Особливості функціонування Карл-Лібкнехтівського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці / М. Е. Козирева, А. А. Ліньов // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Збірник наукових праць: У 3-х частинах. – Миколаїв, Одеса: Тетра, 1999. – Ч. 2. – С. 307-311.

5.262. Колесник В. А. Болгарская антропонимия юга Украины / В. А. Колесник. – Минск, 1984. – 187 с.

5.263. Колесник В. Ф. Коренізація національних меншин УСРР у 1920 – 1930-ті рр.: історіографія / Віктор Колесник. – К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 172 с.

5.264. Комар Я. В. Болгарське населення Азовського узбережжя в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / Я. В. Комар // Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія. – 2015. – Вип. 13-14. – С. 84-90.

5.265. Коршунов А. Евреи земледельцы / А. Коршунов. – М.: Издат. О-во «Безбожник», 1929. – 32 с.

5.266. Котляр Ю. В. Колективізація та голодомор 1932 – 1933 рр. серед німецького населення півдня України / Ю. В. Котляр // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Випуск ХХІІ. – С. 87-94.

5.267. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Котляр Ю. В. – Одеса: ТОВ ВІД, 2004. – 354 с.

5.268. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) / Ю. В. Котляр // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного

університету ім. П. Могили. Серія : Історичні науки. – 2008. – Т. 88, Вип. 75. – С. 67-70.

5.269. Коцур В., Тарапон О. Харчування сільського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Віктор Коцур, Оксана Тарапон // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010.– С. 145-148.

5.270. Кривець Н. Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20 – 30-і роки / Н. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Випуск 3. – С. 78-86.

5.271. Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х.: Видавництво «Пролетарій», 1930. – 48 с.

5.272. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення / А. І. Кудряченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 74 с.

5.273. Кузьменко В. Ліквідація національних районів та сільрад в Українській РСР наприкінці 1930-х років: політико-правовий аспект / В. Кузьменко // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 66-75.

5.274. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 5–25.

5.275. Кульчицький С. В. Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1978. – № 3. – С. 40-51.

5. 276. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995. – 272 с.

5.277. Лаас Н. Сучасна англо-американська історіографія про повсякденні структури та практики в СРСР / Наталія Лаас // Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-

Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 34-36.

5.278. Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. / Наталия Лебина. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 488 с.

5.279. Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі / Е. Е. Левандовська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – XXXVII. – С. 118-123.

5.280. Лезман І. Від Сейдеменухи до Калініндорф. П'ять років першого єврейського національного району / І. Лезман. – Х.: Пролетар, 1932. – 72 с.

5.281. Лопатанов В.И. К вопросу о переселении болгар в Приазовье / Виталий Лопатанов // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 10-23.

5.282. Лукашевич О. До питання повсякденного життя сільського жіноцтва у 1930-х рр. / О. Лукашевич // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 142-145.

5.283. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. / О. Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 12. – С. 257-276.

5.284. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания (Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала) / Светлана Лурье. – СПб. : Тип. им. Котлякова, 1994. – 286 с.

5.285. Лутай М. Є. Німці в Україні: історія і сьогодення / М. Є Лутай. – Житомир, 2010. – 540 с.

5.286. Магочій П-Р. Ілюстрована історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2012. – 448 с.

5.287. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн. – Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2018. – 340 с.

5.288. Мазур В. М. Земельне питання в німецьких колоніях України 1920-х років / В. М. Мазур // Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. – Умань, 10-12 жовтня 1996 р. – С. 39-45.

5.289. Мазур В. М. Аграризація єврейського населення в Україні у 1920-х роках / В. М. Мазур // Наукові записки. Серія: Історія. Випуск 1. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 1999. – С. 88-93.

5.290. Мазур В. М. Соціокультурний феномен німецьких поселень в Україні 1920 – 1929 років / В. М. Мазур // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Збірник наукових праць: У 3-х частинах. – Миколаїв, Одеса: Тетра, 1999. – Ч. 2. – С. 312-318.

5.291. Маркова Л. В. Эволюция этнической традиции болгарского населения Молдовы и Украины / Л. В. Маркова // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. – Кишинева: «Штиница», 1995. – С. 72-84.

5.292. Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: хроніка / В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.

5.293. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923 – 1939) / Тері Мартин. – К.: Критика, 2013. – 640 с.

5.294. Мартинова В. Німецький етнос у роки колективізації / Вікторія Мартинова // Німецькі поселення на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи. – Полтава: Полтавський літератор, 2013. – С. 125-129.

5.295. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Васильович Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

5.296. Материальная культура компактных этнических групп на Украине: жилище. – М.: Наука, 1979. – 190 с.

5.297. Мельник Н. І. Руйнація національно-культурного життя болгар в Україні (30-ті рр. ХХ століття) / Надія Мельник // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. 21. – С. 223-225.

5.298. Мережин А. О сплошной коллективизации и ликвидации кулачества в еврейских переселенцев / А. Мережин. – М., 1930. – 64 с.

5.299. Митков В. Българите на запорожка земя: страници от историята и културата. – Запорожъе: РА «Тандем-У», 2008. – 172 с.

5.300. Митков В.В. Болгары Таврии: 150 лет истории / Василий Митков. – Запорожъе: Интер-М, 2012. – 99 с.

5.301. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монографія / Олександр Володимирович Михайлюк. – Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

5.302. Міхеєва О. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років / Оксана Міхеєва // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 21. – С. 278-296.

5.303. Міхеєва О. Специфіка висвітлення у періодичних виданнях проблематики злочинності у перші роки введення НЕПу в Україні / Оксана Міхеєва // Краєзнавство: наук. журн. – 2010. – № 3. – С. 72-80.

5.304. Навеки вместе! Очерки / Ред. и сост. И. М. Левитас. – К., 2001. – 224 с.

5.305. Найман О. Я. Євреї України. Життя прожити... З історії розселення євреїв на українській землі (у ХХ столітті) / О. Я. Найман // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 66-69.

5.306. Найман А. Я. История евреев Украины / А. Я. Найман. – К., 2002. – 496 с.

- 5.307. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2008. – 440 с.
- 5.308. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
- 5.309. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К., 1965. – 135 с.
- 5.310. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К., 1975. – 276 с.
- 5.311. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [Аркуша О. Г., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В. та ін.]; під ред. В. А. Смолія. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
- 5.312. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / [Панчук М. І., Войналович В. А., Галенко О. І. та ін.]; під ред. І. Ф. Кураса. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2000. – 358 с.
- 5.313. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Володимир Нікольський. – Донецьк: видавництво ДонНУ, 2003. – 624 с.
- 5.314. Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи. – Одеса: Астропрінт, 2003. – 440 с.
- 5.315. Німці півдня України: Історія і сучасність. – Миколаїв, 2009. – 434 с.
- 5.316. Новікова О. М. Демографічні характеристики жіноцтва УСРР – УРСР / О. М. Новікова // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – Вип. 7. – С. 231–232.

5.317. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України у контексті національної політики (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К.: Стилос, 1998. – 320 с.

5.318. Оболонский А. В. Советский режим: механика властвования / А. В. Оболонский // *Общественные науки и современность*. – 2010. – № 3. – С. 135-151.

5.319. Олянич Л. В. Дитяча безпритульність в Україні 20-х – 30-х рр.: причини соціальної аномалії та форми її подолання / Л. В. Олянич // *Матеріали міжнародної конф. «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій»*. – Суми, 2008. – С. 29-31.

3.320. Орбан-Лембрик Л. До питання про міжгрупові конфлікти й упередження / Лідія Орбан-Лембрик // *Соціальна психологія: наук. журн.* – 2007. – № 3. – С. 3-17.

3.321. Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Лідія Орбан-Лембрик // *Соціальна психологія: наук. журн.* – 2005. – № 2. – С. 38-44.

3.322. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Лідія Орбан-Лембрик // *Соціальна психологія: наук. журн.* – 2006. – № 4. – С. 38-57.

3.323. Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості / Лідія Орбан-Лембрик // *Соціальна психологія : наук. журн.* – 2004. – № 5. – С. 12-19.

5.324. Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище / Лідія Орбан Лембрик // *Соціальна психологія: наук. журн.* – 2004. – № 3. – С. 47-62.

5.325. Орищина М., Рибалко Л. Історія і ЗМІ: хто творить комунікативний код культури? / Марія Орищина, Любов Рибалко // *День*. – № 130-131. – 28-29 липня 2017. – С. 14-15.

5.326. Орлов А. В. Процессы интернационализации советского образа жизни (этносоциальные аспекты) Анатолий Вадимович Орлов. – Киев: Наукова думка, 1986. – 245 с.

5.327. Орлянський В. С. Євреї України в 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя: Соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 240 с.

5.328. Орлянский В. С. К оценке еврейского национально-культурного возрождения в Украине в 20-е годы ХХ в. / В. С. Орлянский // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник: исследования, воспоминания, документы. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. – С. 129-132.

5.329. Орлянский В. С. Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. / В. С. Орлянский // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 66-85.

5.330. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община / В. Я. Осокина. – М.: Мысль, 1978. – 176 с.

5.331. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941 / Е. А. Осокина. – [2-е изд. доп.]. – М.: РОССПЭН, 2008. – 351 с.

5.332. Осташева Н. В. На переломе эпох... Меннонитское общество Украины в 1914 – 1931 гг. / Н. В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.

5.333. Павленко В. Болгарська меншина в Україні (20 – 30-і рр. ХХ.) / Вікторія Павленко // Українська діаспора. – 1993. – № 4. – С. 131-150.

5.334. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918 – 1939 рр. / Вікторія Павленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.

5.335. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66.

5.336. Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / Г. В. Папакін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 422 с.

5.337. Папуш И. А. Сартана: прошлое и настоящее (вигляд сквозь годы) 1778 – 2000 гг. / И. А. Папуш. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2002. – 328 с.

5.338. Парзулова М. Х. О болгарском языковом пространстве в Украине / М. Х. Парзулова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – Челябинск, 2014. – № 1. – С. 33-39.

5.339. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919 – 1939) / Є. Пастернак. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.

5.340. Патриляк Б. К. Селянський опір колективізаційним заходам радянської влади в УСРР у 1931–1932 рр. / Б. К. Патриляк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 52. – С. 29-36.

5.341. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / С. И. Пачев // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 10-23.

5.342. Пачев С.І. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Сергій Пачев. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 176 с.

5.343. Першин П. Н. Аграрная революция в России / П. Н. Першин. – М.: Наука, 1966. – Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 491 с.

5.344. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору – геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.

5.345. Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. / Василий Пирко. – К.: УМК ВО, 1988. – 134 с.

5.346. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія / Л. В. Пирогова-Таран // Український історичний журнал – 2013. – № 1. – С. 119-124.

5.347. Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / Марія Пірен // Соціальна психологія: наук. журн. – 2005. – № 6. – С. 31-41.

5.348. Пірко В. А. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / Василь Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

5.349. Піча В. М. Культура вільного часу: (філософсько-соціологічний аналіз) / В. М. Піча. – Львів: Світ. – 1990. – 149 с.

5.350. Плахотнюк С. С. Історичні аспекти дослідження культури українського села (20 – 30 рр. XX ст.) / С. С. Плахотнюк. – Вінниця: ТОВ «Видавництво-друкарня Діло», 2013. – 140 с.

5.351. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.

5.352. Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – 384 с.

5.353. Пода О. Комунікатори в жіночому журналі (1920–1930) / О. Пода // Журналістика. – 2012. – Вип. 11 (36). – С. 145-153.

5.354. Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-і роки): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, Г. Г. Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.

5.355. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін, С. В. Кульчицький та ін. – 2003. – 448 с.

5.356. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.

5.357. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775 рр.) / Наталія Полонська-Василенко // Чорноморський збірник. – Варшава, 1944. – 197 с.

- 5.358. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Т. 1. – 222 с.
- 5.359. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Т. 2. – 187 с.
- 5.360. Поляннер Г. Калініндорфські нариси / Г. Поляннер, Р. Балясна. – К., 1938. – 40 с.
- 5.361. Пономарева И. С. Традиции свадебной обрядности греков Приазовья / И. С. Пономарева, Т. И. Сорока // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февраля 1991 г. – Донецк: Респ. общество греков Украины, 1991. – С. 181-184.
- 5.362. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – 283 с.
- 5.363. Попович М., Тимотієвич М., Ристович М. Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності / М. Попович, М. Тимотієвич, М. Ристович. – К.: Темпора, 2017. – 544 с.
- 5.364. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 1994. – 444 с.
- 5.365. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1999. – 352 с.
- 5.366. Предко О. І. Психологія релігії : історія, теорія, релігієзнавчі виміри: монографія / І. О. Предко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.
- 5.367. Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 59-64.
- 5.368. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920 – 1939 рр.) / В. І. Прилуцький. – К., 2001. – 249 с.

5.369. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки / В. І. Прилуцький. – К., 1993. – 58 с.

5.370. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», 2006. – 122 с.

5.371. Присяжнюк Ю. Українське селянство ХІХ – ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2002. – 120 с.

5.372. Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М. В. Попович. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.

5.373. Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и на Украине. – Кишенев: «Штиница». – 1993. – 188 с.

5.374. Пронь Т. М. Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст. / Т. М. Пронь // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 147-155.

5.375. Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание / Н. Пушкарева. – СПб.: Алетейя; АНО «Женский проект СПб», 2007. – 496 с.

5.376. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношения понятий / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. – 2004. – С. 93-112.

5.377. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. – К.: Політвидав України, 1978. – 253 с.

5.378. Рафальський О. О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України / О. О. Рафальський // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 67-76.

5.379. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Плюс, 2000. – 446 с.

5.380. Реабілітовані історією: у 27 томах. Дніпропетровська область: у 2 книгах / Упорядники: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко,

Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Кн. 1. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. – 880 с.

5.381. Реабілітовані історією: у 27 томах. Запорізька область: науково-документальне видання: у 6 книгах. – Кн. 1. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.

5.382. Реабілітовані історією: у 27 томах. Миколаївська область: у 5 книгах. – Кн. 1. – Київ–Миколаїв: Світогляд, 2005. – 870 с.

5.383. Рейнмарус А. Меннониты. (Краткий очерк). / А. Рейнмарус, Т. Фризен. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.

5.384. Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії і історії історичної науки. – 2008. – № 3. – С. 11-25.

5.385. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921–1928 рр.): монографія / Іван Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 164 с.

5.386. Рибак І. В. Сільське господарство Поділля і Південно-Східної Волині у період непівського агропереходу (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження: монографія / Іван Рибак, Оксана Свідерська. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. В., 2013. – 216 с.

5.387. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 163 с.

5.388. Рибак І. В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 140 с.

5.389. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000 – 304 с.

5.390. Рижева Н. О. Соціально-економічні трансформації в європейських сільськогосподарських поселеннях Миколаївщини у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. /

Н. О. Рижева // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2013. – Випуск II. – С. 369-377.

5.391. Рихлік Є. Науково-досліднича праця серед національних меншостей / Є. Рихлік // Бюлетень етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 1-8.

5.392. Різун В. В. Маси: тексти лекцій / В. В. Різун. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 118 с.

5.393. Роговин В. З. Сталинский неонеп / В. З. Роговин. – М.: Аргументы и факты. Экспресс-Сервис, 1994. – 384 с.

5.394. Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф. – М.: РОССПЭН, 2009. – 439 с.

5.395. Романець Н. Р. Боротьба з самосудами в українському селі (1933 – 1935 рр.) / Н. Р. Романець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 186-191.

5.396. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939 рр.): монографія / Н. Р. Романець. – Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. – 450 с.

5.397. Романцов В. О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст.: Спецкурс для студ. вищ. навч. закл. / В. О. Романцов. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2010. – 160 с.

5.398. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / [ред. кол.: А.И. Аксенов и др.]. – Институт российской истории Российской академии наук. – М.: Русская панорама, 2011. – 880 с.

5.399. Российская повседневность: вторая половина XIX – начало XXI века: учеб. пособ. / Под. ред. Л. И. Семенниковой. – М.: КДУ, 2009. – 244 с.

5.400. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3 (травень-червень) – С. 17-32.

5.401. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Леонід Рябошапко. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 482 с.

5.402. Савіна М. І. Особливості формування інтегрованого психічного складу українців / М. І. Савіна // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету: психологічні науки. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – Вип. 2. – С. 57-65.

5.403. Савченко О. І. Болгарські національні райони на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Ольга Савченко // Державна етнонаціональна політика. – К., 1997. – С. 58-87.

5.404. Савченко В. І. Виховання дітей в українських селянських родинях Запорізького краю в 20 – 30-х рр. ХХ ст. (за усними джерелами) / В. І. Савченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – ХХІХ. – С. 142-144.

5.405. Салтан Н. Ціннісні орієнтації представників молодого покоління 20-х рр. ХХ ст. / Наталія Салтан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 157-160.

5.406. Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі 1928 – 1932 рр.) / О. М. Сапицька // Гілея (науковий вісник): Історія. Філософія. Політологія : Збірник наукових праць / Українська АН. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 84-94.

5.407. Сарбей В. Г. Національне відродження України. / В. Г. Сарбей. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – 336 с.

5.408. Свята та обряди радянської України / О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, Т. Д. Гірник, В. Т. Зінчин. – К.: Наукова думка, 1971. – 270 с.

5.409. Сергиевский М.В. Мариупольские греческие говоры / М. В. Сергиевский // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1934. – № 7. – С. 533-587.

5.410. Сільськогосподарська кооперація: вибрані праці / [упоряд. Л. П. Горкіна; за ред. д-ра екон. наук Л. П. Горкіної]; НАН України; Інст екон. та прогнозув. – К., 2010. – 776 с.

5.411. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) / М. О. Скрипник / Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 129-135.

5.412. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1917–1932 рр.) / І. І. Слинько. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 324 с.

5.413. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

5.414. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О. Б. Слуцький. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 209 с.

5.415. Слюсаревський М. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / Микола Слюсаревський, Ірина Кривонос // Соціальна психологія: наук. журн. – 2005. – № 6. – С. 3-17.

5.416. Сойчук Р. Л. Сутність феномена українського менталітету / Р. Л. Сойчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: О. Зень, 2011. – Вип. 21: На пошану професора Р. Постолювського. – С. 243-254.

5.417. Сокирко А. Ментальні особливості української філософської думки доби романтизму: антеїзм / Анна Сокирко // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2009. – Вип. 12. – С. 18-24.

5.418. Соколов І. І. Мариупольские греки / І. І. Соколов // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 297-321.

5.419. Соколов И. И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов / И. И. Соколов // Язык и литература. – Л., 1930. – Т. VI. – С. 49-67.

5.420. Соколов И. И. Об определении национальности греков / И. И. Соколов // Революция и национальности / И. И. Соколов. – 1936. – № 8. – С. 68-75.

5.421. Сотніченко В. Єврейська землеробська колонізація півдня України в 20-ті роки ХХ століття / Володимир Сотніченко // Історія в школі. – 1998. – № 11. – С. 9-12.

5.422. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / Павел Сохань. – К.: Наукова думка, 1976. – 290 с.

5.423. Срібна М.А. Статутно-функціональна зорієнтованість Українського товариства Червоного Хреста напередодні Другої світової війни / М.А. Срібна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 56. – С.122-127.

5.424. Срібна М. А. Червоний Хрест Південної України (кін. 30-х – поч. 40-х рр. ХХ ст.) / М. А. Срібна // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірник наукових праць III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 70-й річниці героїчної оборони Одеси (15-16 квітня 2011 р.). – Одеса: ВМВ, 2011. – С. 141-145.

5.425. Степанюк І. І. До історії єврейського населення Кривоозерщини. Миколаївська область / І. І. Степанюк // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв.: Видавець Шамрай П. М., 2013. – Випуск II. – С. 404-422.

5.426. Стоян Т. А., Жолоб М. П., Неформальні релігійні громади польського, німецького та єврейського населення УСРР в 20-х роках ХХ ст. / Т. А. Стоян, М. П. Жолоб // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 10. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 419-428.

5.427. Стоянов И. А. Болгарские элементы в русских говорах Одесской области / И. А. Стоянов // Русские говоры на Украине. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 99-115.

5.428. Стражний О. С. Український менталітет : Ілюзії. Міфи. Реальність / Олександр Стражний. – К. : «Книга», 2008. – 368 с.

5.429. Сумцов К. О. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / К. О. Сумцов. – Харьков: «Печатное Дело», 1902. – 57 с.

5.430. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О. А. Сухова. – М.: РОССПЭН, 2008. – 679 с.

5.431. Терентьева Н. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Терентьева. – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 351 с.

5.432. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія і сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Наталія Терентьева, Константин Балабанов. – К.: «Аквілон-Плюс», 2008. – Ч. II. – 320 с.

5.433. Терещенко Ю. В. «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ / Ю. В. Терещенко // Історія і географія. Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2008. – Вип. 32. – С. 153-166.

5.434. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 17. – С. 345-375.

5.435. Токий Н. Н. Фамилии, быт и жилища греков Украины / Н. Н. Токий, Р. Д. Лях, Л. А. Лиганова // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февраля 1991 г. – Донецк: Респ. общество греков Украины, 1991. – С. 158-172.

5.436. Томазов В. В. Греческие страницы украинской истории: популярное изложение / Валерий Томазов, Алексей Ясь; под ред. В. А. Смолия. – К.: Лыбидь, 2009. – 224 с.

5.437. Тригуб О. П. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Тригуб // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв.: Видавець Шамрай П. М., 2013. – Випуск II. – С. 434-447.

5.438. Тришньовський А. Етнопсихологія українського народу / А. Тришньовський // Персонал. – 2009. – № 3. – С. 68-74.

5.439. Трукан Г. А. Путь к тоталитаризму: 1917 – 1929 гг. / Г. А. Трукан. – М.: Наука, 1994. – 167 с.

5.440. Турков В. В. Культурно-освітня політика радянської держави щодо болгарської національної меншини України у 20–30-х рр. ХХ ст. / Володимир Турков // Дриновський збірник / Харківське міське товариство болгарської культури ім. Марина Дринова, Болгарська АН, Комісія істориків Україна–Болгарія; гол. ред. С.Ю. Страшнюк; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків – Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2007. – 2011. – Т. 4. – С. 465–472.

5.441. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922) / Галина Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.

5.442. Тюкавкин В. Г. Крестьянство России в период трех революций / В. Г. Тюкавкин, Э. М. Шагин. – М.: Просвещение, 1987. – 208 с.

5.443. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / Олександр Удод // Краєзнавство: наук. журн. – 2010. – № 3. – С. 6-9.

5.444. Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії / Олександр Удод // Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 19-23.

5.445. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії / Олександр Удод // Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х кн., 3-х ч. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1-2. – С. 17-39.

5.446. Удод О. Методологія історії і гуманізація знання / Олександр Удод, Михайло Юрій // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2013. – № 23. – С. 6-27.

5.447. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.

5.448. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.

5.449. Українські жінки у горнилі модернізації / під загальною редакцією Оксани Кісь. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 304 с.

5.450. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / А. П. Пономарьов, Т. В. Касміна, О. О. Боряк та ін. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.

5.451. Українці в світі і німецька діаспора в Україні. – Полтава: ТОВ АСМІ», 2009. – 468 с.

5.452. Усманова А. Концептуалізуя пограничне: от культурной антропологии к семиотике культуры / Альмира Усманова // Перекрестки: журнал исследований восточноевропейского пограничья. – Минск: Европейский гуманитарный университет. – 2004. – № 1-2. – С. 209-234.

5.453. Устименко В. Особливості соціально-політичного та економічного статусу етнічних груп та його вплив на міжетнічні протиріччя та соціальні конфлікти / Володимир Устименко // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 226-247.

5.454. Феллер М. Д. Єврейська історія і культура в Україні / М. Д. Феллер // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 122-131.

5.455. Фесенко В. В. Літературно-публіцистична творчість представників польської меншини в УСРР у 1920 – 1930-х роках / В. В. Фесенко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2015. – № 1-2. – С. 144-148.

5.456. Фигуровская Н. К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е годы / Н. К. Фигуровская. – М. : Наука, 1983. – 383 с.

5.457. Филд Д. Расслоение в русской крестьянской общине: статистическое исследование / Д. Филд // Россия и США на рубеже XIX – XX вв. Математическое методы в исторических исследованиях / И. Д. Ковальченко (ред.). – М.: Наука, 1992. – С. 323-348.

5.458. Финк В. Евреи на земле / В. Финк. – М.-Л., 1929. – 224 с.

5.459. Финкель Х. А. Еврейское землеустройство в Советском Союзе / Х. А. Финкель. – Херсон, 1926. – 46 с.

5.460. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2001. – 422 с.

5.461. Філінюк В. А. Криза влади і девіантна поведінка у повсякденному житті українського села в умовах революції (1917–1918 рр.) / Вадим Філінюк // Spheres of culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Sklodovska University in Lublin, 2014. – Volume VIII. – С. 292-300.

5.462. Фролов М. О. Участь вихідців із інших політичних партій в КП(б)У в процесах державотворення на Україні в 20 – 30-ті роки ХХ ст. / М. О. Фролов // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. – 2001. – Вип. 7. – С. 54-61.

5.463. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с.

5.464. Хонігсман Я. С. Єврейське землеробство в Україні / Я. С. Хонігсман // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 9-10. – С. 160-167.

5.465. Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 66-75.

5.466. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918 – 1929 роки) / І. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.

5.467. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови / Вікторія Храмова // Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3-35.

5.468. Цветко С. І. Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) / С. І. Цветко // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч. II–III. – Одеса, 1925. – С. 217-238.

5.469. Цветко С. І. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими / Сергій Цветко // Етнографічний вісник. – К., 1928. – № 6. – С. 1-15.

5.470. Цветко С. І. Юнацькі та хайдутські пісні у болгар / Сергій Цветко // Етнографічний вісник. – К., 1927. – № 3. – С. 27-40.

5.471. Черняхівський Г. Шляхи єврейської бідноти до хліборобства / Г. Черняхівський. – Х.: Пролетар, 1930. – 48 с.

5.472. Чирко Б. В. Заходи Радянської влади України щодо запровадження освіти німецькою мовою та організації роботи німецьких культурно-просвітніх установ (1920-ті – 1930-ті роки) / Б. В. Чирко // Гілея. – 2016. – №114(11). – С. 54-59.

5.473. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 178 с.

5.474. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: АМУ, 2015. – 248 с.

5.475. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 – 1937 гг.) / П. М. Чирков. – М.: Мысль, 1978. – 255 с.

5.476. Шайкин И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях / И. Шайкин // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С. 108-114.

5.477. Шанин Т. Крестьянство как политический фактор / Т. Шанин. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С. 269-278.

5.478. Шанин Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття / Т. Шанин // Україна модерна. – 2010. – №. 6 (17). – С. 171-182.

5.479. Шаповал М. Шлях визволення : суспільно політичні нариси / М. Шаповал. – Прага-Берлін : «Нова Україна», 1923. – 71 с.

5.480. Шарпаций В. Товариства взаємодопомоги в УСРР 1920 – першої третини 1930-х років: організаційні форми та соціальні функції / В. Шарпаций // Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал. – 2004. – № 36. – С. 53-61.

5.481. Шахнович М. И. Кому служит «религия Израиля»? / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Прибой, 1930. – 96 с.

5.482. Швайба Н. Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків / Надія Швайба // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 36-38.

5.483. Швидкий С. М. Народна етіологія хвороб та їх діагностика у світоглядних уявленнях населення Української Слобожанщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / С. М. Швидкий // Гілея: зб. наук. пр. – 2011. – Спецвипуск. – С. 150-155.

5.484. Шевченко В. Трагічна доля українського «куркульства» / В. Шевченко // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – 2001. – С. 297-303.

5.485. Шевченко Ф. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у ХVІІІ ст. / Федір Шевченко // Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. – К., 1985. – С. 61-78.

5.486. Шевчук О. Міжнародна комісія з розслідування голоду на Україні 1932 – 1933 рр. / О. Шевчук // Золоті ворота. – 1993. – № 4. – С. 20-30.

5.487. Шитюк М. М. Національні меншини УРСР в 20 – 30-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк, Т. Ю. Іванова. – Миколаїв, 2010. – 176 с.

5.488. Шлихтер А. Правда о еврейском переселении / А. Шлихтер. – Х., 1928. – 40 с.

5.489. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії) / Роман Шпорлюк; перекл. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

5.490. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк; перекл. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.

5.491. Щекин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.

5.492. Щукин В. В. Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории / В. В. Щукин. – Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2011. – 96 с.

5.493. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України : монографія. – вид. 2-ге / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – 738 с.

5.494. Якубова (Наседкина) Л. Д. Греческие национальные сельские советы Украины во взаимодействии национальной и социальной политики / Л. Д. Наседкина (Якубова) // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февраля 1991 г. – Донецк: Респ. общество греков Украины, 1991. – С. 118-127.

5.495. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С. 41-55.

5.496. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Лариса Якубова. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2011. – 338 с.

5.497. Якубова Л. Процеси маскулінізації та емансипації як віддзеркалення системних перетворень у маріупольській громаді 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова // Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Відп. ред. О. П. Реєнт; Упорядники: Н. І. Бацак, В. В. Томазов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. – С. 221-247.

5.498. Якубова Л. Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930 –1935 рр. / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – № 11. – С. 370-412.

5.499. Якубова Л. Д. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Лариса Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 15. – С. 132-154.

5.500. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків, 1931. – 208 с.

5.501. Яцюк В. А. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 20-х рр. ХХ ст. / В. А. Яцюк // Краєзнавство: наук. журн. – 2006. – № 1-4. – С. 58-60.

5.502. Яшин В. О. Демографічні та соціально-культурні аспекти розвитку єврейських громад південноукраїнського регіону в другій половині ХІХ ст. / В. О. Яшин // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць // Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 220-222.

5.503. Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789-815.

5.504. Heinzen J. The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389-412.

5.505. Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 71-96.

5.506. Keep J. «It's a woman's world»: gender studies and daily life // Litvin A., Keep J. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. – Londres, New York: Routledge, 2005. – P. 144-147.

5.507. Starks T. The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246 // Russian Review. – 2008. – Vol. 67, no. 1. – P. 162-163.

5.508. Thurston R. W. Fear and belief in the USSR's «Great terror»: Response to arrest, 1935 – 1939 // Slavic review. – 1986. – Vol. 45, no. 2. – P. 213-234.

5.509. Viola L. Popular resistance in the Stalinist 1930s // Kritika. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 45-69.

5.510. Young G. Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case // Ab imperio. – 2007. – no. 2. – P. 113-151.

6. Інтернет-ресурс

6.511. Галаха – [Електронний режим]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Галаха> (дата звернення 07.12.2016 р.)

6.512. Євреї в Україні – [Електронний режим]. – Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Євреї_в_Україні#.D0.9C.D0.BE.D0.B2.D0.B0 ((дата звернення 04.01.2017 р.)

6.513. Кашрут – [Електронний режим]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кашрут> (дата звернення 10.03.2017 р.)

6.514. Конфлікт на Китайсько-Восточной залізничній дорозі – [Електронний режим]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Конфликт_на_Китайско-Восточной_железной_дороге (дата звернення 11.03.2017 р.)

6.515. Серпневе повстання в Грузії (1924) – [Електронний режим]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Серпневе_повстання_в_Грузії_\(1924\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Серпневе_повстання_в_Грузії_(1924)) (дата звернення 11.03.2017 р.)

6.516. Синяя блуза – [Електронний режим]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Синяя_блуза (дата звернення 20.05.2017 р.)

7. Дисертації та автореферати дисертацій

7.517. Абразумова О. М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Абразумова. – Черкаси, 2013. – 20 с.

7.518. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 01 «Історія України» / І. Б. Автушенко. – К., 2001. – 20 с.

7.519. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Адамовський; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 19 с.

7.520. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Анісімов. – К., 1997. – 20 с.

7.521. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Анісімов. – К., 1997. – 162 с.

7.522. Байрак І. Р. Социальное развитие колхозной деревни в условиях перевода сельского хозяйства на индустриальную основу: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 09.00.02 / И. Р. Байрак. – К., 1974. – 25 с.

7.523. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Балуба Ігор Анатолійович. – К., 1997. – 221 с.

7.524. Безносів О. І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917 – 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Інокентійович Безносів. – Д., 2010. – 20 с.

7.525. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.):

автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Юлія Геннадіївна Данільєва. – Київ, 2004. – 16 с.

7.526. Белікова М. В. Менонітські колонії півдня України (1789 – 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Володимирівна Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

7.527. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Бистрицька Олена Борисівна. – Х., 1998. – 201 с.

7.528. Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР: національні та міжнародні аспекти : автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. О. Бондаренко. – Харків, 2004. – 20 с.

7.529. Ващенко І. В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

7.530. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ярослава Володимирівна Верменич. – К., 1993. – 189 с.

7.531. Вовк В. П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство (1921–1925): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / В. П. Вовк. – Одесса, 1977. – 20 с.

7.532. Грищенко Ю. В. Болгарська етнічна меншина радянської України у 1920-1930-х рр.: соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Юлія Володимирівна Грищенко. – К., 2016. – 264 с.

7.533. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20 – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Гуцало Людмила Вікторівна. – К., 2007. – 227 с.

7.534. Данільєва Ю. Г. Співіснування сільської та міської культур радянської України в контексті повсякдення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Юлія Геннадіївна Данільєва. – Луганськ, 2012. – 20 с.

7.535. Жолоб М. П. Релігійні громади національних меншин підрадянської України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайло Петрович Жолоб. – Київ, 2014. – 20 с.

7.536. Журба М. А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20 – 30-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайло Анатолійович Журба. – Донецьк, 2003. – 27 с.

7.537. Захарченко М. В. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920 – 1929 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Василівна Захарченко. – Черкаси, 2012. – 20 с.

7.538. Іванова Т. Ю. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Юріївна Іванова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

7.539. Іріюглу Ю. О. Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ ст.: дисер. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Іріюглу Юрій Олександрович. – К., 2009. – 261 с.

7.540. Капінус О. Грецькі громади України кінця ХVІІ – початку ХХІ ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Леонідівна Капінус. – Донецьк, 2008. – 20 с.

7.541. Козирєва М.Е. Німецькі національні райони Півдня України як адміністративно-територіальні одиниці 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Козирєва Марина Едуардівна. – Миколаїв, 2009. – 350 с.

7.542. Комар Я. В. Дисперсні групи болгар Приазов'я за доби радянської державності: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Яна Володимирівна Комар. – Горлівка, 2011. – 261 с.

7.543. Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Л. Б. Костюк. – Львів, 2008. – 22 с.

7.544. Кузюк О. М. Державна політика в галузі кінематографа в радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Кузюк. – Київ, 2012. – 16 с.

7.545. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920 – 1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Лукашевич. – Київ, 2006. – 20 с.

7.546. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917 – 1933 рр.): дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Світлана Василівна Маркова. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 534 с.

7.547. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Мельник Надія Іванівна. – К., 1996. – 195 с.

7.548. Мільчев В. І. Болгарське населення Південної України у ХVІІІ столітті: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Мільчев. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

7.549. Міхеєва В.В. Болгари Півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ – ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Міхеєва Віталіна Володимирівна – Дніпропетровськ, 1997. – 199 с.

7.550. Мотричук Р. Г. Громадські об'єднання національних меншин України у 20 – 30 роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Роман Генійович Мотричук. – К., 2015. – 241 с.

7.551. Орлянський В. С. Національні меншини Півдня України у 20-ті роки: соціально-політичний аспект проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Володимир Семенович Орлянський. – К., 1992. – 242 с.

7.552. Орлянський В.С. Реалізація політики коренізації стосовно єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті роки: автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Володимир Семенович Орлянський. – Запоріжжя, 2003. – 41 с.

7.553. Парфьонова О. І. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX – XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. І. Парфьонова. – К., 2004. – 18 с.

7.554. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. Ю. Попов. – К., 2000. – 21 с.

7.555. Рафальський О. О. Національні меншини України в XX столітті: історіографія: автореф. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Олег Олексійович Рафальський. – К., 2001. – 45 с.

7.556. Сиволапов В. Радянська німецьких колоній в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Олексійович Сиволапов. – Луганськ, 2007. – 20 с.

7.557. Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934 – 1937 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Іванівна Сирота. – Одеса, 2010. – 156 с.

7.558. Стасюк О. О. Деформації традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: – спец. 07.00.05 «Етнологія» / Олена Олександрівна Стасюк. – Київ, 2007. – 20 с.

7.559. Стьопченко Е. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.

7.560. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ткаченко. – Черкаси, 2009. – 20 с.

7.561. Філінюк В. А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Вадим Анатолійович Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 291 с.

7.562. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): автореф. дис. ... док. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. В. Шуба. – Львів, 1999. – 24 с.

7.563. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917 – 1930 рр.) / Микола Володимирович Щербань: дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2015. – 268 с.

7.564. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально- економічних, політичних і культурних перетворень (1921 – 1935 рр.): автореф. дис. ... док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Дмитрівна Якубова. – К., 2007. – 35 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та відрізнити це видання від усіх інших	Кількість друкованих аркушів	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз</i>				
1.	Релігійне життя євреїв та німців південноукраїнського регіону в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.	Вісник аграрної історії. – 2016. – № 16-17. – С. 105-111.	0,69	
2.	Повсякденна виробнича діяльність національних меншин сільської місцевості Півдня України (1920 – 1930-і рр.)	Вісник аграрної історії. – 2016. – № 18. – С. 55-64.	0,96	
3.	Побутовий вимір міжнародних відносин у селах Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.)	Вісник аграрної історії. – 2017. – № 19-20. – С. 97-101.	0,48	
4.	Політичні настрої селянства національних меншин Степової України (друга половина 1920-х рр.)	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 123(8). – С. 42-44.	0,45	
5.	Одяг міжвоєнної доби у повсякденному житті національних меншин Півдня України	Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 124(9). – С. 69-72.	0,42	

6.	Житлово-побутові умови національних меншин Півдня України (1920 – 1930-і рр.)	Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 160-165.	0,75	
<i>Публікації, що додатково відображають результати досліджень</i>				
7.	Мова як засіб повсякденної комунікації у мультикультурному середовищі Півдня України (1920 – 1930-і рр.)	Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 серпня 2017 року. – Київ: МЦНД, 2017. – С. 28-29.	0,18	
8.	Кіно у житті національних меншин українського Причорномор'я (1920-і – початок 1930-х рр.)	Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 76-77.	0,18	
9.	Соціалізація дітей національних меншин Степової України (20 – 30-і рр. XX ст.)	Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року). – Київ: ГО «Київська наукова	0,17	

		суспільствознавча організація», 2018. – С. 6-8.		
10.	Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування у середовищі національних меншин Півдня України (20 – 30-і рр. XX ст.)	Сучасні тенденції розвитку науки (частина I): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 17-18 березня 2018 року. – Київ: МЦНД, 2018. – С. 16-18.	0,24	
11.	Шлюбні відносини у повсякденному житті селянства національних меншин Степової України (20-і рр. XX ст.)	Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 квітня 2018 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 10-13.	0,17	